

UNIVERSITEIT GENT
FACULTEIT LETTEREN EN WIJSBEGEERTE

ACADEMIEJAAR 2006-2007

Antwerpse grafkelders van de 14de tot de 18de eeuw,
Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Sint-Paulus en Sint-Augustinuskerk,
een inventaris en typologie

Scriptie voorgedragen tot het bekomen van de graad van
licentiaat in de Archeologie

Jana Steel

onder leiding van

Prof.dr. J. De Meulemeester

Voorwoord

In de eerste plaats wil ik de mensen van de afdeling Archeologie van de stad Antwerpen, met in het bijzonder Tim Bellens en Johan Veeckman, bedanken.

Ze hebben me een interessant onderwerp binnen de Antwerpse stadsarcheologie aangereikt, vrije toegang tot de archieven gegeven en steeds vriendelijk geantwoord op mijn herhaaldelijke vragenlijsten.

Ik heb voor een lange periode kunnen beschikken over de originele plannen, gravenlijsten, opgravingdagboeken, dossiers en dia's.

Bedankt voor het vertrouwen.

Ongetwijfeld even belangrijk voor het welslagen van deze licentiaatverhandeling was de steun die ik heb gekregen van mijn promotor prof. J. De Meulemeester.

Tussen verschillende buitenlandse opgravingcampagnes door was er toch steeds tijd voor advies en overleg, waarvoor dank.

Ook Pieter-Jan Van de Weert wil ik bedanken voor de hulp bij het maken van de digitale plannen. Het was aangenaam samenwerken.

Tenslotte nog een dankwoordje aan iedereen wiens behulpzaamheid en geduld ik op de proef heb gesteld.

Inhoudsopgave

1. Verantwoording van het gekozen onderwerp	p. 1
2. Methodologie	p. 3
3. Historische situering van de sites	p. 10
4. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen	p. 22
4.1. Schets van de opgraving	p. 22
4.2. Geschiedenis van de kathedraal toegepast op de grafconstructies	p. 24
4.3. Inventaris van de grafkelders uit de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal	p. 26
4.4. Interpretatie en conclusie	p. 117
4.5. Archeologisch onderzoek Onze-Lieve-Vrouwekathedraal 1973-1974	p. 140
5. De Sint-Pauluskerk en het Predikherenklooster	p. 143
5.1. Schets van de opgraving	p. 143
5.2. Geschiedenis van de Sint-Pauluskerk toegepast op de grafconstructies	p. 145
5.3. Inventaris van de grafkelders uit de Sint-Pauluskerk	p. 147
5.4. Interpretatie en conclusie	p. 216
5.5. Archeologisch onderzoek Sint-Pauluskerk 1990-1992	p. 235
5.6. Archeologisch onderzoek Sint-Paulusklooster Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek	p. 238
6. De Sint-Augustinuskerk en het Augustijnenklooster	p. 241
6.1. Schets van de opgraving	p. 241
6.2. Geschiedenis van de Sint-Augustinuskerk en het	

Augustijnenklooster toegepast op de grafconstructies	p. 243
6.3. Inventaris van de grafkelder uit het voormalige Augustijnenklooster	p. 244
6.4. Interpretatie en conclusie	p. 273
6.5. Archeologisch onderzoek Sint-Augustinuskerk 2004	p. 283
7. Typologie	p. 285
8. Vergelijking met andere grafkelders binnen het voormalige hertogdom Brabant: Casus Breda	p. 292
9. Algemeen besluit	p. 304
10. Bibliografie	p. 311

Bijlagen: zie apart volume

1. Verantwoording van het gekozen onderwerp

Mijn interesse binnen de archeologie gaat voornamelijk uit naar de middeleeuwen en de periodes nadien.

De middeleeuwse stadsarcheologie en zijn onderzoeksobjecten zijn binnen het moderne stadsbeeld vaak nog erg prominent aanwezig. De kerken en kathedralen, de nauwe straatjes uit de binnenstad en soms ook enkele woonhuizen confronteren de stadsbewoner elke dag opnieuw met de middeleeuwse periode en zijn nalatenschap. Ook in de stadsarchieven en bibliotheken van de stad zijn historische bronnen met een schat aan informatie over deze periode voorhanden.

Dit alles leidde in mijn eerste licentiejaar archeologie tot een stage bij de stadsarcheologen van Antwerpen. De moeilijke tegenstelling tussen het jachtige stadsleven en het gevecht van de archeoloog om het verleden met respect en geduld te benaderen, wekte meteen mijn belangstelling. Met deze thesis wou ik dan ook graag binnen deze tak van de archeologie werken.

Mijn thesisonderzoek is duidelijk te kaderen binnen de Antwerpse stadsarcheologie.

De stadsarcheoloog heeft nog te vaak af te rekenen met grote tijdsdruk en beperkte mankracht. Het volledig archeologisch bodemarchief van een stad zorgvuldig onderzoeken, documenteren en publiceren lijkt wel een onmogelijke opdracht.

In een moderne stad moet alles immers vooruitgaan. Verkeer mag niet opgehouden worden, nieuwe gebouwen moeten op tijd rechtstaan en niet elke aannemer hecht belang aan de culturele waarde van het archeologisch patrimonium van de stad.

Dit alles brengt chaos en soms zelfs onvermijdelijk onzorgvuldige opgravingen met zich mee. De druk bezette stadsarcheologen moeten hun onderzoek beperken tot noodopgravingen en hebben na het veldwerk geen tijd om de gegevens zorgvuldig te publiceren. Zo blijft de informatie over de opgravingen beperkt tot populariserende artikels en onverwerkte gegevens verspreid over de verschillendearchieven van de afdeling archeologie.

In de laatste twintig jaar zijn door de stadsarcheologen van Antwerpen in en rond drie belangrijke kerken in de binnenstad archeologische opgravingen uitgevoerd. Zowel in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal als in de Sint-Pauluskerk en de Sint-Augustinuskerk kwamen daarbij talrijke begravingen aan het licht.

De bedoeling van deze thesis is de gegevens die bij deze opgravingen verzameld zijn op een duidelijke en overzichtelijke manier inventariseren en zo openstellen voor eventueel verder onderzoek.

Ik vestig mijn aandacht daarbij specifiek op de gebouwde grafconstructies of grafkelders die in en rond de drie kerken blootgelegd zijn. Ook wil ik eventuele tendensen in het gebruik van deze grafconstructies in het Antwerpse aan het licht brengen.

2. Methodologie

Een logische eerste stap in een thesisonderzoek bestaat uit de zoektocht naar relevante literatuur en bronnen in verband met het gekozen onderwerp.

De populariserende artikels, publicaties en bijdragen aan verzamelwerken, geschreven naar aanleiding van de verschillende opgravingen, zijn voor mijn onderzoek zeer belangrijke informatiebronnen geweest.

Deze artikels werden meestal geschreven door de stadsarcheologen zelf of door de onderzoekers van het voortgezette multidisciplinair onderzoek. De aard van mijn onderzoeksthema, reeds afgerond archeologisch onderzoek en de resultaten daarvan, brengt dan ook met zich mee dat de verscheidenheid aan auteurs die ik kon raadplegen eerder beperkt was.

Een tweede groep van literatuur, die belangrijk is voor de historische situering van de sites, bestaat uit informatie over de bouw- en ontstaansgeschiedenis van de betreffende kerk- en kloostergebouwen. Zonder mij te verdiepen in archiefonderzoek, en daarbij de focus op het eigenlijke onderwerp te verliezen, heb ik geprobeerd van elke kerk of klooster uit deze thesis een overzichtelijk en volledig beeld te scheppen.

Een derde belangrijk thema bij de zoektocht naar geschikte literatuur was de bredere context waarbinnen de Antwerpse onderzoeksresultaten bekeken moeten worden.

Allereerst ben ik op zoek gegaan naar algemene werken in verband met begrafenisgebruiken, grafschilderingen en funeraire architectuur en bouwwijzen in de periode van de 14de tot de 18de eeuw.

Vervolgens heb ik gezocht naar publicaties van opgravingen in en rond religieuze structuren die, net als in Antwerpen, grafconstructies aan het licht hebben gebracht.

Het archeologisch onderzoek dat werd uitgevoerd in kerkgebouwen uit Brugge en Aardenburg kwamen hierbij naar voor. Deze sites zijn uitvoerig onderzocht en bevatten belangrijke voorbeelden van beschilderde grafconstructies.

Op aanraden van prof. J. De Meulemeester heb ik een kleiner geografisch referentiekader voor de vergelijking gezocht, om de kans op rechtstreekse beïnvloeding groter te maken. Zo ben ik uitgekomen bij het voormalige hertogdom Brabant.

Nadat ik alle nodige literatuur uit de bibliotheek van de afdeling Archeologie, de Stadsbibliotheek van Antwerpen en de universiteitsbibliotheken van Antwerpen en Gent verzameld had, heb ik deze informatie aangevuld met ruwe opgravinggegevens.

De afdeling Archeologie van de stad Antwerpen is ondergebracht in de Kloosterstraat. Hier zijn de opgravingdagboeken, planbeschrijvingen, aantekeningen, opgravingdossiers en een deel van de plannen in het archief ondergebracht.

In een tweede archief op de Luchtbal in Antwerpen bevinden zich voornamelijk de artefacten die tijdens de opgravingen verzameld werden, maar ook plannen van een vroege opgraving in de kathedraal uit 1973, en gravenlijsten van de latere campagne van 1987-1990 kon ik hier raadplegen.

Van deze laatste opgraving in de kathedraal zijn er erg veel en gedetailleerde plannen bewaard, die allemaal nog in de oorspronkelijke versie op millimeterpapier getekend zijn. Uit artikels en publicaties heb ik enkele voorbeelden gevonden van gedigitaliseerde versies van deze plannen. Navraag bij de toenmalige stadsarcheoloog Johan Veeckman leerde dat deze digitale versies echter niet meer bruikbaar of beschikbaar zijn.

De plannen van de opgraving in de Sint-Pauluskerk uit 1990-1992 bleken erg schaars te zijn. Ook de geschreven informatie in verband met deze campagne blijft karig en is eerder op de constructieresten van de kerk dan op de grafkelders gericht.

In samenspraak met mijn promotor prof. J. De Meulemeester heb ik dan ook besloten deze opgraving niet voluit in de inventaris op te nemen.

Voor de volledigheid van deze thesis heb ik over de resultaten van de opgraving wel een korte duiding geschreven. Ook het onderzoek dat uitgevoerd werd in de kathedraal in 1973, de opgraving van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek in het Sint-Paulusklooster en het onderzoek in de Sint-Augustinuskerk van 2004 zijn om die redenen kort beschreven in deze thesis.

Van de latere opgraving in de Sint-Pauluskerk uit 1995-1996 zijn er net als bij de kathedraalopgraving veel gedetailleerde plannen bewaard. Ook hier beschik ik enkel over de oorspronkelijke versies op millimeterpapier.

De opgraving naast de Sint-Augustinuskerk van 2002 dateert uit een recentere periode. Ik heb het geluk gehad dat de plannen die tijdens deze opgraving gemaakt zijn reeds in computertekeningen zijn omgezet, en dat ik ze zonder problemen heb mogen gebruiken voor deze thesis¹.

¹ Waarvoor nogmaals mijn dank aan Antwerps stadsarcheoloog Tim Bellens.

Om de plannen die enkel in de oorspronkelijke versie op millimeterpapier bestonden over te nemen in deze thesis had ik twee opties. Ik kon de geschikte tekeningen handmatig overzetten op kalkpapier en ze zo bijvoegen, of ik kon het voorbeeld van de stadarcheologen volgen en de plannen inscannen en overtekenen op de computer. Gezien het digitaliseerde tijdperk waarin we ons bevinden en de notie dat een mens toch mee moet met zijn tijd, heb ik voor deze tweede optie gekozen.

Na menig mislukte poging om een grafisch computerprogramma onder de knie te krijgen en wetenschappelijk verantwoorde tekeningen af te leveren ben ik op zoek gegaan naar hulp. De plannen zijn gemaakt door een student grafisch ontwerp, die al gauw heel bekwaam bleek in de kunst van het computertekenen².

Door de grote hoeveelheid aan tekeningen heb ik voor zowel de kathedraalopgraving van 1987-1990 als voor het onderzoek in de Sint-Pauluskerk van 1995-1996 een selectie gemaakt tussen de beschikbare plannen.

Hierbij heb ik mij steeds laten leiden door het idee dat plannen die specifiek de grafkelderconstructies tonen nauwkeuriger zijn dan grotere overzichtsplannen. Mijn voorkeur is dus steeds uitgegaan naar tekeningen met een focus op de grafkelders, al staan de kelders op overzichtsplannen soms ook uitgebreid getekend.

Verder heb ik geprobeerd om van elke grafkelder een grondplan en een doorsnede bij te voegen. Ik heb bij de keuze tussen een langdoorsnede en een breedtedoorsnede doorgaans gekozen voor een breedtedoorsnede, omdat het verloop van het gewelf hierop beter te volgen is.

Aan de hand van de verzamelde literatuur, de ruwe gegevens uit het onderzoek, de plannen en eventueel ook de foto's van de opgravingen heb ik vervolgens een inventaris gemaakt van de gebouwde grafconstructies of grafkelders die in en rond de drie kerken blootgelegd zijn.

Voor de inventaris van de grafkelders uit de kathedraal heb ik mij voornamelijk gebaseerd op de gravenlijsten. Deze lijsten zijn opgemaakt met informatie over de vondstomstandigheden, de ligging, de kist, het skelet en de bijgaven van elk gevonden kistgraf of grafconstructie.

Toch bleven deze gegevens vaak summier.

Aan de hand van informatie uit populariserende artikels, foto's en plannen heb ik de inventaris zo goed mogelijk vervolledigd. Af en toe heb ik hierbij de notering uit de gravenlijsten en

² De plannen zijn gemaakt door Pieter-Jan Van de Weert, waarvoor dank.

opgravingdagboeken vrij letterlijk overgenomen om zo het risico op een foute interpretatie van de gegevens te minimaliseren.

Om gegevens te verzamelen voor de inventaris van de grafkelders uit de Sint-Pauluskerk heb ik het opgravingdagboek minutieus doorgenomen en vergeleken met de plannen.

De inventaris van de grote grafkelder naast de voormalige Sint-Augustinuskerk is in tegenstelling tot de twee vorige kerken voornamelijk opgesteld aan de hand van reeds gepubliceerd materiaal³. Het opgravingdagboek is namelijk veel minder gedetailleerd dan bij de opgraving uit de Sint-Pauluskerk en biedt weinig informatie. Het artikel van Bellens en Vandenbruaene bevat meer details.

De precieze afmetingen van de individuele grafkeldertjes kon ik opmeten van de plannen bij de afdeling Archeologie in de Kloosterstraat.

Bij het bekijken van de inventaris zal het u opvallen dat de informatie in verband met de bijzettingen doorgaans zeer beperkt is gebleven. Zo is er meestal niet vermeld om het of een mannelijke of een vrouwelijke bijzetting gaat, en ook andere details in verband met de overledene als leeftijd, lengte en mogelijke doodsoorzaak blijven achterwege.

Ik heb verschillende redenen om u dit te verklaren.

Zo is het steeds mijn intentie geweest om de nadruk van het onderzoek te leggen op de grafconstructies zelf, en wil ik uitgebreide skeletbeschrijvingen vermijden om niet te ver van de essentie af te dwalen. Toch kunnen vragen naar bijvoorbeeld het geslacht van de overledene en de eventuele invloed daarvan op de grafconstructie interessant zijn voor dit onderzoek.

Naar het skeletmateriaal, dat bij de opgraving in de Sint-Pauluskerk aan het licht kwam, is er echter bij gebrek aan fondsen en tijd geen verdere fysisch-antropologisch of paleopathologisch onderzoek gebeurd. Bij de kathedraal en het Sint-Augustinusklooster zijn er wel gegevens verzameld. Het probleem ligt in de beschikbaarheid van de verzamelde gegevens en de bewaring van het botmateriaal.

Een groot deel van de lijsten met de gedetailleerde informatie per skelet, die bij de opgraving in de kathedraal opgesteld zijn, blijken in bruikleen te zijn en waren voor mij dus niet beschikbaar.

Bij het Sint-Augustinusklooster waren de bewaringsomstandigheden in de grafkeldertjes zodanig ongunstig dat er bijna geen bruikbaar botmateriaal uit de kelder gerecupereerd kon

³ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006.

worden. Bovendien was de staat van de beenderen dermate slecht dat de schaarse verzamelde gegevens niet voor publicatie vatbaar zijn.

Toch heb ik de belangrijkste conclusies en algemene gegevens in verband met het onderzochte botmateriaal onder de hoofdstukken 'Interpretatie en conclusie' beschreven. Bij de kathedraal gaat het hier om gegevens die betrekking hebben op alle graven uit de kathedraalbodem, niet enkel de grafkelders. De gegevens van het Sint-Augustinusklooster hebben voornamelijk betrekking op het skeletmateriaal uit de kistgraven die onder de vloer van de grote grafkelder gevonden zijn.

Ook wat de datering van de kelders betreft zijn er veel lacunes in de inventaris.

Voor de grafconstructies uit de Sint-Pauluskerk blijft het bij gebrek aan archiefonderzoek en andere wetenschappelijke dateringsmethoden vaak beperkt tot giswerk.

In tegenstelling tot de opgraving in de Sint-Pauluskerk, zijn er na het veldwerk in de kathedraal wel verschillende onderzoeken uitgevoerd. Toch kon de toepassing van de radiokoolstofmethode en een mortelanalyse op de bouwmaterialen van de kelders niet veel verheldering brengen voor de precieze bouwdata van de grafconstructies.

De stratigrafie van de site en het bekijken van de baksteenformaten verduidelijken wel, maar geven enkel een zeer ruime afbakening. Het archiefonderzoek brengt slechts voor enkele kelders uitsluitel.

Een helemaal andere opmerking in verband met de inventaris is het feit dat de maten van de grafkelders steeds binnenmaten zijn, tenzij anders vermeld.

De afmetingen van het interieur zijn vaak de enige maten die af te lezen zijn van de plannen, de volledige buitenzijde van de grafkelder is niet steeds gedocumenteerd.

Verder zijn de binnenmaten, mijns inziens, belangrijker om de aard van de eigenlijke grafruimte te vatten. De buitenmaten van de kelders zijn, mits er een vermelding is of het om steense of halfsteense muren gaat⁴, via de baksteenformaten af te leiden.

De aan bijna alle grafkelders toegeschreven oost-west oriëntatie staat los van het feit of de toegang van de constructie naar het oosten of het westen staat.

De toegang van de grafkelder is soms niet duidelijk en de individuele grafkelders hebben geen toegang.

⁴ Met het begrip 'steense muur' bedoel ik een muur die één steen breed is. De steen ligt hierbij meestal in koppositie. Een halfsteense muur is een halve steen breed waarbij de bakstenen in strekpositie gemetst zijn.

Om onduidelijkheden te vermijden zijn de kelders georiënteerd ten opzichte van het kerkgebouw, en niet ten opzichte van de eigen constructie.

Nadat ik per site een inventaris heb gemaakt van de grafconstructies die bij de opgravingen blootgelegd zijn, heb ik geprobeerd de gegevens te interpreteren en enkele conclusies te trekken.

Net als de gegevens uit de inventaris blijven ook deze conclusies vaak vrij beknopt.

Bij de opgraving rond de Sint-Pauluskerk en het Dominicanenklooster bijvoorbeeld, is het bij gebrek aan verwerking van de gegevens en verder onderzoek moeilijk om de informatie te interpreteren. Meerdere vragen kunnen gesteld worden waarop ik het antwoord schuldig moet blijven. Eventuele conclusies zijn niet meer te controleren en blijven steeds hypothetisch.

Onder het hoofdstuk Typologie heb ik geprobeerd om binnen het geheel aan grafkelders, die in en rond de drie Antwerpse kerken voorkomen, bepaalde types te onderscheiden.

Het bleek erg moeilijk om de socio-economische kant achter deze verschillende types te begrijpen. Het gebrek aan informatie in verband met de bijzettingen of de opdrachtgevers achter de grafconstructies laat mij bijvoorbeeld niet toe bepaalde bevolkingsgroepen aan een type van grafkelder te koppelen.

Ik heb desondanks geprobeerd eventuele sociale, religieuze of economische oorzaken te noemen voor de diachrone opvolging van verschillende types van grafkelders.

Om de resultaten van deze inventaris en de typologie te kunnen bekijken binnen een breder kader ben ik op zoek gegaan naar publicaties van opgravingen in en rond religieuze structuren die, net als in Antwerpen, grafconstructies aan het licht hebben gebracht.

Zoals ik reeds hoger vermeldde, heb ik binnen het geografisch kader van het voormalige Hertogdom Brabant gezocht omdat de kans op rechtstreekse beïnvloeding op die manier zeer reëel is.

Om voorbeelden te vinden van archeologisch onderzochte grafkelders uit religieuze gebouwen binnen dit gebied, heb ik de volledige reeks van *Archaeologia Mediaevalis* doorgenomen en een email gestuurd naar de stadsdiensten Archeologie van de meeste grote steden binnen het voormalige Hertogdom⁵.

⁵ Ik heb een mail verstuurd naar de archeologische diensten van de steden Brussel, Leuven, Mechelen, Turnhout, Asse, Kortenberg, Tienen, Zoutleeuw, Hoogstraten, 's Hertogenbosch, Bergen op Zoom, Haacht en Breda.

De meeste medewerkers van de stedelijke afdelingen voor Archeologie bleken zeer behulpzaam en ik kreeg enkele erg bruikbare tips.

Uiteindelijk leek de Zuid-Nederlandse stad Breda het meest geschikt als casus voor de vergelijking.

Dankzij Hans de Kievith, Coördinator informatiebeheer archeologie van het Bureau Cultureel Erfgoed van de OntwikkelingsDienst Breda heb ik toegang gekregen tot een intern rapport over het onderzoek van de grafkelder onder het Nassaumonument in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda⁶ en een artikel in verband met de opgraving in het Sint-Catharinadalklooster⁷. Na verder opzoekwerk in de Antwerpse Stads- en universiteitsbibliotheek vond ik nog enkele artikels en boeken met betrekking tot de opgravingen en de historische achtergrond van deze religieuze Bredase gebouwen. Net als in Antwerpen gaat het dus om grafconstructies in een parochiekerk en grafconstructies in een kloosterkerk.

Ik kan tenslotte nog meegeven dat de afbeeldingen die ik heb gebruikt voor deze thesis voornamelijk afkomstig zijn uit het archief van de afdeling Archeologie van Antwerpen. Ze zijn als dia's ingescand in de computer.

⁶ G. VAN DEN EYNDE en F. De ROODE (ed.), *Het onderzoek van de grafkelder onder het Nassaumonument in de grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda*, Intern rapport afdeling Archeologie gemeente Breda, Breda, 1996

⁷ A. CARMIGGELT, F. DE ROODE, J. SANDERS, *Het klooster Sint-Catharinadal, Archeologie, bouwhistorie en geschiedenis*, in: G. VAN DEN EYNDE (ed.), *Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda 2*, Den Haag, 1995

3. Historische situering van de sites

Binnen het stedelijk kader is het kerkgebouw ongetwijfeld één van de belangrijkste componenten. De kerk geeft uiting aan de geestelijke macht die samen met de politieke macht de middeleeuwse maatschappij stuurt. Naast cultusplaats en ontmoetingsplaats speelt de kerk tot in de 18de eeuw een belangrijke rol als begraafplaats.

In het Christelijk geloof heerst lang het idee dicht bij God begraven te moeten zijn. Hoe heiliger de begraafplaats, hoe beter de gelovige er voorstaat op de Dag des Oordeels. Toch blijft de kerk het begraven in het kerkgebouw tot in de 18de eeuw verbieden. Vanaf de 7de eeuw wordt wel een uitzondering gemaakt voor bisschoppen, priesters, monniken en enkele bevoorrechte leken. Het lichaam van deze geestelijken – en de weldoeners van de kerk die met hen gelijk gesteld worden – is namelijk gezalfd. De aanwezigheid ervan binnen het kerkgebouw zal dus Christus' lichaam en bloed niet bezoedelen.

Vanaf de 12de eeuw wordt de mis belangrijker. Het geloof dat lichaam en ziel doorleven na de dood zorgt ervoor dat misoffers en gebeden heilzamer worden voor de dode naarmate ze dichter bij zijn stoffelijk overschot worden opgedragen. Hoewel de kerkelijke verbodsbepaling op papier blijft gelden, wordt het begraven in het kerkgebouw stilaan maar zeker de regel. De gelovigen, bezorgd om hun zielenheil, zijn bereid diep in de portefeuille te tasten. De kerk kan deze financiële bijdragen goed gebruiken en de tegenstand wordt kleiner. Het kerkgebouw blijft zeker tot in de 17de eeuw de meest begeerde begraafplaats.

Deze praktijk wordt al gauw zo populair dat de densiteit van de beperkte oppervlakte voor begravingen binnen de kerk overschreden wordt. De hygiëne is dan ook vaak ver te zoeken. De Antwerpse Jezuïet Papebrochius beschrijft de hachelijke situatie op het einde van de 17de eeuw in de kerken waar: “ door het dagelijks openen van de graven de lucht steeds zwaar en voor zwakke mensen schadelijk was; zozeer zelfs dat vele gezonde lui een afkeer hadden van het bezoeken der parochiekerken”⁸.

In de loop van de 18de eeuw verandert het idee van de eenheid van lichaam en ziel. Het lichaam wordt als vergankelijk aanzien en enkel de ziel van de mens leeft verder na de dood. De plaats van begraving verliest dan ook zijn belang voor het zielenheil van de gestorvene.

⁸ J. HENDRICKX, *Het Dode Gevaar? Begraven en hygiëne te Antwerpen van de 16de tot de 18de eeuw*, in: *'n Propere tijd!?, Onleefbaar Antwerpen thuis en op straat 1500-1800* (tent. cat.), s.l., 1988, p. 30.

Ook het hygiënisch bewustzijn neemt in deze periode toe. Het begraven, dat voordien een uitsluitend religieuze aangelegenheid was, wordt een zaak van openbare orde en volksgezondheid. Dit alles leidt in 1784 tot een edict van Jozef II waarin het begraven in kerken en zelfs binnen de steden verboden wordt⁹.

Onder het Franse bewind komt deze mentaliteitsverandering, mede ten gevolge van de scheiding tussen kerk en staat en de toenemende secularisatie van de maatschappij, nog duidelijker tot uiting. De gemeentelijke kerkhoven worden uit de woonkernen verbannen en buiten de stad aangelegd¹⁰.

⁹ J. HENDRICKX, *Het Dode Gevaar? Begraven en hygiëne te Antwerpen van de 16de tot de 18de eeuw*, in: *'n Propere tijd!?', Onleefbaar Antwerpen thuis en op straat 1500-1800* (tent. cat.), s.l., 1988, p. 30.

¹⁰ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 325.

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal

Er bestaan slechts beperkte gegevens over de bouwgeschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal en de voorgangers van het huidige gotische kerkgebouw. De opgravingcampagnes uitgevoerd door de Afdeling Archeologie van de stad Antwerpen hebben belangrijke nieuwe informatie aan het licht gebracht.

Aan de hand van de gevonden muurresten werden twee romaanse fases duidelijk en kon men gegevens over uitzicht, grootte en grondplan van deze gebouwen verzamelen. Ook over de bouw- en

interieurgeschiedenis van de gotische kerk leverden de opgravingen nieuwe informatie op.

De eerste schriftelijke vermelding over de Onze-Lieve-Vrouwekerk dateert uit 1124¹¹. In dit jaar worden de parochierechten die voordien bij de Sint-Michielskerk lagen naar de Onze-Lieve-Vrouwekapel overgedragen. De kapel wordt kapittelkerk.

Dat er op dit moment reeds een kerkgebouw bestaat behoeft geen twijfel. Hoe deze eerste romaanse kerk er precies uitziet is minder duidelijk. Johan Veeckman, voormalig Antwerps stadsarcheoloog, besluit op basis van de gevonden muurresten en een vergelijking met andere, nog bestaande romaanse kerken dat het wellicht gaat om een eerder bescheiden bedehuis gebouwd in het begin van de 11de eeuw¹².

Pas vanaf 1124 zal de Onze-Lieve-Vrouwekerk een belangrijke rol beginnen spelen in de Antwerpse stadsontwikkeling. Rond 1200 wordt de kerk bij de eerste stadsuitbreiding opgenomen binnen de nieuwe verdedigingsmuren.

Als enige parochiekerk groeit ze al gauw uit tot het geestelijke centrum van de steeds groter wordende stad. Er ontstaat behoefte aan een nieuw kerkgebouw.

(foto: <http://af.wikipedia.org/wiki/Antwerpen>, 7 april 2007)

¹¹KAA., *Onze-Lieve-Vrouwekapittel: Capsa 2 dominorum, I (I)*. Stichtingsoorkonde van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel, (1124). Uitgegeven door: VAN DEN NIEUWENHUIZEN, J., *De archieven van het Onze-Lieve-Vrouw Kapittel te Antwerpen (1124 - 1801) in het kathedraal en diocesaan archief (Kapittelschriften 9)*, s.l., 1969, p. XI-XVI.

¹² *Bouwen aan bouwgeschiedenis, recent onderzoek naar de bouwchronologie van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal* (tent. cat.), Antwerpen, 1994, p. 7.

De tweede romaanse kerk, die kort na 1124 gebouwd zou zijn, heeft volgens de interpretatie van de opgegraven muurresten een klaverbladgrondplan. Het gebouw is een stuk groter en imposanter dan zijn voorganger¹³.

Ook uit deze periode bestaan jammer genoeg niet veel historische bronnen die ons iets meer kunnen vertellen over het precieze uitzicht van de kerk. Een van de schaarse iconografische bronnen is het zegel van Lambertus de Rode, deken van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van 1389 tot 1391. Hierop zien we een duidelijke afbeelding van een driebeukige kerk in romaanse stijl met twee torens aan de viering. Het is echter niet zeker dat het hier om de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen gaat.

Sigillum decanatus christianitatis Antverpiensis, Zegel van Lambertus de Rode, 1389 (Afb.: Stad Antwerpen, afdeling Archeologie)

De commerciële activiteiten, zoals jaarmarkten en immobiliën, die plaatsvinden in het gebied in de onmiddellijke omgeving van de Onze-Lieve-Vrouwekerk zorgen voor heel wat inkomsten voor de kerkfabriek¹⁴. Deze inkomsten dragen ertoe bij dat er in 1352 genoeg geld is verzameld om de kerk aanzienlijk te vergroten. Er wordt begonnen met de bouw van de gotische kerk en de romaanse voorganger wordt stelselmatig afgebroken.

Jacob van Thienen, Peeter Appelmans, Jan Tac, Everaert Spoorwater, Herman en Dominicus de Waghmakere en Rombout II Keldermans volgen elkaar op als bouwmeesters of architecten van deze grote gotische kerk¹⁵. De nieuwe kerk is voltooid aan het begin van de 16de eeuw.

Tot laat in de 15de eeuw blijft de Onze-Lieve-Vrouwekerk de enige volwaardige parochiekerk van de steeds groter wordende stad. Dit statuut onderlijnt duidelijk de macht en de invloed van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel in Antwerpen.

De grootse aanleg van de kerk weerspiegelt dan ook haar groeiend belang. Naast kapelanijen gaan nu ook de gilden, ambachten en broederschappen hun altaar of kapel in de kerk oprichten. Door deze enorme toename van het aantal altaren zal het oorspronkelijke plan van een vijfbeukig schip tot een zevenbeukig grondplan uitgebreid worden.

¹³ *Bouwen aan bouwgeschiedenis, recent onderzoek naar de bouwchronologie van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal* (tent. cat.), Antwerpen, 1994, p. 11.

¹⁴ L. VOET, *Antwerpen in kerkelijk perspectief*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 15-16.

¹⁵ J. VAN DAMME, *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Snoeck-Ducaju & Zoon, Antwerpen, 1994, p. 21-22.

De kerk is nog maar net voltooid of er komen al opmerkingen dat ze onvoldoende prestigieus is voor de wereldstad Antwerpen. Op 15 juli 1521 is het niemand minder dan Keizer Karel zelf die de eerste steen legt voor een nieuw, reusachtig koor.

In deze plannen om de kathedraal nog geweldig uit te breiden zien we het optimisme van de stad. Antwerpen is uitgegroeid tot één van de grootste steden ten noorden van de Alpen. De bevolking is in een eeuw tijd verdubbeld en de vooruitzichten voor de stad en haar handel zijn erg gunstig. Ook de kerk profiteert van deze welvaart. De inkomsten voor de kerkfabriek zijn nog nooit zo hoog geweest¹⁶. De uitbouw van de belangrijkste parochiekerk lijkt dan ook een logisch gevolg.

Een desastreuze brand in de nacht van 5 op 6 oktober 1533 zal de daken van schip, kruisbeuk en zuidertoren echter volledig vernielen. Alle beschikbare financiële middelen gaan naar de heropbouw van de kerk en de uitbreidingsplannen worden opgeborgen.

In het midden van de 16de eeuw, na de oprichting van het bisdom van Antwerpen, krijgt de Onze-Lieve-Vrouwekerk de titel van kathedraal. De kerk zal deze titel later weer verliezen bij de afschaffing van het Antwerpse bisdom. In 1961 wordt de kathedraal dan weer in ere hersteld als belangrijkste kerk van het inmiddels heropgerichte bisdom Antwerpen.

De 16de eeuw heeft, na de brand van 1533, nog enkele rampen voor de kathedraal in petto. Tweemaal wordt de kerk geteisterd door Godsdienstoorlogen die over onze gewesten razen. In 1566 zal de eerste beeldenstorm het interieur grondig beschadigen.

Vijftien jaar later krijgt het interieur van de kathedraal het voor een tweede maal te verduren wanneer de stad onder Calvinistisch bestuur is gekomen. Het gebouw wordt, met het oog op haar nieuwe bestemming als Calvinistische tempel, gezuiverd van al het 'papistisch' meubilair. Pas in 1585 zal Alexander Farnese Antwerpen heroveren voor Filips II en wordt met de herstelling van de kathedraal aangevangen.

In de 18de eeuw zwakt de bouwwoede aan de altaren, altaaromtuiningen en epitafen in de kerk sterk af. De Contrareformatie, die in de eeuwen na het Calvinistisch bewind voor een felle katholisering zorgde, verliest zijn effect.

De secularisatie van de maatschappij begint, onder invloed van het nieuwe rationalisme, aan haar opmars. De allesomvattende kerk moet terrein prijsgeven en evolueert naar een kerk voor gelovigen in een seculiere samenleving.

¹⁶ J. VAN DAMME, *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Snoeck-Ducaju & Zoon, Antwerpen, 1994, p. 32.

Het Franse bewind aan het einde van de 18de, begin van de 19de eeuw is catastrofaal voor de kerk¹⁷. In 1795 worden onze gewesten bij de Franse Republiek ingelijfd. De Franse wetgeving houdt een afschaffing in van alle kloosters, gilden en ambachten. Hun bezittingen worden aangeslagen.

Op 15 november 1798 wordt de inboedel van de kathedraal openbaar verkocht. Ook het gebouw zelf komt tijdens het Franse regime in gevaar. Dankzij architect Jan Blom, die profiteert van de administratieve traagheid, wordt de afbraak van de kathedraal afgehouden. Het gebouw blijft overeind tot Napoleon met een staatsgreep het Directoire vervangt door het Consulaat. Dit regime neemt een veel gematigdere houding aan ten opzichte van de godsdienst. De kerk ontsnapt aldus aan de afbraak en wordt in 1800 zelfs heropend. Verschillende restauratiecampagnes volgen elkaar op in de loop van de 19de eeuw. De inboedel wordt herwonnen en aangevuld met stukken afkomstig uit andere kerken die inmiddels afgebroken of gesloten zijn. De schilderijen die door Frankrijk geroofd waren, en naar Parijs werden gebracht, worden terug naar Antwerpen gehaald. De kathedraal wint stilaan maar zeker haar vroegere luister terug.

In de 20ste eeuw ontstaat er, door toenemende luchtvervuiling, nood aan een integrale restauratie. Het provinciebestuur van Antwerpen stemt, in 1965, in met een volledige reiniging en restauratie van de kathedraal. In dit kader worden de latere opgravingcampagnes van 1973, 1987-'88 en 1989-'90 uitgevoerd.

De Sint-Pauluskerk

Anders dan de kathedraal, een kapittelkerk, is de Sint-Pauluskerk een typische kloosterkerk. De kerk wordt gebouwd door de Predikheren of Dominicanen wiens bedelorde in 1216 door de Spanjaard Dominicus de Guzman gesticht werd.

De geschiedenis van de Predikheren in Antwerpen vertoont veel leemten, die te wijten zijn aan vernielingen die de bibliotheek en het archief van het klooster tot twee maal toe

(foto: <http://www.antwerpen.be>, 7 april 2007)

¹⁷ J. VAN DAMME, *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Snoeck-Ducaju & Zoon, Antwerpen, 1994, p. 81.

moesten doorstaan. Eerst en vooral onder het Franse bewind op het einde van de 18de eeuw, na inbeslagname van klooster en kerk, en later voor een tweede maal bij de brand in 1968. Zoals overal elders in Europa, begonnen zich in Antwerpen in de 13de eeuw allerlei instellingen met een religieus karakter te vestigen.

De Dominicanerorde komt in 1243 vanuit Leuven, op verzoek van de stad Antwerpen, van Hendrik II de hertog van Brabant en van Guiardus van Laon, bisschop van Kamerijk. Sommige auteurs beweren dat er een duidelijke bedoeling achter deze vestiging te Antwerpen schuilde, namelijk het beschermen van de stedelingen tegen opkomende ketterijen als die van de Albigenzen¹⁸.

De Dominicanen vestigen zich in de eerste plaats ten zuiden van de voormalige Sint-Michielsabdij in de huidige Prekersstraat. Dertien jaar later verhuizen ze naar de gronden van Hugo Nose tussen de huidige Veemarkt en de Dries, een onbebouwd moerassig stuk grond ten noorden van de toenmalige stad Antwerpen.

In 1262 wordt op deze gronden begonnen met de bouw van de eerste Sint-Pauluskerk in romaanse stijl¹⁹. Uit een opmetingsplan van het kloostercomplex, gedateerd in 1584, kan de ligging van de eerste kerk bij benadering afgeleid worden. Binnen het toen reeds nieuwe en vergrote koor is de plaats van het oude koor nog duidelijk aangegeven²⁰. Deze romaanse voorloper zou dus pal onder de huidige kerk gelegen zijn.

Tijdens het onderzoek van 1990-1992 onder leiding van Tony Oost wordt deze hypothese bevestigd door de resten van het romaanse koor die in de kelderruimte onder het huidige hoogkoor worden opgegraven. De latere opgraving in 1995-1996 onder leiding van Johan Veeckman brengt verdere resten van muurwerk van het koor onder het transept van de kerk aan het licht.

Ook over het schip van de middeleeuwse kerk werd tijdens deze archeologische campagne informatie gewonnen. Hoewel historische bronnen beweren dat het hier gaat om een bescheiden bedehuis²¹, kan de lengte van de 13de eeuwse kerk op ongeveer 55 m worden geschat²², wat voor een kloosterkerk uit die periode zeker niet gering is.

In 1441 zal de kerk voor een eerste maal door een grote brand geteisterd worden.

¹⁸ A. JANSSENS, *Sint Pauluskerk te Antwerpen en haar kunstbezit*, Antwerpen, 1971, p. 183.

¹⁹ R. SIRJACOBS, *Sint-Pauluskerk Antwerpen, Historische gids*, Antwerpen, 1999, p.12

²⁰ J. VEECKMAN, *Archeologisch onderzoek in Sint-Pauluskerk*, in: *Sint-Paulusinfo*, 1991, nr. 49, p. 808.

²¹ L. LICHTENBERG, *Speurtocht in de kerkvloer*, in: *Scarabee*, 1996, , nr. 20, p. 28.

²² J. VEECKMAN, *Verder graven naar het verleden van de Sint-Pauluskerk*, in: *Sint-Paulusinfo*, 1996, nr. 63, p. 1287.

Na ook herhaaldelijk geleden te hebben onder wateroverlast begint men in de eerste helft van de 16de eeuw met de bouw van een grotere kerk en kloostergebouwen²³. Terwijl men bij het bouwen van een nieuwe kerk gewoonlijk begint met de koorpartij wordt bij de Sint-Pauluskerk uitzonderlijk begonnen met de bouw van het schip.

Als vermoedelijke bouwmeesters van de kerk worden Dominicus de Waghmakere, die ook aan de kathedraal heeft gewerkt, en Rombout de Drijvere genoemd. Al beweert auteur Jan Van Damme dat de eerste bouwmeester van de Sint-Pauluskerk net zo goed Rombout II Keldermans als Dominicus de Waghmakere kan geweest zijn²⁴. De oude romaanse Sint-Pauluskerk wordt gesloopt in het jaar 1549.

Zoals alle katholieken hadden ook de Predikheren heel wat te lijden onder de opkomst van het Calvinisme in de tweede helft van de 16de eeuw.

De beeldenstorm van 1566 vernielt grote delen van de nog in opbouw zijnde kerk.

Enkele jaren later brengt het Calvinistische bestuur rampspoed met zich mee. De Predikheren of Dominicanen worden in 1579 uit Antwerpen verdreven en de Roomse eredienst wordt geschorst. Het klooster en de kerk worden in beslag genomen en gezuiverd van het papistisch meubilair. Het koor van de kerk wordt afgebroken en de kloostergebouwen worden in gebruik genomen als poedermagazijn, kanongietterij en gevangenis²⁵. Twee nieuwe straten worden vlakbij het koor door het verkavelde kloostererf getrokken. Het bouwpuin van het nog in opbouw zijnde koor en de kruisbeuk wordt als ballast gebruikt op de brandschepen in de strijd om Antwerpen.

Nadat de Spaanse overheersers Antwerpen in 1585 heroveren wordt de Roomse religie in de stad hersteld. De Predikbroeders keren terug.

De onvreemde goederen worden aan kerk en klooster teruggeschonken. De gebouwen worden hersteld en ook de oude toegangen en afsluitingen van het kloosterdomein worden terug naar de toestand vóór de Calvinistische overheersing gebracht.

In 1639, een eeuw na de aanzet van het nieuwe schip, zijn dan ook het nieuwe koor, de kruisbeuk en de vieringtoren voltooid en wordt de nieuwe kerk gewijd. In de tussenliggende periode moesten allerhande tijdelijke structuren ervoor zorgen dat het gebouw bruikbaar

²³ In verschillende bronnen wordt 1517 vermeld als precieze datum (Janssens A. 1971, Sirjacobs R. 1999) terwijl J. Van Damme, in het Periodiek informatieblad over de restauratiewerken en de archeologische opgravingen van 9 september 1990, het jaar 1512 aanduidt als begindatum voor de bouw van de kerk.

²⁴ J. VAN DAMME, *De eerste architect van de Sint-Pauluskerk: Domien de Waghmakere of Rombout II Keldermans?*, in: *Sint-Pauluskerk van Antwerpen, Periodiek informatieblad over de restauratiewerken en de archeologische opgravingen*, 1990, nr. 2, p. 3.

²⁵ A. DIECKMANN, *Opgravingen Sint Paulus*, in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1994, nr. 1 – 2, p. 7.

bleef. Het onderzoek in 1995-1996 onder leiding van Johan Veeckman brengt opeenvolgende verbouwingen aan het licht²⁶.

Ook in het begin van de 17de eeuw, in 1605, openen de Predikheren in Antwerpen een Latijnse school. In 1648 wordt de school reeds terug afgeschaft omdat de Dominicanen intussen een college hebben in Lier, en de paters Jezuïeten in Antwerpen een bloeiende humaniora besturen. De leerlingen van het college van Antwerpen worden overgeheveld naar het Jezuïetencollege²⁷.

Op 1 juni 1679 slaat het noodlot weer toe. Na een blikseminslag vernielt een brand de toren en het dak van de middenbeuk. De gewelven van de kerk storten in en het orgel raakt ernstig beschadigd.

De 18de eeuw luidt een moeilijke periode in voor de kloosterordes door de toenemende secularisatie van de maatschappij. De Oostenrijkse keizer Jozef II wil het kloosterleven laten uitsterven. In 1783 wordt op keizerlijk bevel de Dominicanerorde tijdelijk afgeschaft, maar zes jaar later krijgen de Predikheren hun klooster terug.

Het einde van de 18de eeuw heeft verder voor de kerk niet veel goeds in petto. Onder het Franse bewind worden alle Dominicanenkloosters van de Oostenrijkse Nederlanden afgeschaft. De inboedel van de Sint-Pauluskerk wordt verbeurd verklaard, het gebouw publiekelijk verkocht en de paters voor een tweede maal verbannen. Hoewel prior Peltiers het kerkgebouw kan kopen, en het zo redt van de afbraak, blijft het verboden de kerk terug open te stellen voor de eredienst.

Het begin van de 19de eeuw brengt eindelijk een gunstiger klimaat mee voor de kloosterorde. De kerk wordt in 1802 plechtig heropend en na overname door de stad Antwerpen krijgt de Sint-Pauluskerk in 1803 de parochierechten van de inmiddels verdwenen Sint-Walburgiskerk. Het klooster wordt 16 jaar later aan de kerkfabriek van de Sint-Paulusparochie verkocht. Ondanks de grote moeilijkheden die de orde in de stad ondervond, leefden en werkten er gedurende zeshonderd jaar ongeveer duizend zeshonderd Dominicanen in het Sint-Paulusklooster te Antwerpen. In 1846 sterft de laatste overgebleven Dominicaan Arnoldus Mierts. Een kleine tien jaar later wordt het kloosterdomein gedeeltelijk verkaveld. De Sint-Paulusstraat ontstaat²⁸.

²⁶ J. VEECKMAN, *Sint Pauluskerk in de Archeologische schijnwerper*, in: *Kwintet*, 1995, nr. 28, p. 28.

²⁷ L. DE MECHELEER, *De orde van de Dominicanen, Monasticon*, Algemeen Rijksarchief, Brussel, 2000, p. 70.

²⁸ R. SIRJACOBS, *Sint-Pauluskerk Antwerpen, Historische gids*, Antwerpen, 1999.

In het begin van de 20ste eeuw krijgt het kloostercomplex naast zijn religieuze functie een nieuwe aantrekkingskracht: het klooster wordt voor de tweede keer als school ingericht²⁹. De rampspoed is echter nog niet voorbij. In 1968 vernielt een derde grote brand in de nacht van 2 op 3 april het klooster en grote delen van de kerk.

De lamentabele toestand van het gebouw na de brand en het vooruitzicht op 'Antwerpen 93 - culturele hoofdstad van Europa' leidt in 1989 tot de beslissing van het College van Burgemeester en Schepenen van Antwerpen om aan te vangen met de restauratie van het interieur.

De Sint-Augustinuskerk

De Sint-Augustinuskerk is, net als de Sint-Pauluskerk, een kloosterkerk. De bedelorde van de Augustijnenbroeders wordt vastgelegd met de Magna Unio van 1256, in navolging van de leer van Augustinus, neergeschreven in de 5de eeuw³⁰.

(foto: bron onbekend)

De geschiedenis van de Augustijnen in Antwerpen begint een kleine 3 eeuwen

later wanneer observanten uit Holland zich vestigen aan de huidige Augustijnenstraat³¹. Nadat zij een kapel en later een kerk oprichten wordt de orde, omwille van de Lutherse sympathieën van hun eerste priors, in 1522 uit de stad verdreven. Het Antwerpse klooster wordt afgebroken en de kerk omgevormd tot parochiekerk van Sint-Andries.

In 1607 wordt, na herhaaldelijk aandringen, een toelating van de kerkelijke en seculiere overheid verkregen om terug te keren naar Antwerpen. Deze maal vestigen de Augustijnen zich op de gronden van de pas verhuisde brouwerij De Ketel aan de Everdijstraat en de Kammenstraat, in de toenmalige brouwersbuurt. Later trekken de brouwers naar gebieden

²⁹ A. DIECKMANN, *Opgavingen Sint Paulus*, in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1994, nr. 1 – 2, p. 9.

³⁰ Magna Unio, 9 april 1256: Grote unie van 5 verschillende eremietencongregaties verenigd door Paus Alexander IV.

³¹ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 1.

buiten de stad en wordt de buurt rond het Sint-Augustinusklooster voornamelijk bevolkt door drukkers. Sint-Augustinus is daarmee overigens helemaal aan het goede adres, want zowel voor de brouwers als voor de drukkers is hij patroonheilige³².

Op 7 maart 1615 wordt gestart met de bouw van de eerste Sint-Augustinuskerk onder de leiding van Wenzel Coebergher, hofarchitect van de aartshertogen Albrecht en Isabella. Acht jaar later begint men aan de uitbouw van het kloostercomplex. In 1671 wordt er een koor aan de kerk toegevoegd.

Het augustijnenklooster speelde vanaf het begin een belangrijke rol voor het onderwijs in Antwerpen. Reeds bij de eerste verbouwingen aan brouwerij De Ketel zijn leslokalen voorzien. Na een snelle stijging van het aantal leerlingen wordt in 1625 beslist om een apart schoolgebouw op te richten.

Omstreeks 1678 was de pandgang rondom het convent voltooid. Naast de kerk omvat het complex ook nu ook kloostergebouwen en een bijhorende school. Later wordt er nog een winterkapel bijgebouwd.

Door de verbouwingen en aankopen omvat het Sint-Augustinusklooster nu het volledige bouwblok tussen de Everdijstraat, de Korte Gasthuisstraat, de Kammenstraat en de Oudaan. Het klooster is uitgegroeid tot een van de grootste Augustijnenstichtingen in de Nederlanden. Na het midden van de 18de eeuw wordt het leven voor de Augustijnenbroeders moeilijker. Onder de Oostenrijkse heerschappij krijgt het kloosterleven te kampen met maatregelen die hun activiteiten en de ontplooiing van het klooster aan banden leggen. Net als bij de Dominicanerorde van de Sint-Pauluskerk dreigt in 1783 de afschaffing van het klooster. Dankzij het succes van hun onderwijs kunnen de Antwerpse Augustijnen dit lot voorlopig afhouden.

Het Franse bewind, op het einde van de 18de eeuw, zal deze kloosterorde ook niet sparen. Met de annexatie van de Nederlanden bij Frankrijk worden in 1796 alle kloosters en hun bezittingen van overheidswege geconfisqueerd. De Sint-Augustinuskerk, het klooster en de school worden gesloten, de goederen openbaar verkocht.

Na het afsluiten van het concordaat tussen Napoleon en paus Pius VII, wordt de kerk weer opengesteld voor de eredienst³³.

Aanvankelijk doet de Sint-Augustinuskerk nog dienst als hulpkerk van de kathedraal, maar net als de Sint-Pauluskerk wordt ze vanaf 1803 een zelfstandige parochiekerk en verliest ze haar functie als kloosterkerk van de Augustijnen.

³² <http://www.augustinus.be>, 5 mei 2006.

³³ <http://www.augustinus.be>, 5 mei 2006.

Het klooster komt de klap van de Franse overheersing nooit helemaal te boven en zal rond 1820 letterlijk uitsterven. Het complex wordt in de loop van de 19de eeuw grotendeels gesloopt.

De monumentale kloostergang met binnentuin wordt tussen 1843 en 1845 omgevormd tot markthal 'Cité' om een eeuw later te verdwijnen bij de bouw van de huidige politietoren. De kerk zelf zal gedurende 150 jaar nog een bloeiend bestaan kennen als parochiekerk. De Sint-Augustinuskerk en haar bijgebouwen worden in 1930 wettelijk beschermde monumenten³⁴. Helaas verhindert die bescherming niet dat de kerk in verval komt. Bovendien ontstaat in 1958 instortingsgevaar door de werkzaamheden voor de politietoren aan de Oudaan. De nood aan een grondige restauratie dringt zich op.

In 1963 wordt een eerste restauratiedossier ingediend. De complexiteit van het dossier en talrijke problemen die zich de kop op steken verhinderen een snelle en eenvoudige restauratie. Ook het aantal regelmatige kerkgangers gaat steeds verder achteruit. Dit alles leidt tot het sluiten van de kerk voor de eredienst op 14 mei 1973. Enkele jaren later wordt het gebouw officieel ontwijd en overgedragen aan het stadsbestuur.

Het Bisdom van Antwerpen stelt voor de kerk in te richten als een museum voor religieuze kunst. Wanneer dit niet haalbaar blijkt, besluit men in 1996 het gebouw in te richten als concertzaal en Muziekcentrum.

³⁴ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 2.

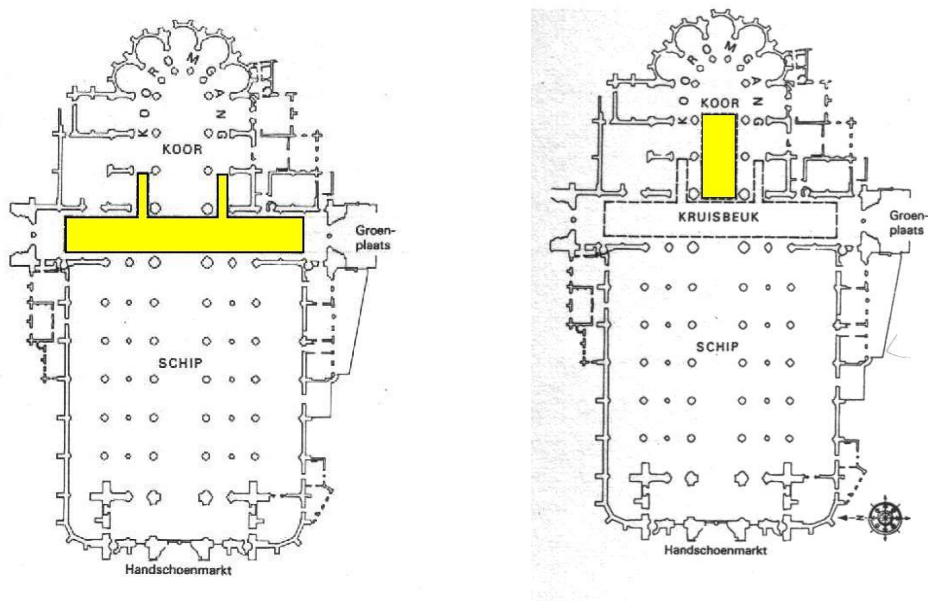
4. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen

4.1. Schets van de opgraving

Het archeologisch bodemonderzoek in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen, met site-nummer A098, is uitgevoerd door de toenmalige Afdeling Opgravingen van de Oudheidkundige Musea van de stad Antwerpen onder leiding van Tony Oost, in samenwerking met archeologe Joke Bungeneers die onder tijdelijk contract stond bij het provinciebestuur.

De eerste campagne in de kruisbeuk, de noordelijke en de zuidelijke kooromgang van de kathedraal vond plaats vanaf 1 juni 1987 tot 31 augustus 1988.

Het bijkomend onderzoek in het hoogkoor liep vanaf 18 september 1989 tot 23 maart 1990.

Grondplannetjes van de kathedraal met aanduiding van de eerste sleuf in de kruisbeuk en kooromgangen en de latere sleuf in het hoogkoor.
(Afb: *Scharnier*, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen, 1988, nr. 5, p. 3)

De graafwerken kaderden binnen de restauratiewerken van de kathedraal, in opdracht van het provinciebestuur van Antwerpen, die in 1965 gestart zijn.

De directe aanleiding tot het archeologisch onderzoek bestond uit de aanleg van ondergrondse kanalen voor een klimaatregelingsysteem. De ondergrond in de kruisbeuk en delen van de kooromgang moest hiervoor tot op een diepte van 3 m worden uitgegraven. Het archeologisch patrimonium zou dus grondig verstoord worden. Er werden dan ook vijftien maanden uitgetrokken voor de uitvoering van een noodopgraving.

De tweede, aanvullende campagne in het hoogkoor kwam er doordat veel vragen, ondanks goede resultaten van het onderzoek, toch onbeantwoord bleven.

Bij het onderzoek in de kruisbeuk en delen van de kooromgang werden er drie duidelijke onderzoeksvragen vooropgesteld.

Eerst en vooral wilde men gegevens verzamelen in verband met de toestand van het terrein vóór de bouw van de eerste kerk.

Vervolgens werd het onderzoek toegespitst op informatie over de bouwgeschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De huidige gotische kathedraal kreeg daarbij de aandacht, maar eveneens de eventuele voorgangers van dit gotische kerkgebouw en hun uitzicht en datering.

Een derde, en voor mij belangrijkste, onderzoeksthema was het begrafenisgebeuren.

De begrafenisrituelen en -gebruiken van de, in de kathedraal begraven, Antwerpenaars werden nader bekeken.

De doelstellingen van de aanvullende opgravingcampagne in het hoogkoor handelden voornamelijk rond de problematiek van de verschillende voorgangers van het huidige kerkgebouw, maar ook het begrafenisaspect werd nader belicht.

4.2. Geschiedenis van de kathedraal toegepast op de grafconstructies

Bij het bekijken van de grafkelders uit de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal zijn er enkele data en gegevens die we niet uit het oog mogen verliezen.

Reeds vanaf de Late Middeleeuwen werden er in de kathedraal mensen begraven in grafkelders.

Het huidige gotische gebouw van de kathedraal, waarmee alle gevonden grafkelders geassocieerd worden, werd opgericht vanaf 1352.

Het einde van de 18de eeuw kunnen we beschouwen als terminus ante quem met als richtdatum 1784, het jaar dat Oostenrijks keizer Jozef II een edict schrijft waarin begraven in de kerk verboden wordt.

In de bouwgeschiedenis van de kathedraal zien we enkele verbouwingen die hun invloed gehad hebben op het bodemarchief.

Zo zijn er bijvoorbeeld verscheidene vloerophogingen die in de loop der tijd in de kerk uitgevoerd werden.

De oorspronkelijke vloer van de gotische kerk lag 60 cm onder het huidige niveau. De vloer van het hoogkoor zal ongeveer één trede hoger hebben gelegen³⁵.

In de jaren 1748-1751 werd er in het hoogkoor een nieuwe vloer gelegd. In deze vloer werd de monumentale toegangssteen verwerkt van de grote grafkelder die volgens de kerkrekeningen in 1750 - 1751 vooraan in het hoogkoor gebouwd werd³⁶.

In 1773 wordt er, na een overstroming bij springtij van de Schelde waarbij het water binnenstroomde tot aan de treden van het koordoksaal, besloten de vloer van het schip ongeveer twee voet te verhogen³⁷.

Na de vernielingen onder de Franse revolutie moest de vloer in het begin van de 19de eeuw opnieuw heraangelegd worden. Men gebruikte het aanwezige puin om de vloer ongeveer 60 cm op te hogen. Bovenop dit puin werd daarbij allerhande rommel van buiten de kerk aangevoerd: bakstenen, dakpannen, schalies, tegels, resten van beschilderde bepleistering, mortelbrokjes, dierenbeenderen en zelfs ambachtelijk afval van een pijpenmaker werden in de

³⁵ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 321.

³⁶ Zie 4. 3. Inventaris van de grafkelders uit de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, grafkelder G1Hk, p. 105.

³⁷ H. DE POOTER, *Water weren, De lange geschiedenis van de vloerophogingen in de kathedraal*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1987, nr. 2, p. 8.

puinlaag verwerkt. Bij het heraanleggen van de vloer op deze puinlaag werden bovendien grafstenen uit andere kerken en van kerkhoven hergebruikt³⁸.

In 1817 gebeurt de laatste verandering aan het niveau van de vloer. Een nieuwe marmeren vloer werd gelegd in het hoogkoor, en het presbyterium vlak voor het altaar werd met enkele treden verhoogd³⁹.

Verder zijn er enkele periodes binnen de geschiedenis van de kathedraal dat er zich opzettelijke verstoringen van graven en eventueel ook grafkelders hebben voorgedaan. Zo kunnen we bijvoorbeeld de beeldenstorm van 1566, het latere Calvinistische bewind tussen 1581 en 1585 en de Franse periode van 1794 tot 1802 noemen.

³⁸ H. DE POOTER, *Water weren, De lange geschiedenis van de vloerophogingen in de kathedraal*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1987, nr. 2, p. 8.

³⁹ H. DE POOTER, *Water weren, De lange geschiedenis van de vloerophogingen in de kathedraal*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1987, nr. 2, p. 8.

4.3. Inventaris van de grafkelders uit de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal⁴⁰

In de inventaris bespreek ik achtereenvolgens het nummer van de grafkelder, de sleuf waarin de kelder zich bevindt met specifiekere coördinaten van de ligging en oriëntatie, de datering, het type grafkelder, de toestand van het graf, de verschillende constructie-elementen, het materiaalgebruik, de bijzettingen, de beschildering en tenslotte de grafgiften en andere vondsten.

Bij 'nummer van de grafkelder' geef ik de nummers die de archeologen in hun gravenlijsten en plannen voor de grafkelders gebruiken. Elk nummer bestaat uit een G voor graf⁴¹, een volgnummer en een afkorting voor de ligging van de kelder. Kr staat voor kruisbeuk, N voor Kooromgang noord, Z voor kooromgang zuid en Hk voor hoogkoor.

Onder 'sleuf' wordt eenvoudigweg de specifieke sleuf waarin de grafkelder zich bevond genoemd.

Het vak, de meters die de grafkelder inneemt ten opzichte van de zuidelijke wand van de sleuf/ de meters die de grafkelder inneemt ten opzichte van de oostelijke wand van de sleuf en de oriëntatie van de grafkelder worden onder het puntje 'ligging' verduidelijkt. Bij de grafkelders uit het hoogkoor hebben de vermelde getallen betrekking op de meters die de grafkelders innemen ten opzichte van de westelijke wand van de hoogkoorsleuf.

Bij 'datering' heb ik zelden iets kunnen invullen. De precieze datering van de grafkelders is voor slechts enkele kelders bekend uit kerkrekeningen. Voor andere kelders kan er mits ligging onder dateerbare constructieresten van de kerk of de vondst van een muntstuk wel een terminus ante of post quem opgesteld worden. De grote meerderheid van de kelders is echter slechts ruim te dateren over meerdere eeuwen heen. Omdat deze inventaris een betrouwbaar werkinstrument zou moeten worden leek het mij wijselijk enkel de zekere dateringen weer te geven.

Bij het puntje 'type' maak ik een eerste en evident onderscheid tussen de individuele grafkelders bestemd voor eenmalig gebruik, en de gemeenschappelijke grafkelders met meervoudige bijzettingen. Deze gemeenschappelijke grafkelders kunnen eventueel familiale kelders zijn waarin verschillende generaties personen van dezelfde familie begraven werden,

⁴⁰ Zie Bijlage I: Plannen van de grafkelders uit de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal en Bijlage II: Overzichtplan van de Grafkelders uit de kruisbeuk en delen van de kooromgang van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.

⁴¹ Ook de gewone kistgraven worden aangeduid met een G.

maar evengoed is er de mogelijkheid dat de kelders werden gebruikt door geestelijken zonder enige familiale band⁴².

Onder 'toestand van het graf' wordt de staat waarin de grafkelder zich bevindt, namelijk verstoord of nog intact, op het moment van de opgraving beschreven.

Bij 'constructie' bespreek ik de muren die steens of halfsteens zijn⁴³, de bodem, het gewelf, het interieur en de eventuele toegang van de grafkelder. De afmetingen die genoteerd zijn, zijn steeds binnenmaats, tenzij expliciet anders vermeld.

Indien de afmetingen in de gravenlijsten staan, neem ik deze hieruit over. De maten die niet vermeld zijn heb ik zelf nagemeten op de plannen. Bij sommige grafkelders heb ik bepaalde maten, bijvoorbeeld de hoogtematen bij gebrek aan een profieltekening, niet teruggevonden. In de volgende stap van de inventaris bekijk ik de belangrijkste materialen, in dit geval altijd baksteen, en indien mogelijk de mortelsoort.

Onder 'bijzettingen' beschrijf ik de gevonden skeletresten, eventueel met vermelding van het geslacht, de oriëntatie waarmee de dode begraven is en het skeletnummer dat door de archeologen aan de bijzettingen gegeven is. Deze informatie heb ik slechts voor een paar grafkelders kunnen achterhalen. Delen van de skeletlijsten zijn namelijk, in nasleep van het antropologisch-paleopathologisch onderzoek, in handen van enkele onderzoekers, en dus niet volledig ter beschikking geweest.

Tenslotte wordt onder 'beschrijving' de wandschilderingen, met eventueel de gebruikte motieven, besproken; en som ik bij het laatste punt de grafgiften en andere vondsten uit de grafkamer op.

Al de gegevens uit deze inventaris zijn letterlijk overgenomen uit de opgravingdagboeken, gravenlijsten, planbeschrijvingen, aantekeningen, opgravingdossiers, populariserende publicaties e.d. van de afdeling archeologie.

De aard van de gegevens is erg verschillend. Sommige grafkelders worden uitvoerig besproken met nauwkeurige vermelding van details, terwijl andere grafconstructies slechts zeer summier beschreven zijn.

De gegevens in de populariserende artikels zijn soms iets te vaag om opgenomen te worden in de inventaris⁴⁴.

⁴² Bij de grote grafkelder vooraan in het hoogkoor hebben de archeologen, aan de hand van textielresten, de hypothese gevormd dat het gaat om de kelder waarin de kanunniken van het kapittel begraven werden. Ook de gemeenschappelijke grafkelder ten noorden van het hoogkoor bevatte een zestal personen waarvan op basis van kledingresten kan verondersteld worden dat het om geestelijken gaat.

⁴³ Met het begrip 'steense muur' bedoel ik een muur die één steen breed is. De steen ligt hierbij meestal in koppositie. Een halfsteense muur is een halve steen breed waarbij de bakstenen in strekpositie gemetst zijn.

Indien er in deze inventaris iets niet is ingevuld, zijn de gegevens niet verzameld, konden ze door de archeologen niet verzameld worden, of heb ik ze in ieder geval niet terug gevonden. Wanneer ik niet verder uitwijk over zaken zoals materiaalgebruik en constructie of wanneer sommige beschrijvingen zeer vaag blijven is dit te wijten aan het feit dat verdere gegevens niet voorhanden zijn. Al de relevante gegevens die ik heb gevonden, zijn verwerkt in deze inventaris.

⁴⁴ Deze opmerking is uiteraard te begrijpen zonder enige vorm van kritiek op de auteurs, die de opgraving voor het grotere publiek toegankelijker willen maken en niet publiceren met het oog op een eventuele inventaris.

G1Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G1Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak III, 13-15 / 2-6, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. Alle muren zijn bewaard tot op ongeveer 180 cm hoogte. Het is niet duidelijk of dit reeds de hoogte van de gewelfaanzet is. De kelder is 120 cm breed, en ongeveer 210 cm lang.
 - *muren:* De muren van de grafkelder zijn allemaal steense muren. Het metselwerk en de opbouw zijn eerder slordig. Geen enkele rij bakstenen loopt waterpas. Ook de hoeken zijn onzorgvuldig in verband gezet. Er is geen systematiek in het metselwerk. De afwisseling van kopse stenen en strekstenen is niet gestructureerd. De muren bevatten veel herwerkt materiaal: vnl. bakstenen met mortel of bepleistering en 1 brok bewerkte natuursteen. In de noord en de zuid muur bevinden zich telkens 4 gaten op ongeveer 24cm boven de vloer. In deze gaten waren oorspronkelijk ijzeren staven verankerd waarop de kisten van de overledenen rustten.
 - *bodem:* De vloer bestaat uit parallelle rijen bakstenen in noord-zuid richting.

- *gewelf*: Het gewelf is volledig weggebroken. Er zijn geen aanwijzingen over aard en constructie van het gewelf.
 - *interieur*: Het interieur van de grafkelder is volledig bepleisterd en gewit.
 - *toegang*: Er is geen aanwijzing bewaard in verband met de toegang tot de grafkelder. Wel is het duidelijk dat er, in tegenstelling tot de andere gemeenschappelijke grafkelders, geen trap in de grafkelder gebouwd is.
- ◆ *materiaalgebruik*: De grafkelder bestaat uit een volledig bakstenen constructie met één brok bewerkte natuursteen herwerkt in de muren.
 - *afmetingen bakstenen*: van 16 x 7,5 x 4 cm tot 16 x 8 x 4 cm
 - ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk21Kr
 - ◆ *beschildering*: niet beschilderd
 - ◆ *grafgiften en andere vondsten*: lederresten, fragmenten bewerkte natuursteen, ijzeren nagels, ijzeren 'kroesje', pijparden beeldje

G2Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G2Kr
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* vak IV 15-16 / 0-3, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:* De altaarfunderingen aan de oostelijke wand van de kruisbeuk zijn volgens kerkrekeningen te dateren van 1585 tot 1590⁴⁵. Deze grafkelder ligt deels onder de fundering van de omtuining van altaar 2. Deze data kunnen dus beschouwd worden als terminus ante quem voor G2Kr.
- ♦ *type:* individuele grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord: de grafkelder ligt gedeeltelijk onder de fundering van de omtuining van altaar 2
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De zuidwestelijke hoek is bewaard tot aan de gewelfaanzet op ongeveer 70 cm hoogte. Het hoogst bewaarde punt, met 94 cm hoogte, is op de westelijke muur van de grafkelder te vinden. De kelder is aan de westelijke zijde 71 cm en aan de oostelijke zijde 57 cm breed, en ongeveer 226 cm lang
 - *muren:* De muren van deze grafkelder zijn halfsteense muren. Het metselwerk is vrij regelmatig en waarschijnlijk van binnenuit gemetseld. De opbouw is systematisch met steeds strekstenen. De hoeken zijn in verband gemetseld.

⁴⁵ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 328.

- *bodem*: De bodem bestaat uit eenvoudige aangestampte aarde. Er is geen spoor van steunbanden of een steunkruis.
 - *gewelf*: In de noord-westelijke hoek van de grafkelder zijn de aanzet en enkele stenen van het gewelf bewaard.
 - *interieur*: Het interieur van de grafkelder is volledig bepleisterd.
 - *toegang*: G2Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit bakstenen met een witte zachte kalkmortel.
 - *afmetingen bakstenen*: van 18 x 9 x 3,5 tot 20 x 10 x 4 cm
 - ◆ *bijzettingen*:
 - ◆ *beschildering*: De oorspronkelijke bekleding van de grafkelder was waarschijnlijk een witte pleisterlaag met rode beschildering. Later is ze echter volledig overschilderd in een blauw-grijze kleur.
 - ◆ *grafgiften en andere vondsten*: lederresten, speld, veterhuls, ijzeren nagels

G7Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G7Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak VII 30-34 / 2-5, oost-west oriëntatie.

- ♦ *datering:* Indien de munt die in de vulling van deze verstoorde grafkelder gevonden is oorspronkelijk in de grafkelder lag en niet na verstoring in de grafkelder terechtgekomen is, kunnen we de datering van de munt (1596) beschouwen als terminus post quem voor het sluiten van deze kelder.

- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 164 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 184 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 144 cm en aan de oostelijke zijde waarschijnlijk rond de 126 cm breed, en heeft een lengte van ongeveer 208 cm.
 - *muren:* De grafkelder heeft steense muren met ijzeren staven op ongeveer 30 cm boven de vloer die in de muur verankerd waren en uitzonderlijk ook een tweede rij staven op ongeveer halve hoogte. Aan de noordelijke zijde is de grafkelder aangebouwd tegen de natuurstenen muur (ijzerzandsteen deels bestreken met witgrijze mortel) aan de noordelijke zijde van de viering, die rest uit de eerste romaanse fase van het kerkgebouw

aan het begin van de 11de eeuw⁴⁶. De noordwand van de grafkelder wordt gevormd door het oostelijke deel van deze muur.

- *bodem*: De vloer van de kelder is aangelegd met bakstenen, die in de zone voor de trap een verschillende oriëntatie hebben.
 - *gewelf*: De grafkelder is afgesloten met een tongewelf.
 - *interieur*: De bakstenen zijn aan de binnenzijde van de kelder bezet met mortel met redelijk grote kalkinclusies.
 - *toegang*: De grafkelder is bereikbaar via een zeer smalle steile trap aan de westelijke zijde. De treden van de trap zijn opgebouwd uit bakstenen met vier lagen in de bovenste trede, acht lagen in de tweede trede en zeven lagen bakstenen in de drie onderste treden.
- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen. Alle bakstenen die gebruikt zijn bij het bouwen van de grafkelder vertonen sporen van een vormbakje.
- *afmetingen bakstenen*: 17 x 8,5 à 9 x 5 cm
- ♦ *bijzettingen*:
- ♦ *beschildering*: niet beschilderd
- ♦ *grafgiften en andere vondsten*: munt (datering van de munt: 1596), resten van een kroontje, pijpfragmenten, rood aardewerkfragment

⁴⁶ Zie 3. Historische situering van de sites, p. 10

G107Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G107Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak XI, 50-? / 6-?, oost-west oriëntatie. De grafkelder ligt deels onder het noordelijke en westelijke profiel van de sleuf.

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord: vol puin gestort bovenop de oorspronkelijke bijzettingen in situ

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 154 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 184 cm. De kelder is 146 cm breed, en ongeveer 202 cm lang
 - *muren:*
 - *bodem:* De grafkelder heeft een vloer met matrode en matzwarte tegels.
 - *gewelf:* Het gewelf is gedeeltelijk opengebroken. Het gaat hier waarschijnlijk om een eenvoudig tongewelf.
 - *interieur:* De binnenkant van de wanden is bezet met mortel met een licht grijs tot grijsblauwe kleur.
 - *toegang:* De grafkelder is aan de westelijke zijde bereikbaar via een zeer smalle steile trap met vier tredes. De onderste trede is opgebouwd uit twaalf lagen bakstenen, de tweede trede uit negen lagen, de derde uit acht lagen en de bovenste trede is verstoord en bestaat voornamelijk uit puin.

- ♦ *materiaalgebruik*: Het gaat hier om een volledig bakstenen constructie.
 - *afmetingen bakstenen*: 17 x 8,5 x 4,5 / 8 x 4 x 4,5 cm

- ♦ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk996Kr

- ♦ *beschildering*: niet beschilderd

- ♦ *grafgiften en andere vondsten*: rood aardewerk met slibversiering, geprofileerde stukken natuursteen: een gootje in natuursteen en fragmenten van natuurstenen tegels met assemortel aan de onderkant

G117Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G117Kr
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* vak VIII, 37-38 / -1 - +1, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:* De altaarfunderingen aan de oostelijke wand van de kruisbeuk zijn volgens kerkrekeningen te dateren van 1585 tot 1590⁴⁷. Deze grafkelder ligt deels onder de fundering van de omtuining van altaar 3. Deze data kunnen dus beschouwd worden als terminus ante quem voor G117Kr.
- ♦ *type:* individuele grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord: de grafkelder ligt gedeeltelijk onder de fundering van de omtuining van altaar 3
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat waarschijnlijk uit een licht trapeziumvormige constructie.
De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 60 cm.
Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de oostelijke muur, meet 70 cm.
De kelder is aan de oostelijke zijde 53 cm breed en heeft een lengte van 250 cm.
 - *muren:* De muren zijn opgebouwd in een systematisch verband van strekse stenen. Occasioneel zijn er enkele kopse stenen willekeurig tussen de strekse stenen geplaatst.

⁴⁷ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 328.

Onderaan op de noordelijke binnenwand is een bakstenen steunband aangezet met een dun laagje mortel onder deze aanzet. De buitenkant van de zuidelijke wand is in tegenstelling tot de binnenwand in onregelmatig steenverband. De andere buitenmuren zijn niet zichtbaar.

- *bodem:*
 - *gewelf:* Het gewelf is volledig bewaard aan de oostzijde van de grafkelder. Ook aan de noordwand is een aanzet naar het gewelf te zien. Het gaat hier om een bakstenen tongewelf met onderaan een dikke mortellaag. Aan de oostwand net onder het gewelf zijn sporen van houten planken gevonden. Ook de holtes in de muur waar die planken bevestigd waren zijn bewaard. eventueel gaat het hier om een houten constructie die het gewelf bij het bouwen ondersteunde.
 - *interieur:* Het interieur is volledig bepleisterd met een bepleistering die geler, zachter en zandiger is dan de mortel tussen de stenen.
 - *toegang:* G117Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
-
- ◆ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen met een witte harde kalkmortel.
 - *afmetingen bakstenen:* 18 x 9 x 3,5 à 4 cm
-
- ◆ *bijzettingen:*
 - geen sporen van oorspronkelijke begraafing
-
- ◆ *beschildering:* Er zijn resten van minstens drie krukkruizen op de binnenwanden van de grafkelder gevonden. Twee naast elkaar op de noordwand, één op de oostwand. Ze zijn geschilderd in een rood-bruine kleur op een witte ondergrond.
-
- ◆ *grafgiften en andere vondsten:*

G124Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G124Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak VIII, 39-40 / 2-4, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:* De altaarfunderingen aan de oostelijke wand van de kruisbeuk zijn volgens kerkrekeningen te dateren van 1585 tot 1590⁴⁸. Deze grafkelder ligt deels onder de fundering van de omtuining van altaar 3. Deze data kunnen dus beschouwd worden als terminus ante quem voor G124Kr.

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord: de grafkelder ligt gedeeltelijk onder de fundering van de omtuining van altaar 3

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 80 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de volledig bewaarde oostelijke muur, meet ongeveer 85 cm. De kelder is 58 cm breed en ongeveer 196 cm lang
 - *muren:* De opbouw van de muren is vrij systematisch. Het gaat om steense muren.
 - *bodem:* De vloer is enkel bewaard aan het oostelijke einde van de grafkelder en bestaat uit aangestampte gelige mortel en een bakstenen steunkruis met minstens één zijarm.

⁴⁸T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 328.

- *gewelf*: Het gewelf is aan de oostelijke zijde bewaard over een maximumlengte van 1m. Net als bij de andere grafkelders gaat het hier om een tongewelf. In de noordelijke en zuidelijke wand zijn balkgaten opengelaten. Omdat er voor de rest geen houtafdrukken van een formeel zichtbaar zijn in de mortel van het interieur kan men de hypothese maken dat er hier een constructie werd gebruikt die het gewelf ondersteunde bij het bouwen en via deze balkgaten kon gerecupereerd worden.
 - *interieur*: De binnenwanden van de grafkelder zijn bepleisterd en beschilderd.
 - *toegang*: G124Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een geelgrijze zachte mortel.
 - *afmetingen bakstenen*: 18 x 8 x 4 cm
- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk1043Kr (west-oost oriëntatie)
- ◆ *beschildering*: De binnenwanden van de grafkelder zijn bepleisterd en beschilderd in een rode kleur op een witte achtergrond.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*:

G150aKr

- ♦ *nr. grafkelder:* G150aKr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak VIII 37-38 / 4-7, oost-west oriëntatie. De grafkelder ligt deels onder het westelijke profiel van de sleuf en bovenop grafkelder G150bKr.

- ♦ *datering:* Indien de munt die in de vulling van deze verstoorde grafkelder gevonden is oorspronkelijk in de grafkelder lag en niet na verstoring in de grafkelder terechtgekomen is, kunnen we de datering van de munt (1556-1560) beschouwen als terminus post quem voor de bouw van deze kelder.

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De kelder is aan de oostelijke zijde 47 cm breed, de westelijke zijde ligt onder het westelijke profiel van de sleuf. De maximaal zichtbare lengte bedraagt 150 cm.
 - *muren:* De grafkelder is opgebouwd uit halfsteense muren. De buitenzijde is aan de zuidelijke en de oostelijke kant zeer ruw gebouwd met mortel en kalksteenbrokken. De noordelijke buitenzijde is iets zorgvuldiger afgewerkt.
 - *bodem:* De bodem van de grafkelder bestaat uit een mortelvloer van 1 à 2 cm dik. Deze mortellaag bevat kleine puinfragmenten. Verder is er een bakstenen steunkruis.
 - *gewelf:* De grafkelder wordt afgesloten met een tongewelf. Aan de onderkant van dit gewelf bevinden zich resten van het formeel, bestaande uit houten

- planken die geplaatst werden in de langsrichting van het gewelf. Aan de noordoostelijke kant van de grafkelder werden sporen waargenomen van een latje dat met twee nagels op het kopshout van deze planken was bevestigd.
- *interieur*: De onderzijde van het tongewelf is bestreken met geel tot geelwitte mortel. Ook de andere binnenwanden van de grafkelder zijn bepleisterd en beschilderd.
 - *toegang*: G150aKr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen. Als sluitsteen van het gewelf zijn enkele stukken natuursteen verwerkt.
- *afmetingen bakstenen*: 19 x 9 x 4 cm
- ◆ *bijzettingen*:
- minstens één bijzetting in situ: Sk624Kr (west-oost oriëntatie)
- ◆ *beschildering*: De wanden van de muren zijn versierd met roodbruine malteserkruisen, één op elke zijde, met zichtbare voorontwerpen in de witte bepleistering ingekrast.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: spelden, een kraal uit been of ivoor, muntstuk (datering van de munt: 1556-1560), fragmenten aardewerk en tegels, houtresten en nagels van het formeel of een kist

G150bKr

- ♦ *nr. grafkelder:* G150bKr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak VIII, oost-west oriëntatie, De grafkelder ligt deels in het westelijke profiel van de sleuf en onder grafkelder G150aKr.

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De kelder is aan de oostelijke zijde 100 cm breed, de westelijke zijde ligt onder het westelijke profiel van de sleuf. De maximaal zichtbare lengte bedraagt 137 cm.
 - *muren:* De grafkelder is opgebouwd uit halfsteense muren. In de mortel van de grafkelder werden grote stukken houtskool teruggevonden.
 - *bodem:*
 - *gewelf:* Het gewelf is volledig weggebroken bij aanleg van bovenliggende grafkelder G150aKr. Er zijn geen aanwijzingen over aard en constructie van het gewelf.
 - *interieur:* De binnenwanden zijn bepleisterd en beschilderd.
 - *toegang:* G150bKr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.

- ♦ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen.

- *afmetingen bakstenen: 23 x 10 à 11 x 4 cm*

- ◆ *bijzettingen:*
 - *minstens één bijzetting in situ: Sk628Kr (west-oost oriëntatie)*

- ◆ *beschildering:*

- ◆ *grafgiften en andere vondsten: brokken baksteen, eventueel afkomstig van het oorspronkelijke gewelf (afmetingen: 23 à 24 x 10 à 11 x 4), ijzeren nagels en twee metalen driehoekige handvaten afkomstig van de kist*

G151Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G151Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak VIII, 37-38 / -1 - +2, oost-west oriëntatie, onder grafkelder G117Kr

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 85 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de volledig bewaarde westelijke muur, meet 124 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 70 cm en aan de oostelijke zijde 60 cm breed en ongeveer 213 cm lang.
 - *muren:* De opbouw van de muren is systematisch. De muren zijn gedeeltelijk steens en hebben een zeer massieve structuur.
 - *bodem:*
 - *gewelf:* Het gewelf is grotendeels weggebroken bij aanleg van bovenliggende grafkelder G117Kr. Enkel op de noordelijke muur zijn de gewelfaanzet en enkele gewelfstenen nog bewaard. De westelijke muur die volledig bewaard is loopt bovenaan zeer spits toe. Hieruit is de veronderstelling van een spits aflopend gewelf waarschijnlijker dan rond tongewelf
 - *interieur:* De binnenwanden van de grafkelder zijn bepleisterd.

- *toegang*: G151Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.

- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met enkele stukken natuursteen in verwerkt.
 - *afmetingen bakstenen*: 24 x 10 x 5 cm

- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk941Kr (west-oost oriëntatie)

- ◆ *beschildering*: De grafkelder is beschilderd. Meer informatie in verband met de beschildering is niet bekend.

- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: ijzeren nagels van de kist, versierde en onversierde tegelfragmenten

G159Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G159Kr (bakstenen constructie waarvan slechts een fragment in het westprofiel van de sleuf zichtbaar was. Er is geen absolute zekerheid dat het om een grafkelder ging, al lijkt het een erg aannemelijke hypothese)
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* vak VI, 26-27 / 6-?, bovenop grafkelder G502Kr gebouwd
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:*
- ♦ *toestand graf:*
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:*
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:*
- ♦ *materiaalgebruik:*
- ♦ *bijzettingen:*
- ♦ *beschildering:*
- ♦ *grafgiften en andere vondsten:*

G173Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G173Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak VIII, 38-39 / 4-7, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een licht trapeziumvormige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 67 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de oostelijke muur, meet 102 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 74 cm en aan de oostelijke zijde 70 cm breed, en heeft een lengte van ongeveer 184 cm aan de zuidelijke wand en 174 cm aan de noordelijke kant.
 - *muren:* De opbouw van de grafkelder is regelmatig met halfsteense muren van strekstenen. De hoeken van de grafkelder zijn netjes in verband gebouwd. De buitenzijde van de oostelijke muur is erg onregelmatig afgewerkt. Toch geeft de algemene constructie een zorgvuldig gebouwde indruk.
 - *bodem:* De vloer bestaat uit aangestampte aarde en mortel met een bakstenen steunkruis.
 - *gewelf:* Het gewelf is grotendeels weggebroken enkel op de noordelijke muur is een de gewelfaanzet en een deel van het gewelf nog in situ.
 - *interieur:* Het interieur is volledig bepleisterd en beschilderd.

- *toegang*: G173Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen*: 20 à 21 x 10 x 4 cm
- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk934Kr (west-oost oriëntatie)
- ◆ *beschildering*: De grafkelder is beschilderd met een rode verf op een wit bepleisterde achtergrond. Het motief van beschildering is zeer gelijkaardig aan dat van grafkelder G645Kr. Wat voor een motief hier afgebeeld is, is mij niet helemaal duidelijk. Wel wordt vermeld dat het om doorlopende beschildering gaat.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: ijzeren nagels, kistbeslag, versierde en onversierde tegelfragmenten, 2 spelden, steengoed, vensterglas, grijs en rood aardewerk, natuursteenbrokken

G211Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G211Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak III, 10-11 / -1-3, oost-west oriëntatie. De grafkelder bestaat samen met grafkelder G212Kr uit één constructie.

- ♦ *datering:* De altaarfunderingen aan de oostelijke wand van de kruisbeuk zijn volgens kerkrekeningen te dateren van 1585 tot 1590⁴⁹. Deze grafkelder ligt deels onder de fundering van de omtuining van altaar 2. Deze data kunnen dus beschouwd worden als terminus ante quem voor G211Kr. Omdat deze grafkelder samen met G212Kr uit één constructie bestaat kunnen we de datum die voor G212Kr als terminus post quem geldt, namelijk 1554, ook aannemen voor grafkelder G211Kr.

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord: de grafkelder ligt deels onder de fundering van altaaromheining 2

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 65 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de noordelijke muur, meet 90 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 68 cm en aan de oostelijke zijde 46 cm breed. De lengte van de kelder bedraagt aan de noordelijke wand 216 cm en aan de zuidelijke wand 210 cm.

⁴⁹ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 328.

- *muren*: De opbouw van de muren is systematisch met halfsteense muren. De muur die gemeenschappelijk is met grafkelder G212Kr is steens.
- *bodem*:
- *gewelf*: Het gewelf is volledig weggebroken. Er zijn geen aanwijzingen over aard en constructie van het gewelf.
- *interieur*: Het interieur van G211Kr is bepleisterd en beschilderd.
- *toegang*: G211Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.

- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat uit baksteen en fragmenten Doornikse kalksteen gemetst met een harde witte kalkmortel met plaatselijk kleine kalkbrokjes.
 - *afmetingen bakstenen*: 18 x 8 à 9 x 4 à 4,5 cm

- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk921Kr (mannelijke bijzetting van 40 tot 50 jaar oud bij overlijden, west-oost oriëntatie)

- ◆ *beschildering*: De beschildering van rode verf op een wit bepleisterde achtergrond toont steeds eenzelfde motief. Een krukkruis op piramidale basis wordt steeds herhaald: één keer op de oost- en waarschijnlijk ook op de westwand, en twee maal op de lange wanden.

- ◆ *grafgiften en andere vondsten*:

G212Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G212Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak III, 10-12 / -1-3, oost-west oriëntatie. De grafkelder bestaat samen met grafkelder G211Kr uit één constructie.

- ♦ *datering:* Deze grafkelder is vrij nauwkeurig te dateren. Enerzijds dankzij het muntstuk, dat gedateerd werd in het jaar 1554, gevonden aan het hoofdeinde van de kist. De kelder is dus na 1554 vervaardigd.
Anderzijds dankzij de ligging van de grafkelder onder één van de altaarfunderingen. Deze altaarfunderingen aan de oostelijke wand van de kruisbeuk zijn volgens kerkrekeningen te dateren van 1585 tot 1590⁵⁰. De grafkelder ligt deels onder de fundering van de omtuining van altaar 2 en is dus van eerdere datum.

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord: de grafkelder ligt deels onder de fundering van altaaromheining 2

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 65 cm. De kelder is 56 cm breed, en ongeveer 220 cm lang.
 - *muren:* De opbouw van de muren is systematisch met halfsteense muren. De muur die gemeenschappelijk is met grafkelder G211Kr is steens. De hele constructie is vrij zorgvuldig gemetst.

⁵⁰ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 328.

- *bodem*: Het vloertje bestaat uit aangestampte aarde en mortel.
 - *gewelf*: Het gewelf is aan de oostelijke zijde van de grafkelder gedeeltelijk bewaard. Het gaat om een eenvoudig tongewelf.
 - *interieur*: Het interieur van G212Kr is bepleisterd en beschilderd.
 - *toegang*: G212Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een harde witte kalkmortel die plaatselijk kleine kalkbrokjes vertoont.
 - *afmetingen bakstenen*: 18 x 9 x 4 à 4,5 cm
- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk595Kr (mannelijk skelet tussen de 40 en 50 jaar bij overlijden, west-oost oriëntatie)
- ◆ *beschildering*: De beschildering is aangebracht met rode verf op een wit bepleisterde achtergrond. Het motief bij G212Kr is analoog aan dat van grafkelder G211Kr, maar iets zorgvuldiger uitgewerkt. Elke wand is afgebiesd aan de randen. De lange wanden zijn in twee verdeeld. De zes vlakken, één op de korte wanden en twee op de lange wanden, die hierdoor ontstaan zijn allen versierd met een krukkruis op piramidale basis.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: ijzeren nagels van de kist, baksteen en aardewerk fragmenten, munt bij het hoofdeinde van de kist (datering van de munt: 1554)

G213Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G213Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak III, 11-13 / -1-3, oost-west oriëntatie. De grafkelder ligt op één lijn met G211Kr en G212Kr, maar is er volkomen los van gebouwd.

- ♦ *datering:* De altaarfunderingen aan de oostelijke wand van de kruisbeuk zijn volgens kerkrekeningen te dateren van 1585 tot 1590⁵¹. Deze grafkelder ligt deels onder de fundering van de omtuining van altaar 2. Deze data kunnen dus beschouwd worden als terminus ante quem voor G213Kr.

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* intact, de grafkelder ligt deels onder de fundering van altaaromheining 2

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De muren zijn bewaard tot aan de gewelfaanzet op ongeveer 62 cm hoogte. Het hoogst bewaarde punt, met 90 cm hoogte, is op de intacte westelijke muur van de grafkelder te vinden. De kelder is aan de westelijke zijde 69 cm en aan de oostelijke zijde 54 cm breed, en ongeveer 221 cm lang
 - *muren:* De constructie toont een weinig systematische opbouw. Bij de bouw van de halfsteense muren zijn niet enkel strekstenen maar ook brokken

⁵¹ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 328.

baksteen verwerkt. Ter hoogte van de gewelfaanzet heeft men zelfs tegels gebruikt om de constructie min of meer waterpas te maken.

De grafkelder is duidelijk van binnenuit gemetst.

- *bodem*: De bodem van de grafkelder bestaat uit een mortelvloertje met een bakstenen steunkruis.
 - *gewelf*: Het gewelf is grotendeels weggebroken. Het is wel duidelijk dat het hier om een eenvoudig tongewelf gaat. Aan de binnenzijde in de mortel zijn nog duidelijke sporen zichtbaar van het houten formeel gebruikt bij de bouw van het gewelf.
 - *interieur*: Het interieur is bepleisterd en beschilderd.
 - *toegang*: G213Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een vrij stevige, bleekgrijze kalkmortel met kleine kalkinclusies.
- *afmetingen bakstenen*: 19 x 9 x 4 cm
- ♦ *bijzettingen*:
- minstens één bijzetting in situ: Sk710Kr (west-oost oriëntatie)
- ♦ *beschildering*: De beschildering is aangebracht met rode verf op een wit bepleisterde achtergrond. Het geschilderde motief komt telkens één keer voor op de korte zijdes en twee keer op de lange zijdes. Het gaat hier om een maltezerkruis in een dubbele cirkel ‘met een zigzaglijn tussen’ met zichtbare voorontwerpen in de bepleistering ingekrast.
- ♦ *grafgiften en andere vondsten*: koperen lusje, wit aardewerk, natuursteen

G240Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G240Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vakVII, 33-34 / ?-5, oost-west oriëntatie. De grafkelder is tegen de romaanse muur, die bloot kwam te liggen bij de opgraving, aangebouwd.

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 70 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de westelijke muur, meet 90 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 66 cm breed, de oostelijke zijde is niet bewaard. De noordelijke muur is slechts over een lengte van 86 cm bewaard. De zuidelijke muur is bewaard over een lengte van 168 cm.
 - *muren:* De opbouw van de grafkelder verschilt sterk van muur tot muur. De noordelijke wand is halfsteens met een systematisch gebruik van strekstenen. De westelijke muur is steens en heeft een onregelmatige afwisseling tussen strekstenen en kopse stenen. De oostelijke muur is volledig weggebroken. In de opbouw van de constructie zijn opvallend veel kapotte bakstenen gebruikt. Waarschijnlijk gaat het hier om hergebruik van ouder materiaal. De grafkelder is van binnenuit gebouwd.

- *bodem*: De vloer bestaat uit aangestampte aarde en een bakstenen steunkruis met waarschijnlijk 2 dwarsarmen.
 - *gewelf*:
 - *interieur*: De binnenwanden van de grafkelder zijn bepleisterd en beschilderd.
 - *toegang*: G240Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een harde, witte mortel die veel kalkbrokjes bevat.
 - *afmetingen bakstenen*: 21 x 10 x 4 cm
- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk869Kr (west-oost oriëntatie)
- ◆ *beschildering*: De beschildering is aangebracht in rode verf op een witte bepleisterde ondergrond. Het gaat hier om een rozen- of klaverbladkruis.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: kistbeslag, handvat, ijzeren nagels van de kist, tegels

G250Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G250Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak II, 8-9 / 3-6, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, o.a. bij aanleg van G149Kr en G258Kr

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een licht trapeziumvormige constructie. De maximaal bewaarde hoogte van de grafkelder zonder het gewelf is 98 cm. Met het gewelf erbij gerekend komt de maximaal bewaarde hoogte op 117 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 73 cm en aan de oostelijke zijde 60 cm breed, en ongeveer 229 cm lang.
 - *muren:* De constructie van de grafkelder is opvallend degelijk met steense muren. Elke rij heeft een schijnbaar willekeurige afwisseling tussen kopse en strekstenen. Enkel de rij vlak onder het gewelf is opgebouwd met enkel kopse stenen.
De buitenmuur is relatief mooi afgewerkt.
 - *bodem:* De grafkelder heeft geen vloertje maar wel twee noord-zuid lopende rijen steunstenen van één baksteen breed.
 - *gewelf:* Het gewelf is bijna volledig weggebroken. Enkel op de noordelijke en zuidelijke muur is de aanzet van het gewelf nog zichtbaar. Het is niet duidelijk om welk gewelf het hier gaat.
 - *interieur:* De binnenzijde van de kelder is bepleisterd en beschilderd.

- *toegang*: G250Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.

- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit bakstenen van een opvallend eenvormig formaat en een zeer harde wit-grijze mortel met kalkinclusies.
 - *afmetingen bakstenen*: 23 x 10 x 4,5 cm

- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk0923Kr (west-oost oriëntatie)

- ◆ *beschildering*: De beschildering is aangebracht met rode verf op een wit bepleisterde achtergrond. Het eenvoudige kruismotief is zeer primitief uitgevoerd en slecht zichtbaar is wegens zoutkristallisatie.

- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: ijzeren nagels, beslag en handvaten van de kist, een scherf Rijnlands aardewerk en een fragment geglazuurd aardewerk (gevonden boven de puinlaag van uitgebroken gewelf dus waarschijnlijk niet oorspronkelijk aanwezig in de grafkelder)

G288Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G288Kr
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* vak V, 22 / ?-3, oost-west oriëntatie.
- ♦ *datering:* Uit historische bronnen is bekend dat het eerste doksaal van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal gebouwd werd tussen 1469 en 1475⁵². Grafkelder G288Kr is doorbroken bij aanleg van de doksaalfundering. De data kunnen dus beschouwd worden als terminus ante quem voor de bouw van G288Kr.
- ♦ *type:* individuele grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord: de grafkelder is doorbroken bij aanleg van de doksaalfundering, enkel het westelijke einde van de grafkelder is bewaard gebleven
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een licht trapeziumvormige constructie. De noordelijke muur is bewaard tot aan de gewelfaanzet op ongeveer 71 cm hoogte. Dit is meteen ook het hoogst bewaarde punt van de kelder. De kelder is aan de westelijke zijde 71 cm breed. De oostelijke zijde van de kelder is volledig weggebroken. De kelder is bewaard over een lengte van 57 cm vanaf het westelijke einde.
 - *muren:* De opbouw van de steense muren is vrij systematisch. In de noordelijke en zuidelijke muur wisselt een rij kopse bakstenen met een dubbele rij strekstenen. De aanzet van de westelijke muur is alleen nog te zien in de noordelijke muur en toont een enkele rij strekstenen.

⁵² T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 323.

De constructie lijkt van binnenuit gebouwd te zijn met zeer veel mortel.
Het westelijke einde van de grafkamer werd uitzonderlijk aan de buitenzijde bepleisterd.

- *bodem*: De bodem van de grafkelder toont geen spoor van een aangelegd vloertje.
 - *gewelf*: Het gewelf is bijna volledig weggebroken. Enkel op de noordelijke muur is de aanzet van het gewelf nog zichtbaar. Het is niet duidelijk om welke aard van gewelf het hier precies gaat.
 - *interieur*: De binnenkant van de constructie is volledig bepleisterd zonder sporen van beschildering.
 - *toegang*: G288Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
-
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een witte, vrij harde mortel die een niet-zandige structuur heeft en kleine kalkinclusies bevat.
 - *afmetingen bakstenen*: 19 x 8,5 x 4 cm

 - ◆ *bijzettingen*:
 - geen spoor van de oorspronkelijke begraafing

 - ◆ *beschildering*: niet beschilderd

 - ◆ *grafgiften en andere vondsten*:

G289Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G289Kr
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* vak V, 23 / ?-3, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:* Uit historische bronnen is bekend dat het eerste doksaal van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal gebouwd werd tussen 1469 en 1475⁵³. Grafkelder G289Kr is doorbroken bij aanleg van de doksaalfundering. De data kunnen dus beschouwd worden als terminus ante quem voor de bouw van de grafkelder.
- ♦ *type:* individuele grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord: de grafkelder is doorbroken bij aanleg van de doksaalfundering, enkel het westelijke einde van de grafkelder is bewaard gebleven
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de noordelijke muur, meet 40 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 75 cm breed. De oostelijke zijde van de kelder is volledig weggebroken. De noordelijke muur is vanaf de westelijke zijde bewaard over een lengte van 55 cm, de zuidelijke muur over een lengte van 50 cm.
 - *muren:* Bij de opbouw van de muren is er een opvallend verschil tussen de zuidelijke en de westelijke muur enerzijds en de noordelijke muur anderzijds. De eerste twee muren zijn halfsteens met strekstenen en een verspringend

⁵³ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 323.

verband. De noordelijke muur is steens en toont een onregelmatige afwisseling van strekse en kopse stenen.

Bij het bouwen van de muren is een grote hoeveelheid mortel gebruikt. De zuidelijke zijde van de grafkelder is aan de buitenzijde met een dikke laag mortel bedekt.

- *bodem*: De vloer van de grafkelder bestaat uit een dunne laag mortel. Verder is er op het vloertje nog één baksteen bewaard van steunbanden of een eventueel steunkruis.
 - *gewelf*: Het gewelf is volledig weggebroken. Het is niet duidelijk om welke aard van gewelf het hier precies gaat.
 - *interieur*: De binnenkant van de grafkamer is volledig bepleisterd. De noordelijke wand heeft een opvallend dunne pleisterlaag. Er zijn geen sporen van beschildering.
 - *toegang*: G289Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
-
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een witte, harde kalkmortel.
 - *afmetingen bakstenen*: 18 à 19 x 9,5 x 4 cm

 - ◆ *bijzettingen*:
 - geen sporen van de oorspronkelijke begraafing

 - ◆ *beschildering*: niet beschilderd

 - ◆ *grafgiften en andere vondsten*:

G305Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G305Kr
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* vak III, 11-13 / ?-3, oost-west oriëntatie. De grafkelder ligt voor een groot deel onder grafkelders G212Kr en G213Kr.
- ♦ *datering:* De grafkelder is verstoord bij aanleg van grafkelder G212Kr die dankzij zijn ligging onder de fundering van de omtuining van altaar 2 een terminus ante quem heeft van 1585 tot 1590⁵⁴. Ook grafkelder G305Kr kan deze data dus beschouwen als terminus ante quem wat betreft zijn bouwjaar.
- ♦ *type:* individuele grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord: o.a. bij aanleg van grafkelders G212Kr en G213Kr.
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een licht trapeziumvormige constructie. De kelder is aan de westelijke zijde vermoedelijk 77 cm, en aan de oostelijke zijde 70 cm breed, en ongeveer 225 cm lang.
 - *muren:* De westelijke muur is bovenaan geëgaliseerd met de zijwanden van de grafkamer.
 - *bodem:* De vloer van de kelder bestaat uit een mortelvloertje en een bakstenen steunkruis met minstens twee zijarmen.
 - *gewelf:* Het gewelf is, op het westelijke einde na, volledig weggebroken.
 - *interieur:* De binnenwanden van de grafkelder zijn bepleisterd.

⁵⁴ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 328.

- *toegang*: G305Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen*: 24 x 10 x ? cm
- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk1075Kr (west-oost oriëntatie)
- ◆ *beschildering*:
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*:

G306Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G306Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak III, 12-14 / 2-4,5, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, o.a. bij aanleg van grafkelder G213Kr

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet schommelen tussen de 74 cm in de westelijke hoek, aan het hoofdeinde van de kelder, en 64 cm aan de oostelijke wand. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de intacte oostelijke muur, meet 111 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 68 cm en aan de oostelijke zijde 60 cm breed, en ongeveer 215 cm lang
 - *muren:* De opbouw van de constructie is vrij systematisch met halfsteense muren.
 - *bodem:* Het vloertje van de kelder bestaat uit aangestampte mortel en een bakstenen steunkruis met drie kruisarmen.
 - *gewelf:* Het gewelf is over bijna de volledige lengte van de grafkelder bewaard en heeft een spitse afwerking bovenaan.
 - *interieur:* De grafkamer toont een dikke zandige laag bepleistering en beschildering die beiden in zeer slechte staat zijn.

- *toegang*: G306Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.

- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een gele, korrelige, zavelrijke mortel.
 - *afmetingen bakstenen*: 24 x 12 x 5 cm

- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk946Kr (west-oost oriëntatie)

- ◆ *beschildering*: De beschildering, die in zeer slechte staat is, is aangebracht met rode verf op een wit bepleisterde achtergrond.

- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: ijzeren nagels en kistbeslag, fragmenten natuursteen, rood aardewerk, steengoed, onversierde tegels

G333Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G333Kr
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* vak III, 14 / 2,5-5,5, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:* individuele grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord: de kelder is bijna volledig weggebroken bij aanleg van grafkamers G642Kr en G1Kr
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* Enkel de zuidelijke wand en een aanzet van de oostelijke wand zijn van deze grafkelder bewaard.
De maximaal bewaarde hoogte van de grafkelder is 37 cm, te vinden op de zuidelijke wand.
De kelder is ongeveer 207 cm lang, de breedte is niet bekend.
 - *muren:* De halfsteense muren zijn opgebouwd uit geschrante strekstenen. De hoek met de oostelijke muur is in verband gemetst.
 - *bodem:*
 - *gewelf:* Het gewelf is volledig weggebroken. Het is niet duidelijk om welke aard van gewelf het hier precies gaat.
 - *interieur:* Het interieur van de grafkelder is bepleisterd en beschilderd.
 - *toegang:* G333Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ♦ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen.

- *afmetingen bakstenen:* 18 x 9 x 3,5 à 4 cm

- ◆ *bijzettingen:*

- ◆ *beschildering:* De rode beschildering van de grafkelder is zeer fragmentair. Het vermoedelijke motief bestaat uit verticale banden met een spitsboog tussen die drie maal herhaald wordt op de lange wanden van de kelder.

- ◆ *grafgiften en andere vondsten:* fragmenten van een kroontje, stukjes textiel

G415Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G415Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak IV, 16-17 / 0-3, oost-west oriëntatie. De oostelijke zijde van de grafkelder ligt onder de trap van G1Z.

- ♦ *datering:* De grafkelder is verstoord na aanleg van de trap naar gemeenschappelijke grafkelder G1Z in de zuidelijke kooromgang van de kerk. Deze gezamenlijke grafkelder werd volgens kerkrekeningen, samen met de kelder aan het begin van de noordelijke kruisomgang, aangelegd in 1718 - 1719⁵⁵. Deze data kunnen dus als terminus ante quem fungeren voor de aanleg van G415Kr.

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, o.a. door de aanleg van de trap naar gemeenschappelijke grafkelder G1Z

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 70 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de volledig bewaarde westelijke muur, meet 125 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 62 cm breed, de oostelijke zijde is niet volledig vrijgelegd. De volledige buitenlengte van de kelder bedraagt 224 cm, de vermoedelijke binnenlengte 214 cm.

⁵⁵T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 329.

- *muren*: De muren hebben een vrij systematische opbouw met strekstenen. Het zijn dus halfsteense muren.
De oostelijke muur is niet volledig vrij gelegd omwille van instortingsgevaar van de trap van G1Z.
De constructie lijkt van binnenuit gemetst te zijn.
Er is zeer veel mortel gebruikt bij het metsen.
 - *bodem*: De vloer is vervaardigd uit mortel met waarschijnlijk drie maar zeker twee bakstenen steunbanden.
 - *gewelf*: Het gewelf, dat voor een groot deel bewaard is gebleven, heeft een spitse afwerking.
 - *interieur*: Het interieur is bepleisterd en beschilderd.
 - *toegang*: G415Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een witte, eerder zachte mortel met plaatselijk kleine kalkbrokjes en houtskoolfragmentjes.
 - *afmetingen bakstenen*: 22 à 24 x 11 x 4,5 cm
- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk982Kr (west-oost oriëntatie)
- ◆ *beschildering*: De beschildering is aangebracht in rode verf op een witte bepleisterde ondergrond. Het gaat hier om twee eenvoudige kruismotieven op noord- en zuidwand en een groot kruis op de westwand. De motieven zijn aangebracht met dikke verfstreken van ongeveer 3 cm breed.
 - ◆ *grafgiften en andere vondsten*: ijzeren nagels en kistbeslag van de doods-kist, rood aardewerk, rood aardewerk met slibversiering, majolica versierglas

G418Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G418Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak IV, 15 / 5-7, oost-west oriëntatie. G418Kr ligt gedeeltelijk in het westelijke profiel van de sleuf.

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, o.a. door de aanleg van G1Kr.

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* Van deze grafkelder zijn geen duidelijke individuele plannen bewaard.
De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 72 cm. Het hoogste punt van de oostelijke muur is nog zichtbaar op 94 cm hoogte.
Het deel van de kelder dat zich niet onder het profiel bevindt, is 113 cm lang aan de noordelijke en 116 cm lang aan de zuidelijke wand. Deze lengte is uiteraard onvolledig. De oostelijke wand is 54 cm breed.
 - *muren:* De muren hebben een systematische en verzorgde opbouw met strekstenen. Het zijn halfsteense muren. De hoeken zijn in verband gemetst. De constructie is waarschijnlijk van binnenuit gemetst.
 - *bodem:* Het vloertje van de grafkelder bestaat uit een witte mortel- of pleisterlaag met een bakstenen kruis ter ondersteuning van de kist. Dit steunkruis heeft minstens twee, misschien ook meerdere armen.
 - *gewelf:* het gewelf is slechts deels bewaard. Het gaat hier om een tongewelf.

- *interieur*: De binnenzijde van de wanden toont een zorgvuldig aangebrachte, relatief dikke pleisterlaag en beschildering.
- *toegang*: G418Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang

- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een relatief zachte, gelige mortel. Deze mortel heeft een zanderige structuur, verpulvert tamelijk grofkorrelig en bevat kleine kalkbrokjes.
 - *afmetingen bakstenen*: 22 x 10 x 4 cm

- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk949Kr (west-oost oriëntatie)

- ◆ *beschildering*: De beschildering is aangebracht in rode verf op een witte bepleisterde ondergrond. De afbeeldingen zijn relatief ingewikkeld met verschillende krukkruismotieven die samengevoegd zijn.

- ◆ *grafgiften en andere vondsten*:

G433Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G433Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak I, 1-2 / 5-8, oost-west oriëntatie. G433Kr ligt gedeeltelijk in het westelijk profiel van de sleuf.

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de noordelijke muur, meet 87 cm.
De kelder is aan de oostelijke zijde 48 cm breed, de westelijke zijde ligt onder het profiel van de sleuf. Het deel van de kelder dat zich niet onder het profiel bevindt, is 128 cm lang aan de zuidelijke en 136 cm lang aan de noordelijke wand.
 - *muren:* De muren zijn systematisch opgebouwd uit strekstenen. Ze zijn halfsteens en volledig in verband gemetseld. De constructie lijkt van binnenuit gebouwd te zijn. Er is zeer veel mortel gebruikt bij het metsen.
 - *bodem:* De bodem bestaat uit een eenvoudig mortelvloertje met restanten van een bakstenen steunkruis. Dit mortelvloertje loopt ook buiten de constructie aan de noordelijke zijde van de grafkelder een stukje verder.
 - *gewelf:* Het gewelf is volledig weggebroken. Er zijn geen aanwijzingen over aard en constructie van het gewelf.

- *interieur*: De binnenkant van de grafkelder is volledig bepleisterd, met een harde, egale en vrij gladde pleisterlaag, en beschilderd
- *toegang*: G433Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.

- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een witte vrij harde mortel.
 - *afmetingen bakstenen*: 18 x 9 x 4,5 cm

- ◆ *bijzettingen*:
 - Geen spoor van de oorspronkelijke bijzetting

- ◆ *beschildering*: Er zijn enkele fragmentaire sporen van rode kruisbeschildering op een witte achtergrond.

- ◆ *grafgiften en andere vondsten*:

G472Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G472Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak IV, 15-16 / 2,5-6, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, de zuidelijke helft van de grafkelder is weggebroken bij aanleg van familiegrafkelder G1Kr

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De zuidelijke muur van de grafkelder is weggebroken. De noordelijke muur is bewaard tot aan de gewelfaanzet op ongeveer 68 cm hoogte. Het hoogst bewaarde punt, met 86 cm hoogte, is op de deels afgebroken oostelijke muur van de grafkelder te vinden. De kelder is aan de westelijke zijde bewaard over een breedte van 70 cm en aan de oostelijke zijde over een breedte van 34 cm. De lengte aan de noordelijke wand van de kelder bedraagt 208 cm.
 - *muren:* De opbouw van de halfsteense muren met strekstenen is onsystematisch en eerder slordig. De onderste rijen zijn schots en scheef gemetst en er zijn grote gaten tussen de stenen opgevuld met mortel. De voegen zijn soms zeer breed. Er is ook duidelijk met gerecycleerd materiaal gewerkt. Sommige bakstenen vertonen namelijk aan de buitenzijde van de grafkelder sporen van bepleistering en beschildering.

De hoeken zijn in verband gemetst. De volledige constructie lijkt van binnenuit gemetst te zijn.

Het bovenste deel van de oostelijke wand is steens in plaats van halfsteens zoals de rest van de constructie.

- *bodem*: De bodem bestaat uit een mortel- of pleistervloertje met drie bakstenen steunbanden. Onder deze mortellaag bevindt zich een bakstenen vloer.
 - *gewelf*: Het gewelf is volledig weggebroken. Er zijn geen aanwijzingen over aard en constructie van het gewelf.
 - *interieur*: De binnenwanden zijn bepleisterd en hebben een rode beschildering.
 - *toegang*: G472Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een harde grijswitte mortel met kalkbrokjes.
- *afmetingen bakstenen*: 22 x 11 x 4,5 cm
- ♦ *bijzettingen*:
- Er zijn meerdere bijzettingen in situ gevonden: Sk922Kr (G528Kr, west-oost oriëntatie), Sk927Kr (G529Kr, west-oost oriëntatie).
Het gaat hier vermoedelijk om latere bijzettingen in een grafkelder die oorspronkelijk voor een enkelvoudige bijzetting bedoeld was.
- ♦ *beschildering*: De beschildering is aangebracht in rode verf op een witte bepleisterde ondergrond.
- ♦ *grafgiften en andere vondsten*: metalen kistbeslag, ijzeren nagels van de kist

G502Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G502Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak VI, 26-27 / 5-?, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder is grotendeels afgebroken, enkel de oostelijke zijde van de kelder is deels bewaard.
De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 96 cm.
Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder aan het gewelf meet 118 cm.
De kelder is aan de oostelijke zijde 62 cm breed, en bewaard over een buitenlengte van ongeveer 100 cm lang.
 - *muren:* De grafkelder is opgebouwd met strekstenen en heeft dus halfsteense muren.
 - *bodem:* De bodem bestaat uit een eenvoudig mortelvloertje met een onderliggende laag bakstenen.
 - *gewelf:* De grafkelder wordt afgesloten met een tongewelf dat aan de noordoostelijke zijde van de grafkelder volledig bewaard is.
 - *interieur:* Het interieur van de kelder toont resten van bepleistering, maar er zijn geen zichtbare sporen van beschildering.
 - *toegang:* G502Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.

- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen*: 24 x 11 x 4,5 cm

- ♦ *bijzettingen*:

- ♦ *beschildering*: niet beschilderd

- ♦ *grafgiften en andere vondsten*: Er is opvallend veel baksteenpuin gevonden in de vulling van de grafkelder.

G560Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G560Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak II-III, 10 / 3-5, oost-west oriëntatie. G560Kr ligt grotendeels in het westelijk profiel van de sleuf

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder ligt grotendeels onder het westelijk profiel van de sleuf.
De maximaal bewaarde hoogte van de grafkelder bedraagt 90 cm op de oostelijke muur.
De kelder is aan de oostelijke zijde 60 cm breed, en vrijgelegd over een buitenlengte van ongeveer 110 cm.
 - *muren:* De constructie is opgebouwd uit steense muren. Het metselwerk is vrij slordig. Er is geen systematische afwisseling tussen strekstenen en kopstenen.
 - *bodem:*
 - *gewelf:* Het gewelf is grotendeels uitgebroken. In de grafkelder zijn gewelfstenen aangetroffen waaronder een fragment met aan de binnenzijde een afdruk van een ronde balk.
 - *interieur:* Het interieur is bepleisterd.
 - *toegang:* G560Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.

- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een vrij harde witgrijze mortel met fijne kalkbrokjes..
 - *afmetingen bakstenen*: 21 à 22 x 10 x 4 cm

- ♦ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk951kr

- ♦ *beschildering*:

- ♦ *grafgiften en andere vondsten*: fragmenten aardewerk, fragmenten steengoed

G632Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G632Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak III, 13 / 5-7, oost-west oriëntatie. De grafkelder ligt deels onder het westelijk profiel van de sleuf.

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder ligt deels onder het westelijk profiel van de sleuf waarvoor de westelijke muur ongedocumenteerd bleef.
De maximaal bewaarde hoogte van de grafkelder zonder het gewelf bedraagt 60 cm op de zuidelijke muur. Met het gewelf erbij gerekend komt de maximaal bewaarde hoogte op 86 cm.
De kelder is aan de oostelijke zijde 52 cm breed.
De grafkelder is vrijgelegd over een lengte van ongeveer 110 cm.
 - *muren:* De noordelijke muur van G632Kr en de zuidelijke muur van G642Kr zijn vlak tegen elkaar aan gemetst. Het gaat hier niet om een gemeenschappelijke muur.
De grafconstructie bestaat uit zorgvuldig gemetste halfsteense muurtjes.
 - *bodem:* De bodem bestaat uit een mortelvloertje met twee steunribben ter ondersteuning van de kist.
 - *gewelf:* Het gewelf is grotendeels uitgebroken. Het is wel duidelijk dat het hier gaat om een tongewelf.

- *interieur*: het interieur is bepleisterd en beschilderd.
- *toegang*: G632Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen*: 22 x 10 x 4 cm
- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk916Kr (west-oost oriëntatie)
- ◆ *beschildering*: Er is een kruismotief geschilderd op de oostelijke wand van de grafkelder die ingestort is voor hij kon gedocumenteerd worden. De schets die de archeologen van de beschildering maakten leert ons dat het hier om een rood maltezerkruis ging op een witte bepleisterde ondergrond.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: handvaten en kistbeslag van een rijke kist

G642Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G642Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak III, 13-14 / 5-7, oost-west oriëntatie. De grafkelder ligt deels onder het westelijk profiel van de sleuf.

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord: de noordoostelijke hoek van de grafkelder is verstoord bij aanleg van gemeenschappelijke grafkelder G1Kr

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder ligt deels onder het westelijke profiel van de sleuf waarvoor de westelijke muur ongedocumenteerd bleef.
De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 67 cm.
Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de grotendeels bewaarde oostelijke muur, meet 112 cm.
De breedte aan de oostelijke zijde van de kelder bedraagt 56 cm.
De grafkelder is vrijgelegd over een maximale lengte van ongeveer 138 cm.
 - *muren:* De zuidelijke muur van G642Kr en de noordelijke muur van G632Kr zijn vlak tegen elkaar gemetst. Het gaat hier niet om een gemeenschappelijke muur.
De muren zijn zorgvuldig gemetst en halfsteens met strekstenen.
 - *bodem:* De grafkelder heeft een mortelvloer met een bakstenen steunkruis met minstens één zijarm.

- *gewelf*: Het gewelf is volledig verdwenen. Er zijn geen aanwijzingen over aard en constructie van het gewelf.
 - *interieur*: De binnenwanden zijn bepleisterd en beschilderd.
 - *toegang*: G642Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen en een stevige, bleekgrijze, relatief korrelige mortel met kalksteenbrokjes.
 - *afmetingen bakstenen*: 22 x 10 x 4 cm
- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk948Kr (west-oost oriëntatie)
- ◆ *beschildering*: Er is een rood kruismotief geschilderd op de wit bepleisterde oostwand.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*:

G643Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G643Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak III, 10 / 3-5, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, o.a. deels uitgebroken buitenzijde van de noordelijke muur door aanleg kistgraf G695Kr

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een licht trapeziumvormige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 78 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de intacte westelijke muur, meet 115 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 73 cm, en aan de oostelijke zijde 60 cm breed, en ongeveer 204 cm lang.
 - *muren:* Deze grafkelder bestaat uit een zeer stevige constructie met systematisch en zorgvuldig gemetste muren. De noordelijke en zuidelijke muren zijn steense muren. De twee andere muren zijn halfsteens.
 - *bodem:* De bodem bestaat uit een mortelvloertje en een bakstenen steunkruis met drie zijarmen.
 - *gewelf:* Aan de vorm van de bewaarde westelijke wand kan afgeleid worden dat het gewelf een spitse afwerking heeft.

- *interieur*: De binnenzijde van de wanden is bepleisterd en beschilderd. Aan de oostelijke en westelijke wand zijn de delen van de muren, die ter ondersteuning dienen van het gewelf, onbewerkt gebleven.
- *toegang*: G643Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.

- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen gemetst met een zeer fijnkorrelige en homogene, witte kalkmortel.
 - *afmetingen bakstenen*: 24 à 26 x 12 x 5 à 6 cm

- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk932Kr (west-oost oriëntatie)

- ◆ *beschildering*: De binnenwanden zijn bepleisterd en beschilderd met een rood “zwaardkruis” motief op een wit bepleisterde ondergrond.

- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: ijzeren nagels, banden en handvaten van de kist, ivoren hangertje, versierde tegels, been, aardewerk, eventueel kalk in de kist

G645Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G645Kr, opgedeeld in G645aKr en G645bKr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* vak III, 12 / 2-5 en 12 / 3-5, oost-west oriëntatie. Zowel graf G645aKr als G645bKr situeren zich in grafkelder G645Kr. G645bKr bevindt zich onderaan en is sterk verstoord bij aanleg van graf G645aKr. Aan de noordoostelijke hoek heeft de grafkelder een muur gedeeltelijk gemeenschappelijk met grafkelder G306Kr

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 78 à 80 cm. Dit is meteen ook de maximaal bewaarde hoogte van de grafkelder. De kelder is aan de westelijke zijde 56 cm en aan de oostelijke zijde 58 cm breed, en ongeveer 216 cm lang
 - *muren:* Deze grafkelder bestaat uit een slordig gebouwde, onstabiele constructie. De muren zijn halfsteens met voornamelijk strekstenen occasioneel afgewisseld met halve stenen. De zuidelijke muur vertoont een sterke inwaartse kromming.
 - *bodem:* De bodem bestaat uit een mortelvloertje en een bakstenen steunkruis met twee zijarmen.

- *gewelf*: Het gewelf is volledig weggebroken. Er zijn geen aanwijzingen over aard en constructie van het gewelf.
 - *interieur*: De bepleistering en beschildering van het interieur zijn beiden in een zeer slechte staat.
 - *toegang*: G645Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een relatief zachte, gelig-witte korrelige mortel.
 - *afmetingen bakstenen*: 23 x 11 x 4 à 4,5 cm
- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens twee bijzettingen in situ: Sk933Kr (G645aKr, west-oost oriëntatie), Sk938Kr (G645bKr, west-oost oriëntatie)

Het gaat hier vermoedelijk om latere bijzettingen in een grafkelder die oorspronkelijk voor een enkelvoudige bijzetting bedoeld was.
- ◆ *beschildering*: De beschildering van de grafkelder is in zeer slechte staat. De onderste delen van de beschildering zijn volledig verdwenen en de delen die resten zijn zeer vuil en bedekt met een grijze waas. Het motief van de schildering is zeer gelijkaardig aan dat van G173Kr, aangebracht in rode verf op een witte bepleisterde ondergrond.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: twee fragmenten dikke koperen draad, rood aardewerk, grijs aardewerk, rood aardewerk met slibversiering, wit aardewerk met slibversiering, steengoed, been

G657Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G657Kr, (grafkelder blootgelegd bij uitbraakwerken en vrijwel onmiddellijk afgebroken: schaars gedocumenteerd)
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* vak X, 45-46, oost-west oriëntatie. De grafkelder bevindt zich in het oostelijke profiel.
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:* individuele grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder ligt deels in het oostelijke profiel. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, dat geregistreerd kon worden door de archeologen, is te vinden op de zuidelijke muur en meet 64 cm. De westelijke zijde van de grafkelder is volledig weggebroken en de oostelijke zijde is niet gedocumenteerd. De zichtbare breedte van de kelder komt op 56 cm.
 - *muren:* Tegen de buitenzijde van de zuidelijke muur van de grafkelder is een bakstenen constructie gebouwd. Het is niet duidelijk of het hier om nog een grafkelder gaat.
 - *bodem:* De bodem bestaat uit een eenvoudig mortelvloertje
 - *gewelf:* Het gewelf is volledig weggebroken. Er zijn geen aanwijzingen over aard en constructie van het gewelf.
 - *interieur:* De grafkelder is bepleisterd en waarschijnlijk ook beschilderd.

- *toegang*: G657Kr is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.

- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een tamelijk harde witte mortel met kalksteenbrokjes.
 - *afmetingen bakstenen*: van 19 x 9 x 4,5 cm tot 17,5 à 18,5 x 8 x 4 cm

- ◆ *bijzettingen*:

- ◆ *beschildering*: Er zijn slechts zeer schaarse gegevens in verband met eventuele beschildering verzameld. Enkele rode 'fragmenten met strepen' konden gerecupereerd worden.

- ◆ *grafgiften en andere vondsten*:

G669Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G669Kr, (grafkelder zichtbaar in noordprofiel van de sleuf, geen verdere informatie)
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* vak XI
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:*
- ♦ *toestand graf:*
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:*
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:*
- ♦ *materiaalgebruik:*
- ♦ *bijzettingen:*
- ♦ *beschildering:*
- ♦ *grafgiften en andere vondsten:*

G5N

- ♦ *nr. grafkelder:* G5N
- ♦ *sleuf:* kooromgang noord
- ♦ *ligging:* oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:* Uit de kerkrekeningen die bewaard gebleven zijn van de Antwerpse kathedraal blijkt dat deze grafkelder, samen met G1Z aan het begin van de zuidelijke kooromgang, gebouwd werd in 1718 - 1719⁵⁶.
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige tot licht trapeziumvormige constructie.
De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt tussen 160 cm aan de noordelijke wand en 166 cm aan de zuidelijke zijde. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 184 cm.
De kelder is aan de westelijke zijde 172 cm en aan de oostelijke zijde 176 cm breed. De zuidelijke muur meet 270 cm, de noordelijke wand is iets langer met ongeveer 278 cm.
 - *muren:* De bakstenen grafkelder toont vrij onregelmatig metselwerk in de noordoostelijke hoek van de constructie. Bij de oostelijke wand zien we op 140 cm onder het 0-niveau een vertanding en nog eens 35 cm lager springen enkele

⁵⁶ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 329.

stenen uit de muur aan de buitenzijde. In de noordelijke en de zuidelijke muur zijn drie ijzeren staven verankerd waarop de kisten geplaatst werden.

- *bodem*: De bodem van grafkelder G5N bestaat uit aangestampte grond met een laagje zavelige mortel erop.
 - *gewelf*: De grafkelder is bovenaan afgesloten met een tongewelf.
 - *interieur*: Het interieur van de grafkelder is niet bepleisterd.
 - *toegang*: De grafkelder is toegankelijk via een trap in de westelijke zone van de kelder.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat uit baksteen, hergebruikte stukken natuursteen, zowel blauwe hardsteen als witte kalksteen, en fragmenten rood en grijs gebakken tegels.
- *afmetingen bakstenen*:
- ◆ *bijzettingen*:
- minstens tien bijzettingen in situ: waaronder vier mannen, vijf vrouwen en één kind. Dit is de enige gemeenschappelijke grafkelder waarvan de bijzettingen op het ogenblik van de opgraving onverstoord waren. De kelder bevat kledingsresten waaruit we kunnen veronderstellen dat het deels om geestelijken gaat.
- ◆ *beschildering*: niet beschilderd
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: ijzerbeslag en nagels van de kist, textielresten: restanten van bruin wolweefsel, resten van een kroontje, gesp, scharnietje, aardewerk, glas, hout, lood

G1Z

- ♦ *nr. grafkelder:* G1Z
- ♦ *sleuf:* kooromgang zuid
- ♦ *ligging:* vak ? - D1-3, oost-west oriëntatie. De grafkelder ligt tussen de fundering van twee pijlers ingeklemd.
- ♦ *datering:* Uit de kerkrekeningen die bewaard gebleven zijn van de Antwerpse kathedraal blijkt dat deze grafkelder, samen met G5N aan het begin van de noordelijke kooromgang, gebouwd werd in 1718 - 1719⁵⁷.
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:* De grafconstructie is intact maar de bijzettingen zijn verstoord en de kelder is vol puin gestort.
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 160 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 192 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 176 cm en aan de oostelijke zijde 174 cm breed, en ongeveer 294 cm lang.
 - *muren:* De grafkelder bestaat uit een gemetste bakstenen constructie die bovenaan licht gewelfd is. De muren zijn vrij regelmatig opgebouwd als steense muren, waarbij een laag strekstenen meestal afwisselt met een laag kopstenen.

⁵⁷ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 329.

In de muren zijn op 10 à 20 cm boven de grond sporen te vinden van ijzeren staven waarop de kisten steunden.

Aan de achterwand van de kelder is er een sokkel of verhoogje te vinden bestaande uit één laag bakstenen, natuursteen en mortel.

- *bodem*: De vloer wordt gevormd door een eenvoudig laagje aangestampte aarde met soms een oneffen grijswit mortellaagje erop.
 - *gewelf*: De grafkelder is afgesloten met een tongewelf. Net onder de gewelfaanzet zijn de gaten die de balken van het formeel vasthielden nog te zien. Het gewelf is aan de binnenzijde bezet met een mortellaagje.
 - *interieur*:
 - *toegang*: De grafkelder is via een steile trap met vier tredes in de westelijke wand bereikbaar. De trap heeft arduinen blokken bovenop de tredes met een bakstenen onderbouw. Op de bovenste trede wordt voor de arduinen blok op de trede een oude grafsteen hergebruikt.
- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat uit baksteen met enkele hergebruikte fragmenten natuursteen, zowel blauwe hardsteen als witte kalksteen, en fragmenten rood en grijs gebakken tegels met afmetingen van 14 x 14 x 2 cm.
- *afmetingen bakstenen*: 16 x 8 x 4 cm
- ♦ *bijzettingen*:
- minstens acht bijzettingen in situ allemaal onder het skeletnummer Sk66Z (waarvan drie mannen tussen 35 en 55 jaar en vijf vrouwen tussen 20 en 60 jaar)
- ♦ *beschildering*: niet beschilderd
- ♦ *grafgiften en andere vondsten*: ijzeren nagels en beslag, sierbeslag op hout, fragmenten leder, resten van een kroontje

G9Z

- ♦ *nr. grafkelder:* G9Z

- ♦ *sleuf:* kooromgang zuid

- ♦ *ligging:* vak F2-3 - H2-3, oost-west oriëntatie. De grafkelder is gedeeltelijk aangebouwd tegen G22Z. De noordelijke muur van grafkelder G9Z is gedeeltelijk een herbruik van de zuidelijke muur van G22Z met aan het oostelijke einde een recenter gemetst stuk.

- ♦ *datering:* Indien de muntjes die in de vulling van deze verstoorde grafkelder gevonden zijn oorspronkelijk in de grafkelder lagen en niet na versterking in de grafkelder terechtgekomen zijn, kunnen we de datering van de munten (15de eeuw, 1294-1312 en 1466-'67 of 1454-'55) beschouwen als terminus post quem voor de bouw van deze kelder.

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 55 cm. Het hoogste bewaarde punt van de grafkelder ligt op de oostelijke muur die tot 74 cm hoog is. De kelder is aan de westelijke zijde 70 cm en aan de oostelijke zijde 48 cm breed. De lengte bedraagt aan de noordelijke kant 228 cm en aan de zuidelijke muur 204 cm.
 - *muren:* De muren van de grafconstructie zijn halfsteens. Enkel de zuidelijke muur is steens. Er zijn duidelijke sporen van herbruik in de grafkamer. Zo zijn

de oorspronkelijke balkgaten dichtgemetseld en opnieuw bepleisterd en beschilderd. De muren vertonen ter hoogte van de gewelfaanzet (op ongeveer 55 cm hoog) een verspringing. Deze verspringing kan suggereren dat het gewelf opengebroken en terug hersteld is geweest.

- *bodem:*
 - *gewelf:* enkel op de zuidelijke wand is de aanzet van het, eventueel herbouwde, gewelf bewaard gebleven. Er zijn geen aanwijzingen over aard en constructie van het gewelf.
 - *interieur:* Het interieur toont bepleistering en beschildering.
 - *toegang:* G9Z is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ♦ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen.
- *afmetingen bakstenen:*
- ♦ *bijzettingen:*
- minstens één bijzetting in situ: Sk38Z (vrouwelijk skelet tussen 20 en 22 jaar bij overlijden, west-oost oriëntatie)
- ♦ *beschildering:* De grafkelder is bepleisterd en beschilderd. De beschildering is aangebracht in rode verf op een witte bepleisterde ondergrond.
- ♦ *grafgiften en andere vondsten:* ijzeren nagels van de kist, drie muntjes (datering van de muntjes: 15de eeuw, 1294-1312 en 1466-'67 of 1454-'55), metaaldraad

G14Z

- ♦ *nr. grafkelder:* G14Z

- ♦ *sleuf:* kooromgang zuid

- ♦ *ligging:* oost-west oriëntatie. De grafkelder ligt volledig onder het zuidelijke profiel. Slechts een gedeelte van de noordelijke wand is zichtbaar.

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* intact, op een kleine opening in de noordwestelijke hoek van het gewelf na

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* Doordat slechts een gedeelte van de noordelijke wand zichtbaar is heb ik geen bruikbare overzichtelijke plannen gevonden van deze grafkelder. Ik heb slechts een enkele afmeting van de grafkelder kunnen achterhalen. De buitenbreedte van de kelder aan westelijke zijde bedraagt 72 cm.
 - *muren:* Deze zorgvuldig gemetste grafkelder vertoont een afwijking ten opzichte van de andere individuele kelders: aan de noordelijke buitenwand van de grafkelder zijn er steunbeertjes gebouwd ter ondersteuning van de muur. Informatie over de binnenzijde van de muren ontbreekt doordat het gewelf vrijwel intact gelaten is.
 - *bodem:*
 - *gewelf:* Het gewelf is bijna volledig bewaard. Het is door de onderzoekers niet verder uitgebroken dus informatie over de binnenzijde ontbreekt. Wel is duidelijk dat het hier om een vrij plat gewelf gaat.

- *interieur*: Door de opening in de grafkelder heeft men foto's van het interieur kunnen nemen. De grafkamer is bepleisterd en beschilderd.
 - *toegang*: G14Z is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen*: 19 x 9 x 3,5 cm
- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens twee bijzettingen in situ onder het skeletnummer Sk67Z (vrouwelijke skeletten tussen 23 en 25 jaar en tussen 20 en 23 jaar bij overlijden, west-oost oriëntatie)
Het gaat hier vermoedelijk om latere bijzettingen in een grafkelder die oorspronkelijk voor een enkelvoudige bijzetting bedoeld was.
- ◆ *beschildering*: De beschildering is aangebracht in rode verf op een witte bepleisterde ondergrond. Op de zuidelijke wand zijn vijf grote en vermoedelijk vier kleine krukkruisen te zien. Op de oostelijke wand één groot en drie kleine krukkruisen.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: doodskroontje (een koperdraadconstructie omwikkeld met een groen lint, witte bloemetjes en groene bladeren die als een soort diadeem werd gedragen)

G22Z

- ♦ *nr. grafkelder:* G22Z

- ♦ *sleuf:* kooromgang zuid

- ♦ *ligging:* vak F1 - G1, oost-west oriëntatie. De zuidelijke muur van de grafkelder is gemeenschappelijk met grafkelder G23Z die ten zuiden van G22Z ligt.

- ♦ *datering:* Indien het muntstuk dat in de vulling van deze verstoorde grafkelder gevonden is oorspronkelijk in de grafkelder lag en niet na verstoring in de grafkelder terechtgekomen is, kunnen we de datering van de munt (15de eeuw) beschouwen als terminus post quem voor de bouw van deze kelder.

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. De zuidelijke muur is volledig bewaard met de gewelfaanzet op 62 cm hoogte. Dit is meteen ook het hoogst bewaarde punt van de kelder. De kelder is aan de westelijke zijde 70 cm en aan de oostelijke zijde 68 cm breed, en ongeveer 220,5 cm lang
 - *muren:* De opbouw van de grafkelder is vrij onregelmatig. De oostelijke wand, die tegen een natuurstenen muur is aangebouwd, en de westelijke wand zijn halfsteens. De zuidelijke wand is steens en dient ook als noordelijke muur voor grafkelder G23Z. De noordelijke wand is aan het oostelijke eind steens en aan de westelijke zijde halfsteens. De westelijke wand vormt één lange muur met de westelijke wand van grafkelder G23Z. De grafkamers zijn duidelijk samen gebouwd.

- *bodem*: De vloer van de grafkamer bestaat uit een stevige geel-witte kalkmortel. Waarschijnlijk gaat het hier om dezelfde kalkmortel als degene die voor de muren gebruikt is maar heeft het vergaan van de kist en het lichaam voor een gelige verkleuring gezorgd. Op deze mortelvloer zijn bakstenen in de vorm van een steunkruis met drie armen ter ondersteuning van de kist aangebracht.
 - *gewelf*: Uitgezonderd de aanzet op de zuidelijke muur is het gewelf volledig weggebroken. Er zijn geen verdere aanwijzingen over aard en constructie van het gewelf. Omdat de grafkelder volledig analoog met G23Z opgetrokken is kunnen we wel de voorzichtige hypothese maken dat het ook hier om een tongewelf zou kunnen gaan.
 - *interieur*: Het interieur van G22Z is bepleisterd en beschilderd.
 - *toegang*: G22Z is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen en een zeer stevige witte kalkmortel met plaatselijk kleine kalkinclusies.
 - *afmetingen bakstenen*: 19 à 20 x 9,5 x 3,5 cm
- ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk63Z (mannelijk skelet tussen 45 en 50 jaar bij overlijden, west-oost oriëntatie)
- ◆ *beschildering*: De beschildering van grote en kleine dubbele kruisen is aangebracht in rode verf op een witte bepleisterde ondergrond. Het motief van beschildering is identiek aan dat van G23Z.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: ijzeren nagels, koperen speld, eventuele pijpenstopper (onduidelijke functie / benaming), manicureset, munt (datering van de munt: 15de eeuw), rood aardewerk, steengoed, fragmenten versierde en onversierde tegels

G23Z

- ♦ *nr. grafkelder:* G23Z

- ♦ *sleuf:* kooromgang zuid

- ♦ *ligging:* oost-west oriëntatie. De noordelijke muur van de grafkelder is gemeenschappelijk met grafkelder G22Z die ten noorden van G23Z ligt.

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* intact, er zijn wel sporen van waterschade op de binnenwanden en de erg ver gevorderde toestand van ontbinding van het skelet

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een licht trapeziumvormige constructie. De muren hebben een gemiddelde hoogte van 62 à 65 cm tot aan de gewelfaanzet.
De kelder is aan de westelijke zijde 69 cm, en aan de oostelijke zijde 64 cm breed. De noordelijke muur is 229 cm en de zuidelijke muur 220 cm lang.
 - *muren:* De grafconstructie heeft aan bijna alle zijden halfsteense muren. De gemeenschappelijke noordelijke muur is steens.
De westelijke wand vormt één lange muur met de westelijke wand van grafkelder G22Z. De grafkamers zijn duidelijk samen in verband gebouwd.
 - *bodem:* De bodem is bedekt met een mortellaagje waarin een steunkruis met drie zijarmen ingebed ligt. Het gaat hier om een zeer stevige mortel met kalkinclusies, die iets geliger en zaveliger is dan de mortel die voor de muren en het gewelf gebruikt is.

- *gewelf*: De grafkamer is bovenaan afgesloten met een zeer stevig gemetst tongewelf. Bij de afbraak werden aan de binnenzijde van dit gewelf de negatieve afdrukken van de houten planken van het formeel duidelijk zichtbaar.
 - *interieur*: Het interieur van G23Z is bepleisterd en beschilderd. De bepleistering is in een zeer slechte staat.
 - *toegang*: G23Z is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een zeer stevige, bleekgrijze tot witte mortel met kalkbrokjes.
 - *afmetingen bakstenen*: 19 à 20 x 9 x 3,5 à 4 cm
 - ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk1048 (west-oost oriëntatie)
 - ◆ *beschildering*: De beschildering van grote en kleine dubbele kruisen is aangebracht in rode verf op een witte bepleisterde ondergrond. Het motief van beschildering is identiek aan dat van G22Z.
 - ◆ *grafgiften en andere vondsten*:

G1Hk

- ♦ *nr. grafkelder:* G1Hk
- ♦ *sleuf:* hoogkoor
- ♦ *ligging:* De grafkelder ligt vooraan in het hoogkoor, ten westen van de vijf individuele grafkelders die in het hoogkoor gevonden zijn.
- ♦ *datering:* Uit de kerkrekeningen die bewaard gebleven zijn van de kathedraal blijkt dat deze grafkelder gebouwd werd in 1750 - 1751, op het ogenblik dat de vloer van het hoogkoor volledig vernieuwd werd.⁵⁸
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:* intact
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 126 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 236 cm. De kelder is 338 cm breed, en ongeveer 456 cm lang
 - *muren:* Deze grote kelder wijkt enigszins af van de andere gemeenschappelijke kelders door zijn afmetingen. Net als bij die andere kelders gaat het om een bakstenen constructie met ijzeren staven die uit de muren staken, waarop de kisten rusten.
 - *bodem:* De vloer van de grote grafkelder bestaat uit eenvoudige aangestampte aarde.
 - *gewelf:* De grafkamer is bovenaan afgesloten met een tongewelf.

⁵⁸ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 329.

- *interieur*: De binnenwanden van de grafkelder zijn bepleisterd en gewit.
- *toegang*: Aan de westelijke zijde van de grote grafkelder bevindt zich een zeer monumentale ingang via een centrale cirkelvormige opening in een massief blok blauwe hardsteen, oorspronkelijk ingelegd met wit marmer. Een steile trap onder de opening geeft toegang tot de kelder.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een zeer kwaliteitsvolle mortel, met een kalkgehalte van meer dan 40 procent.
 - *afmetingen bakstenen*:
- ◆ *bijzettingen*:
 - In de kelder werden de resten aangetroffen van een vijftal personen. Aan de gevonden liturgische gewaden af te leiden gaat het om geestelijken. Volgens de toenmalige Antwerpse stadsarcheologen is er kans dat de kelder die bestemd was voor de kanunniken van het kapittel.⁵⁹
- ◆ *beschildering*: niet beschilderd
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: resten van minstens een tweetal liturgische gewaden

⁵⁹ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 329.

G2Hk

- ♦ *nr. grafkelder:* G2Hk, de specifieke bladzijden in verband met deze grafkelder zijn uit de gravenlijsten van de opgravingen in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal 1989-1990 verdwenen. De karige informatie vermeld op deze bladzijde heb ik afgeleid uit gravenlijsten van omliggende grafkelders, foto's en plannen van de desbetreffende grafkelder.

- ♦ *sleuf:* hoogkoor

- ♦ *ligging:* 13-16, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* intact

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een licht trapeziumvormige constructie. De muren van de grafkelder zijn bewaard tot op een hoogte van ongeveer 65 cm.
De kelder is aan de westelijke zijde 64 cm en aan de oostelijke zijde 58 cm breed, en ongeveer 225 cm lang.
 - *muren:* De kelder is opgebouwd uit halfsteense muren.
 - *bodem:*
 - *gewelf:* Het gewelf is volledig intact gebleven.
 - *interieur:* De binnenwanden van de grafkelder zijn bepleisterd.
 - *toegang:* G2Hk is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.

- ♦ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen:* 24 x 11 x 5 cm

- ♦ *bijzettingen:*

- ♦ *beschildering:*

- ♦ *grafgiften en andere vondsten:*

G3Hk

- ♦ *nr. grafkelder:* G3Hk

- ♦ *sleuf:* hoogkoor

- ♦ *ligging:* 16-19, oost-west oriëntatie. De grafkelder ligt deels onder het oostelijk profiel van de sleuf.

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord: waarschijnlijk bij bijzetting van G6Hk

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de noordelijke muur, meet 56 cm. Het is niet duidelijk of dit reeds de hoogte van de gewelfaanzet is. De kelder is aan de westelijke zijde 83 cm breed, de oostelijke zijde ligt onder het profiel van de sleuf. De lengte die is blootgelegd, bedraagt 164 cm.
 - *muren:* De opbouw van de grafkamer is vrij regelmatig met halfsteense muren. De mortel is aan de buitenzijde van de muren uit de voegen geperst zodat de constructie van binnenuit gemetst lijkt te zijn. De oostelijke muur ligt onder het oostelijke profiel van de sleuf en is dus niet onderzocht.
 - *bodem:* De vloer bestaat vermoedelijk uit aangestampte grond. Op deze vloer is een bakstenen steunkruis met 3 zijarmen gebouwd.
 - *gewelf:* Het gewelf is volledig weggebroken. Er zijn geen aanwijzingen over aard en constructie van het gewelf.
 - *interieur:* De binnenwanden van de grafkelder zijn slordig bepleisterd met plaatselijk brokkelige delen en afdrukken van grove borstelstreken.

- *toegang*: G3Hk is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een wit-grijze, zeer fijne mortel met kleine kalkinclusies.
 - *afmetingen bakstenen*: 18 x 9 x 4 à 4,5 cm
- ◆ *bijzettingen*:
 - Sk11Hk (west-oost oriëntatie), waarschijnlijk originele bijzetting in situ, maar wel zeer zwaar beschadigd door druk van het zand en de latere bijzetting G6Hk.
- ◆ *beschildering*:
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*:

G4Hk

- ♦ *nr. grafkelder:* G4Hk

- ♦ *sleuf:* hoogkoor

- ♦ *ligging:* 13-16, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* Intact, al geeft de constructie wel de indruk gerecycleerd, of ten minste opnieuw overwelfd te zijn. Het gewelf rust namelijk niet op de twee lange wanden maar op een laag mortel en zand, van sterk variërende dikte, tussen de muren en de overkoepeling.

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De muren van de grafkelder zijn bewaard tot op een hoogte van ongeveer 69 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 70 cm en aan de oostelijke zijde 60 cm breed, en ongeveer 234 cm lang.
 - *muren:* De opbouw van de grafconstructie is vrij slordig met halfsteense muren. Bij het metsen van de muren zijn zowel volledige bakstenen als plaatselijk fragmenten van bakstenen gebruikt.
 - *bodem:* Op de bodem is een bakstenen steunkruis aangelegd met twee zijarmen.
 - *gewelf:* De grafkamer heeft een tongewelf dat, zoals reeds vermeld, waarschijnlijk niet bij de originele constructie hoorde. Het gewelf vertoont enkele barsten en verzakkingen en is volledig bestreken met mortel.

- *interieur*: De binnenwanden van de grafkelder zijn bepleisterd en beschilderd.
- *toegang*: G4Hk is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een vrij zachte, bleekgelige, zanderige mortel die relatief weinig kalkinclusies bevat.
 - *afmetingen bakstenen*: 22 à 24 x 10 à 11 x 4 à 5 cm
- ◆ *bijzettingen*:
 - waarschijnlijk secundaire bijzetting: Sk13Hk (west-oost oriëntatie)
- ◆ *beschildering*: De grafkelder heeft een beschildering van rode rozen- of klaverbladkruis-motieven op een wit bepleisterde achtergrond. Zowel wat betreft beschildering als bewaringstoestand van de schildering behoort deze grafkelder, samen met grafkelder G7Hk, tot de mooiste exemplaren uit de kathedraalgrond.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: nagels, handvaten en ijzeren banden van de kist

G5Hk

- ♦ *nr. grafkelder:* G5Hk

- ♦ *sleuf:* hoogkoor

- ♦ *ligging:* 10-13, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:* De grafkelder is waarschijnlijk verstoord bij aanleg van de grote grafkelder vooraan in het hoogkoor. Uit de kerkrekeningen die bewaard gebleven zijn van de kathedraal blijkt dat deze grafkelder G1Hk gebouwd werd in 1750 - 1751. Deze data zijn dus eventueel als terminus ante quem te beschouwen voor de aanleg van grafkamer G5Hk.

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord: Het westelijke einde van de kelder is weggebroken, waarschijnlijk bij aanleg van de grote grafkelder G1Hk. De grafkelder is volledig volgestort met een compacte vulling van zand en baksteenpuin van het gewelf.

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* Het westelijke einde van de kelder is weggebroken. De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De kelder is aan de afgebroken westelijke zijde 72 cm en aan de intacte oostelijke zijde 54 cm breed. De lengte van de kelder bedraagt 189,5 cm.
 - *muren:* De wanden van de grafkelder zijn steens. De opbouw is zeer slordig en onsystematisch met volledige, maar plaatselijk ook fragmenten van bakstenen in de muren verwerkt.
 - *bodem:* De bodem van de grafkamer bestaat uit eenvoudige aangestampte aarde met een bakstenen steunkruis met twee bewaarde armen. Waarschijnlijk ging het over de volledige vloer om vier steunarmen.

- *gewelf*: De aanzet van het gewelf is bewaard op de twee lange zijden van de grafkelder. Deze aanzet steunt enkel op de binnenste helft van de steense muren. De balkgaten van het formeel zijn duidelijk zichtbaar. Deze gaten zijn uitgespaard in de bovenste twee rijen van de muur met daarop de gewelfaanzet.
 - *interieur*: De binnenwanden van de grafkelder zijn bepleisterd en beschilderd. De bepleistering is zeer onzorgvuldig en korrelig aangebracht met vegen en strepen.
 - *toegang*: G5Hk is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een vrij harde, grijswitte, fijnkorrelige mortel met relatief veel kalkinclusies en plaatselijk grotere brokken natuursteenpuin.
 - *afmetingen bakstenen*: 18 x 9 x 4 cm. Hiernaast zijn ook enkele fragmenten van grotere bakstenen gevonden: 24 x 12 x 5 cm.
 - ◆ *bijzettingen*:
 - minstens één bijzetting in situ: Sk9Hk (west-oost oriëntatie)
 - ◆ *beschildering*: De beschildering is aangebracht in rode verf op een witte bepleisterde ondergrond. Het motief stelt eenvoudige rode kruisen voor, waarvan er één op de oostelijke wand en drie op de lange wanden staan.
 - ◆ *grafgiften en andere vondsten*: ijzeren nagels, mogelijk ook kistbeslag, lederen halfhoge laarsjes

G7Hk

- ♦ *nr. grafkelder:* G7Hk

- ♦ *sleuf:* hoogkoor

- ♦ *ligging:* 13-16, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* individuele grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord: de grafkelder is gevuld met zand, puin en mortelbrokken

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De muren van de grafkelder zijn bewaard tot op een hoogte van ongeveer 82 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 66 cm en aan de oostelijke zijde 54 cm breed, en ongeveer 212 cm lang.
 - *muren:* De grafkelder is volledig opgebouwd uit steense muren. Op de zuidelijke wand rusten twee vierkante 'kolommetjes' die systematisch zijn opgebouwd uit bakstenen van het formaat 24 x 11 x 5 cm, dat we bij de bakstenen van grafkelder G2Hk ook terugvinden. De mortel gebruikt bij deze kolommen is bleekgrijs, witachtig en fijnkorrelig met relatief veel kalkinclusies. De kolommen lijken dus los van de grafkelder te zijn gebouwd met andere bakstenen en een andere mortel. De functie van deze kolommetjes is eerder onduidelijk. Er zijn geen aanwijzingen op de noordelijke wand dat er identieke pilaartjes gebouwd werden. Het materiaal suggereert eerder een verband met de naastliggende grafkelder G2Hk. De bewaarde hoogte van de kolommen lijkt ook overeen te komen met de hoogte van het gewelf van

grafkelder G2Hk. Eventueel moeten we de functie zoeken bij de ondersteuning van de kerkvloer of bovenliggende vloerplaten.

- *bodem*: Op de bodem zijn drie bakstenen banden aangelegd ter ondersteuning van de kist.
 - *gewelf*: Het gewelf is grotendeels weggebroken. Enkel aan de noordelijke en zuidelijke wand is de gewelfaanzet bewaard gebleven.
 - *interieur*: De binnenwanden van de grafkelder zijn bepleisterd en beschilderd.
 - *toegang*: G7Hk is een individuele grafkelder gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang.
- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een bleekgelige, zavelige, vrij losse mortel die sporadisch kalkbrokjes bevat.
- *afmetingen bakstenen*: 28 x 12 à 13 x 6 cm
- ♦ *bijzettingen*:
- minstens één bijzetting in situ: Sk14Hk (west-oost oriëntatie)
- ♦ *beschildering*: De grafkelder heeft een beschildering van rode pelgrimskruismotieven op een wit bepleisterde achtergrond. Zowel wat betreft beschildering als bewaringstoestand van de schildering behoort deze grafkelder, samen met grafkelder G4Hk, tot de mooiste exemplaren uit de kathedraalgrond.
- ♦ *grafgiften en andere vondsten*: ijzeren nagels en metalen banden van de kist

4.4. Interpretatie en conclusie

Zoals de titel van dit hoofdstuk weergeeft zal ik hier een interpretatie maken van de gegevens uit de inventaris. Ik probeer voor u de opgravingsresultaten, de onderzoeken die zijn uitgevoerd en dan specifiek de resultaten met betrekking tot de grafkelders te evalueren en eventuele conclusies te trekken.

In totaal zijn tijdens de twee opgravingcampagnes in de kathedraal, in de kruisbeuk en de kooromgangen van 1 juni 1987 tot 31 augustus 1988 en in het hoogkoor van 18 september 1989 tot 23 maart 1990, 819 gewone kistgraven, 37 individuele grafkelders, waarvan 32 in de kruisbeuk en kooromgang en 5 in het hoogkoor, en 6 gemeenschappelijke kelders opgegraven.

De opgegraven sleuf in de kruisbeuk was gemiddeld 6 m breed, bijna 55 m lang en 3 m diep. Dit bleek meestal voldoende voor grondig archeologisch onderzoek. Dieper dan drie meter onder de huidige kerkvloer hielden de sporen van menselijke activiteit bijna altijd op. De zone werd op voorhand verdeeld in elf vakken van telkens vijf meter breed die over vier meter werden uitgegraven. Tussen de vakken bleven dus banken van één meter breed bewaard die pas op het einde van de opgraving uitgegraven zijn.

De sleuf in het hoogkoor was 4 m breed en 15 m lang.

De kistgraven die in de kruisbeuk van de kathedraal in parallelle rijen boven, naast en achter elkaar lagen, tonen de planmatige aanpak van de doodsgrovers. De beschikbare grafgrond moest dan ook optimaal renderen, hoe meer begravingen, hoe meer geld de kerk in ontvangst kon nemen.

Bij de grafkelders in de kruisbeuk zien we deze planmatigheid minder. De kelders zijn allemaal oost-west georiënteerd maar verder lijkt hun ligging in het kerkgebouw eerder willekeurig.

In het hoogkoor, waar een begraving voorbehouden was voor slechts enkele bevoorrechten, is er wel sprake van een doelbewuste inplanting van de kelders in de ondergrond.

Naast hun oost-west oriëntatie zijn de individuele grafkelders hier in een kruisvorm aangelegd.

Datering

Wat de individuele grafkelders betreft zijn er weinig aanknopingspunten voor een exacte datering.

Reeds in 1973 werd er archeologisch onderzoek uitgevoerd in het schip van de kathedraal waarbij gelijkaardige individuele grafkelders met beschildering gevonden werden.

Jo Haazen, toenmalig stadsbeiaardier, schrijft enkele jaren later in een artikel dat de gevonden grafkelders "afkomstig uit de vroegere Romaanse O.L.Vrouwekapel" zijn⁶⁰. Dit zou betekenen dat ze dateren van voor de bouw van de gotische kerk, vanaf het midden van de veertiende eeuw. Haazen probeert deze visie te sterken door te wijzen op de opvallende gelijkenis tussen de schilderingen gevonden bij de grafkelders uit het schip van de kathedraal en die gevonden bij de grafkelder van Wouter Van Heile in de Sint-Nicolaaskerk te Hannekeswerve. In dit laatste graf, dat dateert uit 1311, werd een kruismotief gevonden gelijkaardig aan het motief van grafkelder 9 uit het schip van de Antwerpse kathedraal. Haazen vermeldt dat de Sint-Nicolaaskerk nog een aantal beschilderde graven heeft uit dezelfde periode die "een meest treffende gelijkenis" vertonen met de Antwerpse grafkelders. Hij besluit dan ook dat de graven uit de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal naar alle waarschijnlijkheid aangebracht zijn in de periode van de 13de - 14de eeuw.

Verdere argumenten die aangehaald worden zijn het model van de bakstenen waaruit de Antwerpse grafkelders gebouwd zijn en het gebruik van rode verf die volgens Haazen "ofwel vervaardigd is uit de rode aarde die over de gehele wereld gevonden wordt ofwel uit rode baksteenpoeder"⁶¹.

In het boek 'De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen', gepubliceerd in 1993, formuleren de toenmalige stadsarcheologen, na het onderzoek van kruisbeuk en koor, een heel andere mening. De individuele grafkelders uit de kathedraalgrond zouden allemaal bij de gotische kerk horen en dus ten vroegste in tweede helft van de 14de eeuw (1352) aangelegd zijn.

De aanwijzingen die aangehaald worden om deze hypothese te staven zijn, naast het formaat van de gebruikte bakstenen, ook enkele gegevens uit de archiefbronnen⁶².

⁶⁰ J. HAAZEN, *Grafschilderingen in de O.L.-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, in: *ANTWERPEN, tijdschrift van de stad Antwerpen*, jg. 23, 1977, nr. 2, p. 95.

⁶¹ J. HAAZEN, *Grafschilderingen in de O.L.-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, in: *ANTWERPEN, tijdschrift van de stad Antwerpen*, jg. 23, 1977, nr. 2, p. 96.

⁶² T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 328.

Zo vinden we in een kerkrekening uit 1438 een kostennota 'Item Lucas den scildere vanden grave binnen te verwen 2s.'. In de verdere loop van de 15de en 16de eeuw wordt er in kerkrekeningen sporadisch melding gemaakt van betaling voor mortel en bakstenen om een graf te maken of te sluiten. De laatste archiefvermelding dateert uit 1604 wanneer een metselaar betaald wordt 'vander kelder oft graff vanden voorgescreven afflijvigen te hooghen, vouten ende sluyten metten stoffe ende arbeyt'.

Naast deze archiefgegevens kunnen ook de archeologische aanwijzingen als argumenten naar voor worden gehaald. Zo zien we dat enkele grafkelders onder altaarfunderingen van 1585 - 1590 gelegen zijn. Ook de doksaalfundering uit 1469 -1475 vormt een terminus ante quem voor de aanleg van een aantal grafkelders die verstoord zijn bij de bouw ervan⁶³. Tenslotte is grafkelder G415Kr verstoord bij aanleg van de gemeenschappelijke kelder G1Z die duidelijk gedateerd is in 1718 - 1719⁶⁴.

In tegenstelling tot Haazen besluiten de archeologen dat een precieze datering op basis van de stijlkenmerken van de schilderijen niet mogelijk is. De traditie van het beschilderen van het interieur van grafkelders komt voor in de Nederlanden van de 13de tot de 17de eeuw. De stijl van de kruismotieven in de grafkelders van de kathedraal zou niet nader dateerbaar zijn.

Ook voor de datering van de gemeenschappelijke grafkelders kunnen de kerkrekeningen ons iets wijzer maken. De twee kelders aan weerszijden van het hoogkoor, aan het begin van de kooromgang zijn vermeld in de rekeningen van 1718 - 1719, en de grote grafkelder vooraan in hoogkoor is gebouwd in 1750 - 1751⁶⁵.

Wat de overige gemeenschappelijke grafkelders betreft is de precieze datering minder eenvoudig. Algemeen wordt aangenomen dat ze jonger zijn dan de individuele grafkelders. Het is inderdaad zo dat enkele individuele kelders verstoord zijn bij aanleg van de grafkelders met meervoudige bijzettingen maar geen enkele gemeenschappelijke grafkelder wordt verstoord door een individuele kelder.

Net als de gedateerde gemeenschappelijke kelders worden de niet-dateerbare grote grafkamers vooral aan de 18de eeuw toegeschreven.

⁶³ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 323.

⁶⁴ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 329.

⁶⁵ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 329.

De stratigrafie van de site bevestigt de stelling dat de grafkelders allemaal in de gotische periode van de kerk, of later, gedateerd moeten worden⁶⁶.

Onder de huidige kerkvloer en een egalisatielaag van ongeveer 30 cm dik, bevindt zich over de volledig uitgegraven oppervlakte van de sleuf een puinlaag. Deze laag is het resultaat van de meest recente ophoging van het vloerniveau in de kerk aan het begin van de 19de eeuw. Onder deze puinlaag komen de archeologen aan het gedeelte van de bodem dat gebruikt werd om te begraven. Deze grafgrond bestaat voornamelijk uit zand en bevat sporen van vergane kisten, volledige skeletten en losse beenderresten. Bij nauwkeuriger onderzoek komt men tot drie typen grafgrond. Twee zones in de grafgrond binnen de muren van de tweede romaanse kerk, één type daarbuiten. De eerste twee typen staan mogelijk voor een chronologisch verschil met bovenaan een donkere, zwarte en losse zone en daaronder een compactere en lichtere laag. Het is wel duidelijk dat beide typen dateren van na de bouw van de gotische kerk in het midden van de 14de eeuw. Het derde type grafgrond is een restant van het kerkhof dat zich buiten de muren van de tweede romaanse kerk bevond, en dateert dus van voor de bouw van de Gotische kerk. Binnen het tracé van de romaanse kerk is geen spoor van de grafgrond uit die periode. De grafkelders liggen allemaal in grondlagen geassocieerd met de gotische periode.

Verder werd er op materiaal afkomstig uit de opgravingen in de kathedraal de radiokoolstofmethode of ¹⁴C-methode toegepast. Alle stalen waren echter afkomstig uit de muurfundamenten van de kathedraal en zijn voorlopers. Dit onderzoek heeft dus geen verdere duidelijkheid opgeleverd over de datering van de grafconstructies. Bij datering van een staal uit het koordoksaal, dat chronologisch uit dezelfde periode zou stammen als de individuele grafkelders, is daarenboven gebleken dat het resultaat van de radiokoolstofmethode bij het dateren van relatief recent materiaal een vrij grote statistische onnauwkeurigheid heeft.

Zoals ik reeds eerder vermeld heb, hebben de stadsarcheologen zich ook gebaseerd op de gebruikte baksteenformaten voor de datering van de kelders.

Het boek van dr. J. Hollestelle leert ons dat de afmetingen van bakstenen inderdaad zeer nuttig kunnen zijn voor de datering van de constructie die uit deze bakstenen is opgebouwd⁶⁷. Hoewel Hollestelle benadrukt dat de afmeting van een baksteen nooit zonder meer evenredig

⁶⁶ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 308.

⁶⁷ J. HOLLESTELLE, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Gysbers & Van Loon, Arnhem, 1976.

geacht kan worden aan de ouderdom, lijkt de stelling: "hoe groter de baksteen, hoe ouder" toch tot op een zekere hoogte juist.

Volgens Hollestelle is het duidelijk dat gebouwen, of in dit geval constructies, die voor het jaar 1300 aangelegd zijn, zonder uitzondering gebouwd werden met grote bakstenen. Dat wil zeggen 28 tot 34 cm lengte, 14 tot 16 cm breedte en 7 tot 10 cm dikte.

In Vlaanderen leidde de wens zoveel mogelijk te produceren tot een vrij snelle verkleining van het baksteenformaat. Een baksteen van 20 cm lengte, zoals we bij de individuele grafkelders van de kathedraal vaak terugvinden, zal volgens Hollestelle beslist niet voor 1400 gedateerd mogen worden. Ook werd het stilaan gangbaar dat de stenen tweemaal zo lang als breed zijn, met een dikte gelijk aan de helft van de breedte. Die dikte kon voordien, weliswaar vooral in de noordelijke Nederlanden, oplopen tot slechts enkele centimeters minder dan de breedte.

Bijna alle afmetingen van de bakstenen uit de individuele grafkelders van de kathedraal zijn kleiner dan de maten van voor het jaar 1300, en de dikte leunt aan bij de helft van de breedte. De hypothese dat de grafkelders van na de bouw van de gotische kerk in 1352 dateren, lijkt dus weer bevestigd. Ook kunnen we vaststellen dat de bakstenen van de gemeenschappelijke grafkelders beduidend kleiner zijn dan die van de individuele kelders. Ze zullen dus inderdaad stammen uit een latere periode.

Uiteraard moeten we rekening houden met heel wat relativerende factoren wanneer we werken met baksteenformaten als dateringmiddel. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk dat in een bepaald gebouw of constructie bakstenen van verschillende plaatsen afkomstig gebruikt worden. Deze stenen zullen daardoor uiteenlopende afmetingen hebben maar wel binnen één periode te dateren zijn.

Daarnaast grepen de steenbakkers, vooral voor zwaar muurwerk, wel eens terug naar oudere en grotere maten. Zoals Hollestelle schrijft in zijn boek: "Een baksteen van 20 cm lengte zal beslist niet vóór 1400 gedateerd mogen worden, maar een steen van 30 cm lengte kan wel ná 1400 gebakken zijn."⁶⁸. Hoewel de stenen langer dan 30 cm wel geheel in onbruik raakten in de loop van de 14de en 15de eeuw.

We moeten ons ook realiseren dat de bakstenen gerecycleerd kunnen zijn uit oudere constructies.

⁶⁸ J. HOLLESTELLE, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Gysbers & Van Loon, Arnhem, 1976, p.93.

Tenslotte zijn er in vijf grafkelders muntstukken gevonden die ons iets wijzer kunnen maken over de datering van deze kelders⁶⁹.

Individuele grafkelders G150aKr (datering munt: 1556-1560), G212Kr (datering munt: 1554), G22Z (datering munt: 15de eeuw) en G9Z (datering munten: 15de eeuw, 1294-1312 en 1466-'67 of 1454-'55) en gemeenschappelijke grafkelder G7Kr (datering munt: 1596) hebben allemaal één of meerdere munten in hun grafvulling die gedateerd werden.

Voor de individuele grafkelders, die onmiddellijk afgesloten werden, vormen deze data een terminus post quem voor de aanleg van de kelders.

De gemeenschappelijke grafkelder, die een langere tijd in gebruik was, heeft dankzij de munt een terminus post quem voor het sluiten van de kelder.

Jammer genoeg is enkel bij G212Kr de munt in het graf zelf gevonden. Bij de andere kelders werd het muntstuk in de verstoorde vulling van het graf gevonden en is er dus geen zekerheid dat de munt reeds in de kelder aanwezig was en niet na verstoring in de grafkelder terecht kwam.

Toestand van de graven

Vanaf de 7de eeuw bleef het kerkgebouw, zeker tot in de 17de eeuw, de meest begeerde begraafplaats. Meer dan duizend mensen kozen in de loop der eeuwen een rustplaats in de Antwerpse kathedraal.

Het begraven in de kerk werd dan ook al gauw zo populair dat de densiteit van de beperkte oppervlakte voor begravingen binnen het kerkgebouw overschreden werd. Bij elke nieuwe bijzetting werden resten van oudere graven verstoord, ondergespit en aan de kant geschoven. We zien dan ook in de inventaris dat de meeste grafkelders in een latere periode gedeeltelijk of zelfs volledig uitgebroken zijn.

⁶⁹ De munten werden behandeld en bestudeerd door S. Scheers, Centrum voor Numismatiek, Katholieke Universiteit Leuven.

Een concentratie van grafkelders in de zuidelijke kruisbeuk van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, vak III (foto: Stad Antwerpen, afdeling Archeologie)

Constructie

Volgens archeologen Tony Oost, Johan Veeckman en Joke Bungeneers zijn er bij de individuele grafkelders twee verschillende typen te onderscheiden⁷⁰:

Het eerste en meest recente type komt het vaakste voor. De grafkelders van dit type zijn licht trapeziumvormig met een minimumlengte van 2 m en een minimumbreedte van 60 cm aan het hoofdeinde en 50 cm aan de voeten. De constructies hebben een tongewelf en zijn 80 cm tot 1 m hoog. Ze zijn meestal opgebouwd uit bakstenen halfsteense muurtjes, maar soms ook met steense muren. Het baksteenformaat varieert volgens de archeologen van 16 x 8 x 3.5 cm tot 18 x 9 x 4 cm, al zijn er ook enkele voorbeelden die tot dit eerste type lijken te horen met iets grotere bakstenen⁷¹. Een goed voorbeeld van dit eerste type is grafkelder G117Kr.

⁷⁰ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 326-327.

⁷¹ Zoals bijvoorbeeld grafkelder G23Z (19 à 20 x 9 x 3,5 à 4 cm), grafkelder G213Kr (19 x 9 x 4 cm) en grafkelder G150aKr (19 x 9 x 4 cm).

De kelders van het tweede type zijn ouder en worden soms verstoord door grafkelders van het eerste type. Deze robuustere constructies zijn zorgvuldiger opgebouwd, steviger en hebben meestal steense muren. Het baksteenformaat is groter, van 23 x 11 x 4,5 cm tot 30 x 14 x 6 cm. De grafkelders zijn meestal rechthoekig van vorm en ongeveer 80 cm breed. De lengte en hoogte zijn gelijkaardig aan die van het eerste type, maar ze worden afgedekt met een pseudo-gewelf of spits tongewelf. Een goed voorbeeld van dit tweede type is grafkelder G643Kr.

Al zijn er hier en daar uitzonderingen, bijvoorbeeld wat de afmetingen van de constructies betreft⁷², toch lijkt het mij dat deze typen de individuele grafkelders uit de kathedraalbodem goed omvatten.

Eén grafkelder is echter van een volledig afwijkend type. G14Z, gelegen in de zuidelijke kooromgang, is zorgvuldig opgebouwd met steunbeertjes aan de buitenzijde van de grafkelder. Het gewelf is in tegenstelling tot de andere kelders niet halfrond of spits maar bijna vlak. De baksteenformaten van deze kelder zijn gelijkaardig aan die van andere individuele kelders uit de zuidelijke kooromgang: 19 x 9 x 3,5 cm.

De grafkelders werden in de ondergrond gebouwd zonder een eigenlijke fundering. De constructie werd in een uitgegraven kuil van binnenuit gemetseld. Dit wordt duidelijk door de mortelbaarden, of het teveel aan mortel, dat aan de buitenzijde uit de voegen puilt.

De kelders hebben geen echte vloer op de bodem. Meestal bestaat de bevloering uit aangestampte aarde, eventueel bedekt met een mortellaagje en een bakstenen steunkruis of steunbanden voor de kist.

De binnenwanden van de grafkamers zijn steeds bepleisterd en in de meeste gevallen ook 'al fresco' beschilderd. Het vrij ruw bepleisterde interieur vertoont nog vaak sporen van borstelstreken. Ook touwafdrukken, van de touwen waarmee de kist in de kelder werd neergelaten, zijn soms in de pleisterlaag af te lezen. Dit wijst erop dat de bepleistering nog nat was op het moment van de bijzetting.

Na het zinken van de kist werd het formeel, een houten boogconstructie waarop dan een gewelf werd gemetst, aangebracht. Deze steunconstructie bleef in de grafkelder zitten en

⁷² Dit is eventueel te wijten aan het feit dat ik niet steeds zeker ben van de aard van de afmetingen, binnen- of buitenmaten, die de archeologen gebruiken.

verging na verloop van jaren⁷³. Waar het gewelf volledig of deels bewaard bleef konden soms afdrucken van het formeel of rechthoekige openingen in de lange zijden van de kelder, waar de steunbalken zich bevonden, waargenomen worden⁷⁴.

Werd de grafkelder nu op voorhand klaargemaakt of pas wanneer iemand gestorven was? De tweede optie is de meest waarschijnlijke. De grafkelders lijken vaak zeer vlug gebouwd met slordig metselwerk, een slechte afwerking en een snelle beschildering. Van het gewelf is het in ieder geval duidelijk dat het pas is afgewerkt nadat de doodskist in het graf was geplaatst. Als we kijken naar opbouw en afmetingen is het duidelijk dat de individuele kelders voor éénmalig gebruik ontworpen zijn. Al zijn de meeste ervan in een latere periode wel verstoord en (gedeeltelijk) uitgebroken.

In het tijdschrift der stad Antwerpen van 1989 worden de gemeenschappelijke grafkelders door Tony Oost, Johan Veeckman en Joke Bungeneers omschreven als: "grote, manshoge bakstenen constructies met een tongewelf"⁷⁵.

De grafkelders zijn tegen 180, 190 cm hoog. Hierbij kan de opvallende vaststelling gemaakt kan worden dat bij drie gemeenschappelijke grafkelders, G7Kr, G107Kr en G5N, de maat 184 cm als maximale hoogte te noteren is. Verder zijn de kelders tussen 120 en 172 cm breed en tot bijna 3 m lang.

Op grafkelder G1Kr in de kruisbeuk na, zijn ze allemaal bereikbaar via een smalle, zeer steile trap aan de westelijke zijde van de kelder.

Van drie van de vijf gemeenschappelijke grafkelders weet ik met zekerheid dat de muren steens zijn.

De binnenwanden zijn in vier van de zes gevallen bepleisterd en gewit. In tegenstelling tot de individuele constructies vertonen de gemeenschappelijke grafkelders nooit beschildering.

Verder kan de vloer bestaan uit aangestampte aarde, een mortellaagje, bakstenen of een tegelvloertje.

De kisten werden ongeveer 30 cm boven de vloer geplaatst op ijzeren staven die in de muur verankerd waren. Bij grafkelder G7Kr waren sporen te zien van een tweede rij staven op ongeveer halve hoogte.

⁷³ J. VEECKMAN, *Graven voor de eeuwigheid, Beschilderde bakstenen grafkelders in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, in: *Cultureel jaarboek stad Antwerpen 1988*, Antwerpen, 1989, p.162.

⁷⁴ bijvoorbeeld bij grafkelder G213Kr.

⁷⁵ T. OOST, J. VEECKMAN, J. BUNGENEERS, *Opgraven in de kathedraal*, in: *Antwerpen, Tijdschrift der stad Antwerpen*, jg. 35, 1989, nr. 1, p. 24-25.

De gemeenschappelijke grafkelder vooraan in het hoogkoor komt typologisch overeen met de andere gemeenschappelijke grafkelders maar is een stuk groter, met een lengte van ongeveer 450 cm, een breedte van 338 cm en een hoogte tot 236 cm.

De monumentale toegang tot de kelder bestaat uit een massief blok hardsteen, oorspronkelijk ingelegd met wit marmer, met een centrale cirkelvormige opening aan de westelijke zijde van de kelder.

Door deze opening kwam men via een steile trap in een grote bakstenen grafkelder met een tongewelf.

Het interieur van de kelder is bepleisterd en gewit met op enkele plaatsen roetsporen van toortsen of flambeeuwen .

De vloer bestaat uit aangestampte aarde. Net als bij de andere grafkelders waren de kisten niet op deze vloer geplaatst maar op ijzeren staven die ongeveer 30 cm boven het vloerniveau in de muur verankerd waren.

Materiaalgebruik

Het materiaalgebruik bij het bouwen van de grafconstructies is vrij homogeen.

Alle kelders, zowel de individuele als de gemeenschappelijke, zijn opgebouwd uit baksteen. Occasioneel zijn er ook enkele herwerkte brokken natuursteen, zoals blauwe hardsteen en witte kalksteen, en rood- of grijsgebakken tegelfragmenten in de constructies verwerkt.

De verschillende formaten van de bakstenen liggen, volgens de cijfers die ik heb teruggevonden in de gravenlijsten, tussen 16 x 7,5 x 4 cm bij de gemeenschappelijke grafkelder G1Kr in de kruisbeuk, en 28 x 12 à 13 x 6 cm bij individuele grafkelder G7Hk in het hoogkoor. De kleinste maat van bakstenen voor de individuele kelders die ik heb teruggevonden bedraagt 17,5 à 18,5 x 8 x 4 cm bij grafkelder G657Kr.

Ik heb echter niet van elke grafkelder de baksteenformaten teruggevonden. In een artikel uit 1993 noteren de stadsarcheologen andere maten bij de individuele kelders uit de kathedraalbodem⁷⁶. De archeologen, van wie de gegevens uiteraard vollediger zijn geweest dan mijn gegevens, vermelden een eerste individueel type met iets kleinere baksteenformaten

⁷⁶ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 405.

van 16 x 8 x 3.5 cm tot 18 x 9 x 4 cm en een tweede type met iets grotere bakstenen van 23 x 11 x 4,5 cm tot 30 x 14 x 6 cm.

In de gravenlijsten zweven nog enkele individuele kelders, wat betreft baksteenformaten, tussen deze twee types met afmetingen rond 19 x 9 x 4 cm en 21 à 22 x 10 x 4 cm.

Bij de gemeenschappelijke grafkelders heb ik slechts van vier constructies de maten van de gebruikte bakstenen gevonden⁷⁷. Een conclusie trekken uit deze gegevens is misschien niet representatief. Al is het wel opvallend dat de formaten kleiner zijn dan die van de individuele kelders.

Uitzonderlijk is ook de notering in de gravenlijsten van een zeer klein baksteenformaat bij gemeenschappelijke grafkelder G107Kr. Naast het reguliere baksteenformaat 17 x 8,5 x 4,5 cm wordt ook het ongewone 8 x 4 x 4,5 cm vermeld.

Wat logischerwijze vaak opvalt, is het feit dat grafkelders die qua ruimte en vermoedelijk ook qua periode dicht bij elkaar gebouwd zijn gelijkaardige baksteenformaten vertonen⁷⁸.

De verschillende soorten mortel die in de omschrijvingen naar voor komen variëren nogal. Voor het archeologische onderzoek in de kathedraal werden 19 monsters genomen voor chemische analyse van de mortel. Op basis van deze analyse probeert men een relatieve datering aan het gebruik van bepaalde mortels en hun chemische samenstelling te koppelen. In feite wordt er gezocht naar mortels die gelijkaardig zijn, om verder te veronderstellen dat deze mortels dan ook in dezelfde periode vervaardigd zijn.

De heterogeniteit van de gebruikte bouwmaterialen in combinatie met kleine veranderingen in de toepassingen van deze materialen zorgen echter voor een spreiding in de kenmerken van de mortel. Dit beïnvloedt de chemische samenstelling, wat de interpretatie van de analysegegevens zeker niet vergemakkelijkt.

De stalen uit de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal zijn voornamelijk afkomstig uit individuele en gemeenschappelijke grafkelders en resten van natuurstenen muren. Een vergelijkingsstaal werd genomen uit een pijler van het gotische gebouw. Uit de analyse is vooral gebleken dat deze techniek geen hulp kan bieden bij het dateren van de verschillende constructieresten binnen de kathedraal. Bij onderzoek op twee historisch te dateren structuren bleek de mortel die gebruikt was in een van de grote kruisingspijlers (ca. 1481-1489) en de mortel die

⁷⁷ G1Kr (16 x 7,5 x 4 / 16 x 8 x 4 cm), G107Kr (17 x 8,5 x 4,5 / 8 x 4 x 4,5 cm), G7Kr (17 x 8,5 à 9 x 5 / 18 x 8 x 4 cm), G1Z (16 x 8 x 4 cm)

⁷⁸ bijvoorbeeld G211Kr, G212Kr en G213Kr in de kruisbeuk of G14Z, G22Z en G23Z in de zuidelijke kooromgang

aangewend werd voor de grote grafkelder G1Hk vooraan in het hoogkoor (1750-1751) van dezelfde kwaliteit en samenstelling te zijn⁷⁹.

Wat de aard van de mortels uit de kathedraalbodem betreft zijn het doorgaans mortels van lage kwaliteit met slechts een klein percentage kalk⁸⁰. Enkel de mortel gebruikt voor de grote grafkelder vooraan in het hoogkoor is zeer kwaliteitsvol, met een kalkgehalte van meer dan 40 procent.

Hoewel ik niet van elke grafkelder in de kathedraal een mortelbeschrijving heb gevonden, kan ik toch enkele tendensen zien in het gebruik van de mortels.

Het meest voorkomend is de harde witte tot bleekgrijze mortel, eventueel met kalkinclusies, die in de beschrijving van zestien individuele grafkelders vernoemd wordt.

Bij vijf andere individuele grafkelders lijkt een volledig andere mortel te zijn gebruikt die wordt omschreven als een bleekgelige, zavelige, vrij losse mortel die sporadisch kalkbrokjes bevat.

Andere mortels die bij enkele individuele grafkelders naar voor komen zijn de zeer fijnkorrelige en homogene wit tot wit-grijze mortel en de witte tot wit-gelige, eerder zachte mortel met plaatselijk kleine kalkbrokjes en eventueel houtskoolfragmentjes.

Om een relatie tussen de ligging van de grafkelders en het gebruik van een bepaalde soort mortel te kunnen achterhalen heb ik eigenlijk te weinig gegevens. Net als bij de baksteenformaten valt ook bij de mortelsoorten op dat grafkelders die qua ruimte en vermoedelijk ook qua periode dicht bij elkaar gebouwd zijn vaak dezelfde mortel vertonen⁸¹.

Bijzettingen

In de grafgrond van de kathedraal werden, verspreid over de verschillende campagnes, meer dan 800 skeletten en duizenden losse beenderen van oudere verstoorde bijzettingen opgegraven (kistgraven inbegrepen).

⁷⁹K. VAN BALEN, *De analyse van mortels als hulpmiddel voor de archeologie*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p.318.

⁸⁰ Mortelanalyse heeft uitgewezen dat de mortels gebruikt bij de bouw van individuele grafkelders slechts 16 tot 27 procent kalk bevatten.

⁸¹ bijvoorbeeld G211Kr, G212Kr en G213Kr in de kruisbeuk of G14Z, G22Z en G23Z in de zuidelijke kooromgang.

De identificatie van de overledenen stelt de archeologen voor onoverkomelijke problemen. Heel algemeen kunnen veronderstellingen gemaakt worden over de sociale klasse waartoe de bijzettingen behoorden.

Aanvankelijk was een graf in de kerk een privilege voorbehouden aan bisschoppen, priesters, monniken en enkele bevoorrechte leken.

Later werd het gebruik meer veralgemeend en kon iedereen, die voldoende kapitaalkrachtig was, zich een plekje in de kerkgrond kopen.

De bijzettingen in de kerk geven dan ook een beeld van de gegoede burgerij, de rijke kooplui, de plaatselijke adel en de geestelijkheid.

Naar gelang van de plaats in de kerk waar men begraven werd, moest men meer of minder betalen. Zo moest men in de 17de eeuw het dubbele betalen voor een begraafplaats in het koor ten opzichte van een plaatsje elders in de kerk⁸².

Verdere identificatie staat al gauw voor het probleem van de relatieve anonimiteit van het graf, wat in die periode blijkbaar als normaal werd beschouwd. Er werd wel een gedenkteken of grafplaat ergens in de kerk opgesteld, maar niet noodzakelijk in de buurt van het graf.

In een testament of in de kerkrekeningen werd soms een voorkeur voor een bepaalde plaats in de kerk uitgesproken. Maar ook die omschrijvingen blijven veel te algemeen om een grafkelder precies in de ruimte te situeren. Zelfs gemeenschappelijke grafkelders worden nauwelijks gelokaliseerd. 'De sepultuerkelder inden ommeganck' geeft bijvoorbeeld geen uitsluitsel over de ligging van een kelder⁸³.

Ook op of in de doodskisten werden dikwijls geen vormen van mogelijke identificatie aangetroffen.

Al deze factoren leiden ertoe dat er van de meer dan achthonderd graven in de kathedraal slechts één graf, het kistgraf G6Hk, geïdentificeerd werd. Het graf van Aubertus Miraeus

Het hoogkoor van de kathedraal bekeken vanuit het oosten, met vooraan vijf individuele grafkelders en achteraan de monumentale toegang tot gemeenschappelijke grafkelder G1Hk. (foto: Stad Antwerpen, afdeling Archeologie)

⁸² T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 329.

⁸³ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 329.

(1573 - 1640), deken van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, werd aan de hand van zijn zegelmatrijs, die in de doodskist meegegeven was, aan hem toegeschreven⁸⁴.

Doordat de wollen of zijden stoffen van de kazuifels, waarin de priesters begraven werden, beter bewaren dan de linnen of katoenen doodshemden of lijkwaden van de leken, kon er soms op basis van textielvondsten worden uitgesloten of de dode een leek was.

Een andere indicatie in verband met de identificatie van de dode is een eventuele speciale hoofdtooi. Een kroontje van koperdraad met bloemen en bladeren uit papier of zijde stond symbool voor de maagdelijkheid van de overledene en werd enkel meegegeven aan kinderen of ongehuwden.

Wat de oriëntatie van de bijzettingen betreft zien we duidelijke trend. In de middeleeuwen was het een vaste gewoonte de doden te begraven met de voeten naar het oosten en het hoofd naar het westen. Op die manier kijken de gelovigen naar het oosten waar volgens de overlevering Christus zal verschijnen op de dag des oordeels.

Rond het midden van de 17de eeuw zou dan de traditie ontstaan zijn om priesters met het hoofd aan de oostelijke zijde te begraven, zodat ze net als tijdens hun leven het gezicht naar de gelovigen gericht houden⁸⁵ en de tussenpersoon vormen tussen Christus en zijn volgelingen. De bijzettingen uit de individuele grafkelders die in situ bewaard zijn en waar ik informatie over kon verzamelen, vertonen allemaal de west-oost oriëntatie. Dit lijkt de hypothese te bevestigen, dat deze grafkelders vanaf de 2de helft van de 14de eeuw tot begin 17de eeuw, dus vóór het midden van de 17de eeuw, te dateren zijn.

Bij de doden uit de gemeenschappelijke grafkelders, die wel vaak van na het midden van de 17de eeuw dateren, zijn er verschillende bijzettingen waarvan vermoed wordt dat het om geestelijken gaat. Spijtig genoeg heb ik niet steeds informatie kunnen vinden in verband met de oriëntatie van de doden. Of de skeletten die in associatie lagen met geestelijke kledij een navenante oriëntatie hebben is mij dus niet bekend.

De oriëntatie lijkt het enige aspect in de houding van de doden dat een bepaalde symbolische waarde heeft. De overledenen werden verder meestal met de armen naast het lichaam en de handen ofwel naast de dijen, ofwel gevouwen in de schoot gevonden. In enkele uitzonderlijke gevallen lagen de handen gevouwen op de borst.

⁸⁴ J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Aubertus Miraeus*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1990, nr. 8, p. 6-7.

⁸⁵ J. VEECKMAN, *Hoe werd er in de kathedraal begraven?*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1987, nr. 2, p. 6.

De skeletten van de kathedraal werden onderworpen aan een antropologische en paleopathologische studie⁸⁶.

Bij het antropologisch onderzoek heeft men voornamelijk de leeftijd bij overlijden, het geslacht en de gestalte van de skeletten proberen bepalen.

Van de 854 skeletten die in aanmerking kwamen voor antropologisch onderzoek werd vastgesteld dat er 47,4 procent mannen tegenover 39 procent vrouwen onderzocht werden. Bij 13,6 procent van de geraamten, vooral kinderen, enkele jongeren en 47 volwassenen liet het skelet geen geslachtsdiagnose toe.

Wat de leeftijd bij overlijden van de onderzochte skeletten betreft lag bij de mannen de gemiddelde sterfteleeftijd tussen 45 en 50 jaar. Bij de vrouwelijke populatie lag dit lager tussen de 25 en 30 jaar. De kindersterfte moet in deze tijden een zeer reële problematiek geweest zijn. 27 procent van het aantal onderzochte kinderen waren zuigelingen of pasgeborenen.

Van de gestalte van de middeleeuwer wordt algemeen aangenomen dat die eerder klein was. Uit het onderzoek blijkt dat dit voor de rijkere Antwerpenaar niet noodzakelijk het geval was. De mannelijke bijzettingen halen gemiddeld 1,73 m terwijl dit voor de vrouwen 1,61 m was. Zestig procent van de mannen had een gestalte tussen 1,71 m en 1,80 m en de vrouwen haalden in meer dan 50 procent 1,61 m tot 1,70 m⁸⁷.

Het paleopathologische onderzoek focust op de studie van ziektes in het verleden. Aan welke ziektes leden de mensen toen? Wat waren hun aangeboren afwijkingen? Wat was de invloed van het milieu en de voeding op de mensen uit die tijd? En wat kon de middeleeuwse en postmiddeleeuwse geneeskunde in de behandeling van die kwalen bijdragen?

Natuurlijk beperkte dit onderzoek zich tot de symptomen die op het beendergestel zichtbaar zijn gebleven.

Een opsomming van alle gevonden ziektes en afwijkingen zou ons te ver leiden van het hoofdthema van deze thesis, de grafconstructies zelf. Enkele interessante gevallen die misschien toch het vermelden waard zijn, zijn het voorkomen van syfilis en tuberculose die door het ontbreken van antibiotica het beendergestel aantasten.

⁸⁶ De onderzoeken werden uitgevoerd door Paul Janssens, Antonia Marcsik, Christel de Meyere en Christian Hänsch op de Dienst Forenische Pathologie van Prof. Dr. Christian Hänsch, Universiteit Antwerpen.

⁸⁷ P. JANSSENS, J. VEECKMAN, *Doden uit de kathedraalbodem: antropologisch en paleopathologisch onderzoek*, in: *Blik in de bodem, Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen*, Antwerpen, 1992, p.115-116.

Andere vaak voorkomende ziektes zijn tumors of gezwellen, slijtageverschijnselen als arthrose, jicht en reumatoïde aandoeningen.

Sommige ziektes zijn duidelijk te linken aan omgevingsfactoren. Zo zou bijvoorbeeld het veelvuldig voorkomen van de Engelse ziekte of rachitisme, die de verkromming van de beenderen tot gevolg heeft, gelinkt zijn aan de structuur van de middeleeuwse stad met zijn smalle straatjes. In deze straatjes zou de middeleeuwer een tekort aan zonlicht, en bijgevolg ook aan vitamine D gehad hebben, wat leidde tot de ontwikkeling van deze ziekte⁸⁸.

Beschildering

In de inventaris wordt er bij negenentwintig van de tweeëndertig opgegraven individuele grafkelders expliciet vermeld dat er beschildering is. Maar, uitgaande van de soms onvolledig teruggevonden gegevens, mogen we veronderstellen dat er misschien nog meer individuele kelders beschilderd waren.

In Scharnier, het periodiek infoblad over de opgravingen en de restauratiewerken in de kathedraal, stellen de archeologen dat de binnenwanden van de individuele grafkelders steeds bepleisterd zijn⁸⁹. Meestal gaat het daarbij om een vrij ruw aangebrachte pleisterlaag die vaak sporen van borstelstreken vertoont.

Bovenop deze pleisterlaag werd bijna altijd een dun laagje witkalk aangebracht, wat zorgde voor de witte achtergrond van de schilderijen⁹⁰.

Soms werd de tekening eerst in de nog natte pleisterlaag ingekrast. Terwijl de ondergrond nog steeds vochtig was werd ook de beschildering al aangebracht. Deze 'a fresco' techniek zorgt ervoor dat de muurdecoratie een tamelijk solide karakter heeft.

E. L. Hoffman - Klerkx wijst er in haar boek 'Sprekende graven' op dat deze 'a fresco' techniek van de grafkelders uit de late middeleeuwen niet vergeleken mag worden met die van de latere renaissancistische Italiaanse meesters⁹¹. De frescotechniek werd rond het jaar 1250 in Italië reeds toegepast en ook in het noorden van Europa raakte hij rond deze periode

⁸⁸ P. JANSSENS, J. VEECKMAN, *Doden uit de kathedraalbodem: antropologisch en paleopathologisch onderzoek*, in: *Blik in de bodem, Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen*, Stad Antwerpen, 1992, p. 116-118.

⁸⁹ J. BUNGENEERS, T. OOST, J. VEECKMAN, *Archeologisch onderzoek 1987 - 1990*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1990, nr. 9-10, p. 16.

⁹⁰ L. DE CLERCQ, W. SCHUDEL, *Beschilderde grafkelders gered*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1989, nr. 6, p. 4.

⁹¹ E. L. HOFFMAN - KLERKX, *Sprekende graven*, Uitgeverij Kwadraat, Utrecht, 1987, p. 95-96.

bekend. Toch was het in het geval van de middeleeuwse grafschilderingen, in een periode dat de 'a secco' techniek nog veel meer in zwang was, misschien niet de bedoeling de 'a fresco' techniek te gebruiken.

De Italiaanse frescoschilder wist dat sommige pigmenten een natte ondergrond niet kunnen verdragen. De schilder die bewust de frescotechniek gebruikte, wachtte volgens Hoffman - Klerkx met het aanbrengen van die pigmenten tot de ondergrond droog was om verkleuring te voorkomen.

In de beschilderde grafkelders van de kathedraal zien we dat de oorspronkelijke helrode kleur van de schilderingen roodbruin tot bruin is geworden. Het feit dat deze verkleuringen zijn opgetreden wijt Hoffman - Klerkx aan twee mogelijke factoren⁹²: óf de schilder is zich niet bewust geweest van de eigenschappen van de door hem gebruikte pigmenten, of hij moest zo snel werken dat hij niet kon wachten tot de mortellaag opgedroogd was en heeft dus niet bewust voor de 'a fresco' techniek gekozen.

Beide verklaringen lijken mij plausibel in het geval van de Antwerpse grafkelders. Al is het wel zo dat de tweede verklaring aan waarschijnlijkheid wint door de veronderstelling dat de individuele grafkelders in zeer korte tijd klaar werden gemaakt voor gebruik.

De beschildering is dan ook vaak rudimentair of ruw uitgevoerd en lijkt haastig te zijn aangebracht. Uit de verslagen van de archeologen in verschillende populariserende tijdschriften en enkele specifieke uitgaven in verband met de opgravingen leren we dat het steeds om rode verf gaat op een witte achtergrond. Volgens archeoloog Johan Veeckman staat rood enerzijds symbool voor een rouwkleur, maar anderzijds zou de kleur ook vaak geïnterpreteerd worden als kleur van het leven⁹³. Hoffman - Klerkx ziet invloeden van voor-christelijke tradities aan de grondslag van dit kleurgebruik⁹⁴. Rood zou als rouwkleur afkomstig zijn uit de Oosterse ritus, waarbij het symbool staat

Een individuele grafkelder beschilderd met rozen- of klaverbladkruizen. (foto: Stad Antwerpen, afdeling Archeologie)

⁹² Mevrouw Hoffman - Klerkx gebruikt hierbij het voorbeeld van de grafkelder van de diaken in de Sint-Pieterskerk te Utrecht.

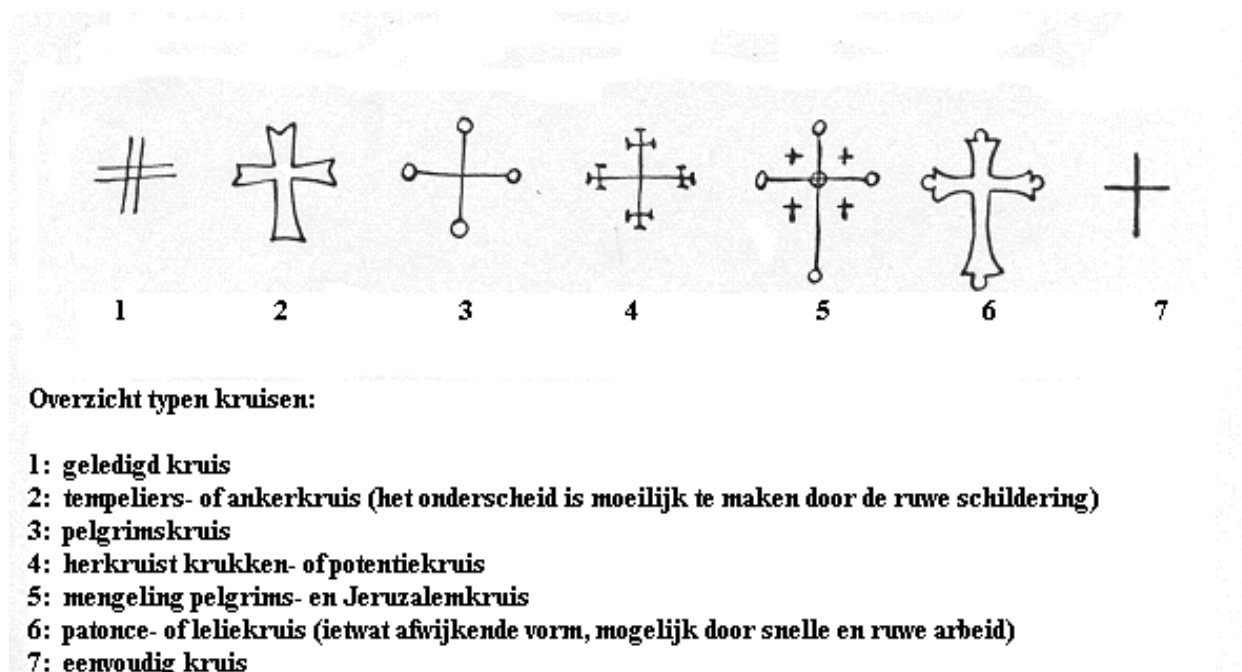
⁹³ J. VEECKMAN, *Graven voor de eeuwigheid, Beschilderde bakstenen grafkelders in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, in: *Cultureel jaarboek stad Antwerpen 1988*, Antwerpen, 1989, p. 162.

⁹⁴ E. L. HOFFMAN - KLERKX, *Sprekende graven*, Uitgeverij Kwadraat, Utrecht, 1987, p.80.

voor het bloed van de dierlijke en menselijke offers die in de oudheid tijdens begrafenisplechtigheden werden gebracht.

De motieven die het vaakste voorkomen op de binnenwanden van de individuele grafkelders stellen rudimentair tot kunstig uitgewerkte kruizen voor. Meestal is er op de oostelijke en westelijke wand één kruismotief uitgewerkt dat de schilder op de lange wanden enkele keren herhaalt, soms in een licht gewijzigde vorm.

In het reeds hoger aangehaalde artikel uit 1977, dat toenmalige stadsbeiaardier Jo Haazen schreef naar aanleiding van de opgravingen in het schip van de kathedraal in 1973⁹⁵, is er een overzicht bijgevoegd van de kruismotieven die bij de grafkelders uit het schip aangetroffen werden⁹⁶.

(uit: J. HAAZEN, *Grafschilderingen in de O.L.-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, in: ANTWERPEN, *tijdschrift van de stad Antwerpen*, jg. 23, 1977, nr 2, p. 95. Met eigen aanpassingen voor de duidelijkheid van de afbeelding)

Andere voorbeelden van kruismotieven die in de grafkelders voorkomen zijn het malteserkruis en het rozen- of klaverbladkruis.

Bij grafkelder G333Kr wordt er vermoed dat het motief, dat grotendeels onherkenbaar is geworden, geen kruis voorstelt maar een soort spitsboog tussen verticale banden.

⁹⁵ J. HAAZEN, *Grafschilderingen in de O.L.-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, in: ANTWERPEN, *tijdschrift van de stad Antwerpen*, jg. 23, 1977, nr 2, p. 95.

⁹⁶ Zie 4. 5. Archeologisch onderzoek Onze-Lieve-Vrouwekathedraal 1973-1974, p. 140.

E. L. Hoffman - Klerkx stelt verder dat de typen van kruismotieven die voorkomen in de grafkelders van de Sint-Baafskerk te Aardenburg mogelijk verband houden met de orde of het broederschap waartoe de overledene behoorde⁹⁷.

Omdat we kampen met een probleem van identificatie is dit bij de Antwerpse kathedraaldoden moeilijk te controleren. Al lijkt deze hypothese niet van toepassing op deze kerk. De leken die niet tot een orde of broederschap behoorden werden ook in grafkelders, die met kruismotieven beschilderd waren, bijgezet.

Wat is nu de precieze betekenis van deze grafschilderingen?

De onzekerheid over het lot van de dode na diens overlijden is vermoedelijk een grote stimulans geweest bij het maken van de funeraire beschildering. De overledene die een moeilijke weg in het hiernamaals heeft af te leggen hoopt dat God hem goed gezind zal zijn bij de belangrijke en ongetwijfeld enorm afschrikwekkende beslissing tussen hemel en hel. De schilderingen zijn niet gemaakt voor de kerkganger of het nageslacht. Want die zouden ze toch nooit te zien krijgen. Ze staan, samen met de gebeden van de overgeblevenen die aan de dode zijn opgedragen, voor een laatste poging om de deugdelijkheid en christelijkheid van de overledene ten toon te spreiden. Of zoals Hoffman - Klerkx het zegt: "De kruisen staan voor het leven en sterven in het geloof in Christus"⁹⁸.

Een heel andere zaak die ik nog kan vermelden over de beschildering is het feit dat de schilders en de metsers van de grafkelders waarschijnlijk niet dezelfde persoon zijn geweest. In een archieftekst uit 1437 wordt vermeldt dat ene 'Lucas den Scildere' werd betaald "vanden graven binnen te verwen"⁹⁹.

Grafgiften en andere vondsten

De meest voorkomende vondsten in de grafkelders zijn geen bewust meegegeven grafgiften maar bijvoorbeeld onderdelen van de kist. Zo worden bij negentien grafkelders ijzeren nagels vermeld die, in tegenstelling tot de houten kist, bewaard zijn gebleven. Ook kistbeslag, handvaten en banden van de kist worden meermaals teruggevonden.

Aardewerk volgt op de tweede plaats bij de meest aangetroffen vondsten in de grafgrond van de kelders. De gevonden fragmenten bestaan vooral uit steengoed, rood aardewerk, al dan niet

⁹⁷ E. L. HOFFMAN - KLERKX, *Sprekende graven*, Uitgeverij Kwadraat, Utrecht, 1987, p. 70.

⁹⁸ E. L. HOFFMAN - KLERKX, *Sprekende graven*, Uitgeverij Kwadraat, Utrecht, 1987, p. 77.

⁹⁹ J. VEECKMAN, *Graven voor de eeuwigheid, Beschilderde bakstenen grafkelders in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, in: *Cultureel jaarboek stad Antwerpen 1988*, Antwerpen, 1989, p. 162.

met slibversiering, en grijs aardewerk. Ook Rijnlandse ceramiek en wit aardewerk met of zonder slibversiering worden vermeld.

De natuursteenfragmenten die soms geprofileerd zijn, de baksteenbrokken en de versierde en onversierde tegelfragmenten die in verschillende grafkelders teruggevonden zijn, zijn waarschijnlijk te interpreteren als resten van constructies die door de vele graafwerken in de kathedraalbodem verstoord zijn en in de verschillende grondlagen en grafgronden terecht zijn gekomen. Andere zaken die we kunnen begrijpen als eventuele constructieresten en afval uit de ophogingslagen zijn de vermeldingen van glas, vensterglas, hout en lood.

Wat betreft de textielvondsten¹⁰⁰ zijn er relatief weinig sporen gevonden in de graven.

Door de zuurtegraad van de bodem in combinatie met de wijzigende stand van het grondwater is de bewaring van het textiel zeer problematisch.

Sporadisch aangetroffen overblijfselen zijn vooral afkomstig van vezels met een dierlijke oorsprong als wol en zijde, zoals we die bij de priestergewaden zien. Deze zijn doorgaans resistenter dan plantaardige vezels als vlas en hennep.

De teruggevonden sporen zijn dan ook vooral afkomstig van de zijden of halfzijden kazuifel, stool en manipel van de priesters. Ook fragmenten van de wollen kousen van de priesters worden in sommige graven teruggevonden. Verder werden er bij de kledij die door geestelijken werd gedragen galons in metaaldraad gebruikt voor de versiering. Deze metaaldraad vinden we, meestal onder de vorm van koperdraadfragmenten, in enkele graven terug.

De leken hulden zich in een eenvoudig doodskleed of een lijkwade. Deze kledingstukken zijn meestal volledig vergaan op enkele onderdelen van de afwerking na, zoals een bronzen veterhulsje. De verschillende kleine bronzen kopspelden die gerecupereerd zijn, moesten de lijkwade of het doodshemd netjes in de plooi houden.

Ondanks het eenvoudige gewaad zal men soms toch met schoeisel begraven zijn. Bij vier grafkelders worden lederresten en een gesp vermeld. Maar terwijl het bij deze overblijfselen niet steeds duidelijk is dat het om schoeisel gaat, wordt bij één grafkelder duidelijk geschreven dat er resten van lederen halfhoge laarsjes gevonden zijn.

In sommige grafkelders zijn beenderen aangetroffen die duidelijk niet van de overledenen zijn. In de meeste gevallen gaat het om materiaal uit de grafgrond of de ophogingslagen, dat

¹⁰⁰ Alle textielvondsten werden behandeld en bestudeerd door Frieda Sorber, Provinciaal Textielmuseum Oelegen.

werd verplaatst door de vele graafwerken in de ondergrond van de kathedraal. In drie kelders is er ook sprake van resten van zwarte ratten¹⁰¹. Deze diertjes kropen of tuimelden waarschijnlijk in de openliggende kelders en raakten opgesloten bij het dichtmaken van de constructies.

Binnen de Christelijke traditie is er eigenlijk geen plaats voor bewust meegegeven grafgiften. De overledene wordt verondersteld zich na zijn dood te onthechten van alle aardse bezittingen.

Toch zijn er relatief vaak artefacten gevonden die bewust met de dode werden meegegeven. Eerst en vooral zijn er de religieuze voorwerpen die om hun onheilafwerende kracht in het graf werden achtergelaten.

In de kistgraven kwamen verschillende voorbeelden aan het licht. Zo werd er vaak een crucifix om de hals van de dode gelegd. Ook kunstig uitgewerkte reliekhangers, medaillons en een vijftal schapuliertjes, kleine lapjes stof met een religieuze afbeelding, werden meegegeven.

Voor de grafkelders zijn de vermeldingen van grafgiften met een religieuze functie zeer uitzonderlijk. Bij één individuele grafkelder staat op de gravenlijst wel de vondst van een ivoren hangertje vermeld. Of het hierbij om een religieus voorwerp gaat is niet helemaal duidelijk.

Een heel andere categorie van veel gevonden voorwerpen in de graven zijn munten en kammen die een iets complexere betekenis hebben.

In totaal werden er in de kathedraal 102 munten opgegraven¹⁰². Het merendeel van deze munten, die los uit de grafgrond werden gerecupereerd, is waarschijnlijk afkomstig uit verstoorde kistgraven.

In de verslagen van de archeologen staat het percentage van het totaal aantal grafkelders met één of meerdere munten ten opzichte van het totaal aantal grafkelders in de kruisbeuk op 8,1% en in de hele kerk op 4,9 % genoteerd.

In de gravenlijsten wordt bij vijf grafkelders onder de vondsten één of meerdere munten vermeld¹⁰³. Bij slechts één van deze graven, G212Kr, is er zekerheid dat de munt oorspronkelijk in de grafkelder lag en niet na verstoring in de grafkelder terechtgekomen is.

¹⁰¹ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 329.

T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 334.

¹⁰³ G7Kr, G150aKr, G212Kr, G22Z en G9Z

In de kist zelf is er geen vaste plaats voor de munt. Het is duidelijk dat het muntstuk simpelweg in de kist werd gegooid.

Als we naar de betekenis van deze meegegeven munten kijken, is het waarschijnlijk dat we die moeten gaan zoeken in de tradities van de antieke oudheid. Toen was het namelijk de gewoonte de overledene een centje mee te geven om Charon, de bootsman die waakt over de rivier tussen leven en dood, te kunnen betalen voor de overtocht.

Het is merkwaardig dat een heidens geloof zo sterk bleef doorleven in een nieuwe christelijke context. Aan de andere kant wilden de nabestaanden misschien liever zeker zijn. Men was bereid in het christendom te geloven, maar een muntje voor de zekerheid deed niemand kwaad.

Het feit dat alle gevonden munten klein zijn, met een lage geldwaarde, sterkt het geloof dat de symbolische waarde groter is dan hun financiële waarde.

Een ander artefact dat getuigt van het doorleven van oudere, niet christelijke tradities is de kam. Verspreid over de grafgrond van de kathedraal zijn zestien kammen teruggevonden. Het is duidelijk dat het hierbij gaat om gebruiksvoorwerpen en niet om sierkammen die eventueel een onderdeel van de haartooi vormen. Tot in de twintigste eeuw is het, in navolging van een oud Germaans gebruik, in sommige streken een gewoonte gebleven de kam, waarmee het haar van de overledene is gekamd, mee te geven in het graf¹⁰⁴. Op die manier vermijdt men dat het voorwerp, dat in aanraking is geweest met de dode, onheil zal brengen over de nabestaanden. Dit wordt verder bevestigd door het feit dat de kammen, net als de munten, overal in de kisten gevonden zijn en dus niet per definitie met de haartooi te maken hebben.

Bij de meeste kinderskeletten en een klein aantal volwassenen vonden de archeologen een specifieke hoofdtooi terug. Alle overledenen die ongehuwd, en dus in een staat van reinheid en maagdelijkheid gestorven waren, kregen een kroontje van bloemen en blaadjes uit papier en zijde. Deze versiering werd bevestigd op een koperdraadgeraamte en soms met stukjes spiegel, glas of kralen verfraaid.

Dit gebruik, waarbij de zogenaamde 'witte' lijken het recht hadden met een dergelijk doodskroontje begraven te worden, dateert uit de late middeleeuwen maar bleef ook in latere tijden vrij courant¹⁰⁵.

¹⁰⁴ T. OOST, J. VEECKMAN, J. BUNGENEERS, *Opgraven in de kathedraal*, in: *Antwerpen, Tijdschrift der stad Antwerpen*, jg. 35, 1989, nr. 1, p. 26-27.

¹⁰⁵ Y. DERYCKE, *Daar is een kind verdronken...*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1990, nr. 8, p. 7.

Tenslotte zijn er nog de persoonlijke bezittingen die wellicht een sentimentele of symbolische waarde hadden voor de dode. Zo werden er bijvoorbeeld een manicureset, een pijpenstopper en een pijpvaarden beeldje van het kindje Jezus gevonden in de grafkelders.

In sommige gevallen werden de doden in hun kist versierd, door er kleine koperfragmentjes of snippers glimmende mica, soms zelfs met uitgesneden vormpjes, rond te strooien. Waarschijnlijk werden daarnaast ook echte kruiden en bloemen gebruikt voor de opsmuk van de dode¹⁰⁶.

Manicuresetje uit bewerkt been
(uit: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 335.)

¹⁰⁶ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 330.

4.5. Archeologisch onderzoek Onze-Lieve-Vrouwekathedraal 1973-1974

Reeds in 1962 vond er een eerste, zeer beperkt, proefonderzoek in de kathedraal plaats onder leiding van J. Mertens, van de toenmalige Nationale Dienst voor Opgravingen. Men had het plan opgevat een schuilkelder te bouwen voor de kruisafneming van P.P.Rubens. Daarvoor werd onder het drieluik in de kruisbeuk tegen de oostelijke wand een sleuf gegraven van één op zes meter. Op ongeveer drie meter onder de kerkvloer werd het grondwaterpeil bereikt waardoor men van de bouw van de schuilkelder moest afzien.

De archeologische gegevens die uit dit eerste onderzoek verzameld zijn, bieden een zicht op de gotische funderingsmuur van de kruisbeuk en een profielwand waaruit de opbouw van de ondergrond af te leiden is¹⁰⁷.

Een tweede, omvangrijker project eind 1973 omvatte de graafwerken in het schip van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal onder leiding van J. Ackermans.

Een systematisch en diepgaand archeologisch onderzoek was toen niet in de planning van de restauratiewerken voorzien. Het bodemonderzoek, met sitennummer A.K, diende zich te beperken tot het tracé dat was vastgelegd voor de aanleg van de ondergrondse verwarmingskanalen, en had vooral oog voor de constructieresten van voorgangers van het kerkgebouw.

Drie zones van het schip werden aan een grondiger onderzoek onderworpen: de twee meest westelijke traveeën van de middenbeuk en de meest oostelijke travee van de eerste noordelijke en zuidelijke zijbeuk.

In de maandverslagen van oktober, november en december van de opgraving uit 1973 worden binnen deze drie zones zeven individuele grafkelders met beschildering en één gemeenschappelijke grafkelder door J. Ackermans vermeld en beschreven.

In de beschrijving van graf 6, een beschilderde grafkelder gelegen in de westelijke traveeën van de middenbeuk worden er wel duidelijk drie bijzettingen vermeld. Op basis van de maten en de omschrijving van de grafkelder kunnen we echter veronderstellen dat het hier om latere bijzettingen gaat in een grafkelder die oorspronkelijk voor een enkelvoudige bijzetting bedoeld was.

¹⁰⁷ T. OOST, e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 405.

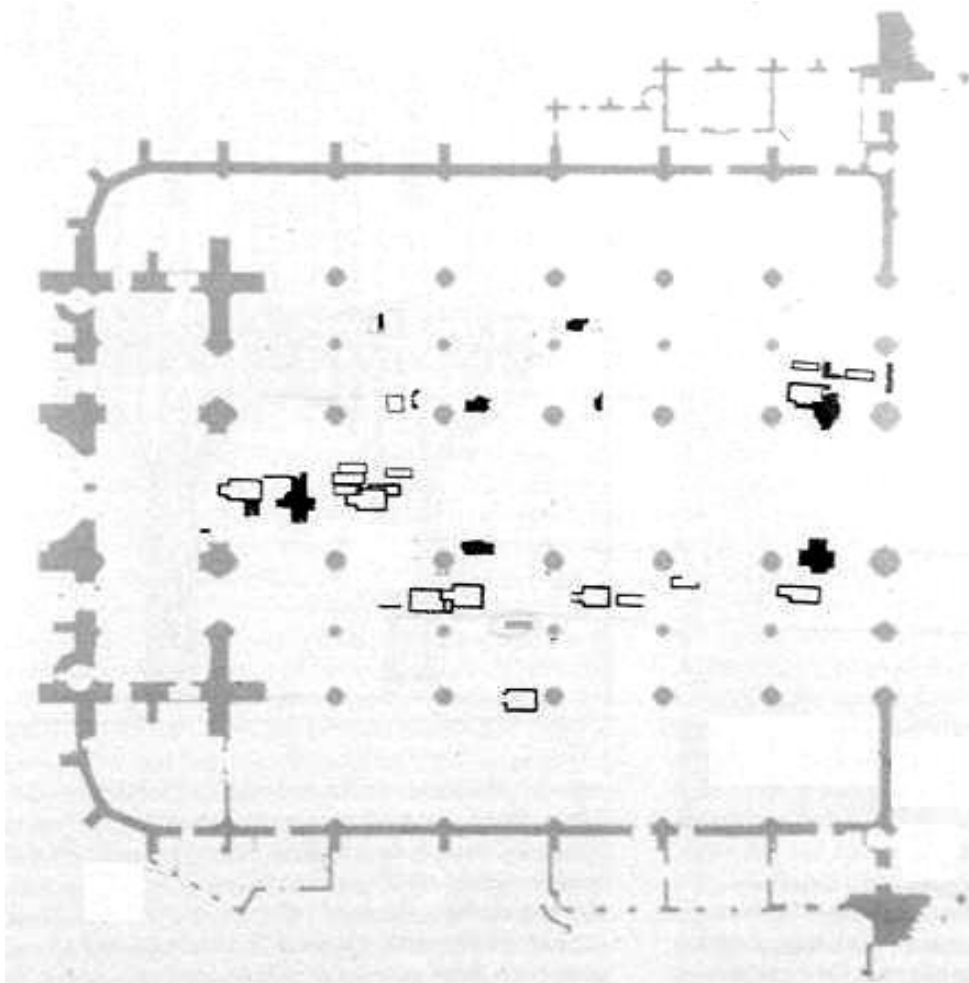
Hoeveel grafkelders er tijdens deze campagne van 1973 opgegraven zijn, was op het eerste zicht niet erg duidelijk.

In de verschillende verslagen en artikels is men niet steeds precies over het aantal grafkelders dat opgegraven is bij de campagne van 1973 en in de 'aanvraag om toelating te krijgen opgravingen te verrichten bij de aanleg van de verwarminginstallatie in de dwarsbeuk en het koor van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen' uit 1981 vermeldt Tony Oost: "voor en na het onderzoek van J.Ackermans werden in andere sleuven nog een onbekend aantal bakstenen grafkelders, muurfragmenten en funderingen gevonden die opgemeten werden door de verantwoordelijken voor de restauratiewerken en waarover nadere gegevens ons niet bekend zijn."

Ik heb enkele plannen uit 1976 gevonden van architecten J. L. Stijnen en G. Derks, die in 1965 door het provinciebestuur belast werden met het toezicht op de restauratiewerken in de kathedraal. Binnen het volledige tracé, dat was vastgelegd voor de aanleg van de ondergrondse verwarmingskanalen in het schip, zijn er op deze plannen minstens acht gemeenschappelijke grafkelders en negen individuele grafkelders terug te vinden.

Buiten dit tracé zijn er in de kathedraal ongetwijfeld nog meer grafkelders te vinden dus we moeten voorzichtig zijn met het trekken van conclusies. Al is het wel opvallend dat de verhouding individuele kelders - gemeenschappelijke kelders anders is in het schip van de kathedraal dan in de kruisbeuk, kooromgangen en het hoogkoor, waar de individuele kelders veel duidelijker in de meerderheid zijn.

Dankzij de oversnijdingen en de beschrijving op de plannen van de verschillende baksteenformaten, 'klein' bij de gemeenschappelijke kelders en 'groot' bij de individuele kelders, is het duidelijk dat ook hier de grafkelders verschillende bouwdata hebben. Het patroon van individuele beschilderde grafkelders uit de 14de tot de late 16de eeuw en gemeenschappelijke grafkelders uit de 18de eeuw, zoals we in de kruisbeuk, de kooromgangen en het hoogkoor veronderstellen, lijkt ook hier aannemelijk.

Plattegrond van het schip, met funderingen in Doornikse kalksteen van de Romaanse voorgangers van het huidige kerkgebouw (vol zwart) en bakstenen grafkelders (zwarte lijnen).
(Afb.: naar J.L. Stijnen - G. Derks en T. Oost - J. Ackermans, Stad Antwerpen, afdeling Archeologie)

5. De Sint-Pauluskerk en het Predikherenklooster

5.1. Schets van de opgraving

De Afdeling Opgravingen van de stad Antwerpen, die sinds het midden van de jaren '90 los gekomen is van de Oudheidkundige Musea en samen met monumentenzorg ondergebracht werd in het stedelijk ontwikkelingsbedrijf, voerde vanaf eind augustus 1995 tot september 1996 onderzoek uit in de Sint-Pauluskerk. De leiding lag dit keer bij archeoloog Johan Veeckman.

Ook het Instituut voor Archeologisch Patrimonium stak een handje toe door gedurende zes maanden arbeiders ter beschikking te stellen voor dit onderzoek.

De opgraving werd gearchiveerd onder het sitenummer A129.

De directe aanleiding tot de graafwerken moeten we zoeken binnen het kader van de interieurrestauratie van de Sint-Pauluskerk in opdracht van de stad Antwerpen, de provincie en het Vlaamse gewest.

Bij de voorbereidende werkzaamheden voor de aanleg van een verwarmingssysteem in de kerk, dat zou bestaan uit een combinatie van vloerverwarming met warme luchtaanvoer, zou het archeologisch bodemarchief van de kerk tot op 3 m onder het vloerniveau vernield worden. Archeologisch noodonderzoek was dan ook onontbeerlijk.

De sleuven¹⁰⁸ beperkten zich aanvankelijk tot de zones die door de geplande inplanting van het verwarmingssysteem bedreigd werden.

Zo werd er opgegraven in de sacristie en een deel van het aanpalende kloosterpand, waar oorspronkelijk de technische ruimte werd voorzien. En verder in het transept en de viering van de kerk waar de luchtkanalen de bodem tot drie meter onder de vloer zouden verstoren. Nadat echter duidelijk werd dat er belangrijke muurresten van de 13de eeuwse kerk door deze luchtkanalen vernietigd zouden worden, werd besloten een alternatief te zoeken voor de loop van de kanalen. Dit betekende ook voor de archeologen bijkomend onderzoek.

¹⁰⁸ Zie Bijlage IV: Grondplan van de Sint-Pauluskerk, het Predikherenklooster en de directe omgeving, met schetsmatige weergave van de sleuven

Het alternatief voor de verwarmingsinstallatie in de kruisbeuk, werd gezocht door middel van een proefsleuf die over de volledige breedte van de kerk, ter hoogte van de meest oostelijke travee van het schip, werd getrokken.

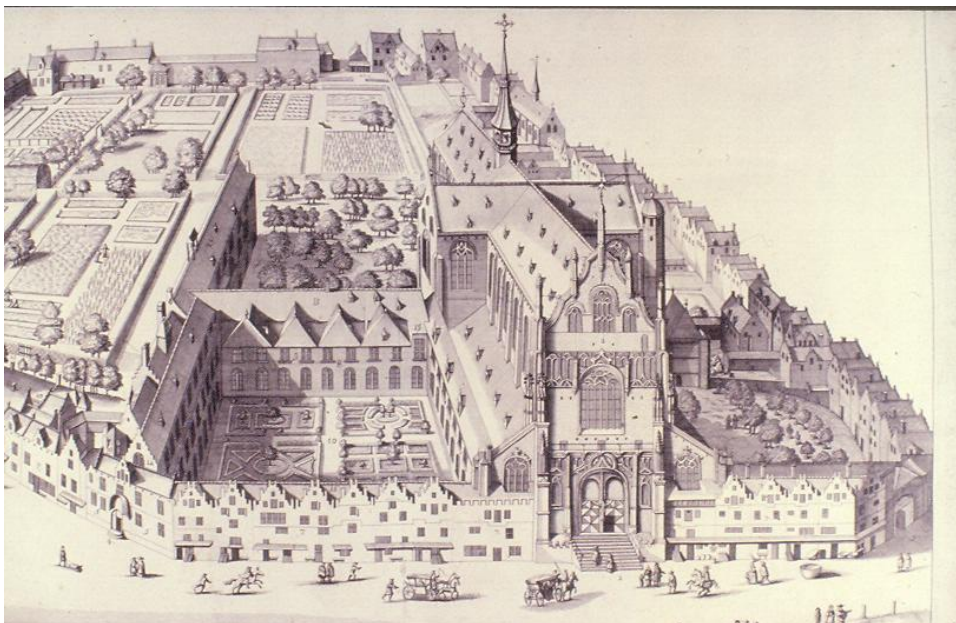
Verder werd er in de pandgang voor de lepantokapel en in de lepantokapel zelf een vervanger gevonden voor de sacristie waar aanvankelijk de technische ruimte gepland was. Een laatste sleuf bevond zich in het schip dat ter hoogte van de middenbeuk over de volledige lengte werd uitgegraven.

De belangrijkste doelstelling die bij de aanvang van het onderzoek gesteld werd, was ongetwijfeld het vermijden dat er onbekend archeologisch patrimonium zou verdwijnen door de aanleg van luchtkanalen.

Hiernaast wilden de archeologen dankzij het onderzoek een duidelijker beeld krijgen over de geschiedenis van de Sint-Pauluskerk en het Predikherenklooster.

Zo kreeg men de kans om verder te zoeken naar resten van de 13de eeuwse kerk.

Dit eerste kerkgebouw was reeds deels gesitueerd aan de hand van gegevens die werden verzameld bij een vroegere beperkte opgraving onder het hoogkoor en een opmetingsplan uit de tweede helft van de 16de eeuw, waarop de oorspronkelijke koorpartij nog weergegeven was. Tenslotte behoorde ook de lokalisatie van het oorspronkelijke klooster, waarvan de juiste ligging tot voor het onderzoek onbekend was, tot de onderzoeksvragen van de archeologen.

Anonieme 17de eeuwse gravure van de Sint-Pauluskerk en het Dominicanerklooster. (Afb.: Stad Antwerpen, afdeling Archeologie)

5.2. Geschiedenis van de Sint-Pauluskerk toegepast op de grafconstructies

Een aantal feiten binnen de geschiedenis van de Sint-Pauluskerk en het Predikherenklooster hebben een belangrijke invloed gehad op de grafgebruiken van de Predikheren en de bewaring van het bodemarchief.

In 1262 wordt er begonnen met de bouw van de eerste Sint-Pauluskerk.

Enkel grafkelders G4S en G5S, opgegraven onder de kelder van de sacristie, kunnen eventueel met deze eerste kerk geassocieerd worden.

Een belangrijke datum voor de geschiedenis van de kerk als begraafplaats is het jaar 1424. In dit jaar breekt een zeer zware ziekte uit in de stad. De Predikheren, die ijverig meehelpen met de verpleging van de vele zieken, ontvangen daarop van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw het recht om vreemde personen te begraven op hun kerkhof¹⁰⁹.

Na herhaaldelijk geleden te hebben onder wateroverlast vormen er zich in het begin van de 16de eeuw plannen om een grotere Sint-Pauluskerk te bouwen.

Om voor eens en altijd het probleem van een te vochtige ondergrond op te lossen ligt bij deze nieuwe kerk het vloerniveau 4 m hoger dan bij het eerste kerkgebouw.

De oude kerk moest dus niet volledig afgebroken worden voor de bouw van de nieuwe kerk. Het archeologisch patrimonium binnen de nieuwe kerk is dan ook zeer rijk aan muurresten. De bewaarde grafconstructies uit de kerk dateren uit de periode na de bouw van de nieuwe kerk.

Door de opkomst van het Calvinisme in de tweede helft van de 16de eeuw wordt de nog in opbouw zijnde kerk en haar bodemarchief herhaaldelijk bedreigd.

De beeldenstorm van 1566 vernielt grote delen van de kerk, en brengt vermoedelijk ook schade toe aan de vloer van het gebouw en de onderliggende grafconstructies.

Enkele jaren later worden het klooster en de kerk door de Calvinisten in beslag genomen en gezuiverd van het papistisch meubilair. Het koor van de kerk wordt afgebroken en de kloostergebouwen worden in gebruik genomen als poedermagazijn, kanongietery en

¹⁰⁹ A. DIECKMANN, *Opgravingen Sint Paulus*, in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1994, nr. 1 - 2, p. 6.

gevangenis¹¹⁰. Dat zulke ingrijpende afbraakwerken hun stempel nalieten op het bodemarchief van de kerk is zeer waarschijnlijk.

Na de val van Antwerpen in 1585 worden kerk en kloostergebouwen hersteld, en pas in 1639 zijn het nieuwe koor, de kruisbeuk en de vieringtoren eindelijk voltooid.

Ook voor deze kloosterkerk kunnen we het einde van de 18de eeuw beschouwen als terminus ante quem voor begravingen binnen de kerk.

De schade die het kerkgebouw oploopt onder het Franse bewind blijft beperkt doordat prior Peltiers erin slaagt het gebouw bij de publieke verkoop op te kopen en zo te redden van de afbraak.

In de 19de eeuw wordt de vloer van de kerk heraangelegd, waarbij de kistgraven uit de kerkbodem massaal geruimd worden. Dit resulteert in het feit dat er slechts weinig kistgraven gevonden zijn in de opgegraven zones. Het verzamelde beenmateriaal wordt na de ruiming opgeslagen in de grafkelders, die hierdoor vaak een verstoorde inhoud hebben, en in een groot knekelhuis van 6 op 7 m dat onder de huidige calvarieberg naast de kerk gebouwd is.

¹¹⁰ A. DIECKMANN, *Opgravingen Sint Paulus*, in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1994, nr. 1 - 2, p. 7.

5.3. Inventaris van de grafkelders uit de Sint-Pauluskerk¹¹¹

Bij het bekijken van deze inventaris zal het u meteen duidelijk worden dat het karakter van de beschrijvingen hier volledig anders is dan bij de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.

In de eerste plaats valt het op dat ik veel meer informatie heb kunnen vinden over bijzettingen, grafgiften en soms over het muurwerk en de constructie zelf.

Aan de andere kant is de informatie vaak minder gedetailleerd. Zijn de muren steeds of halfsteens? Werden de hoeken van de kelder in verband gemetst? Is het metselwerk regelmatig of eerder slordig? Wat is de aard van de mortel die bij het bouwen gebruikt werd?...

Het zijn allemaal vragen die ik in de gravenlijsten van de kathedraal veel vaker beantwoord zag dan in het opgravingdagboek van de Sint-Pauluskerk.

Door het overlopen van de informatie die per kelder verzameld is wordt het soms moeizame verloop van het onderzoek duidelijk.

Grafkelders die in zones liggen waar de aannemer snel schoon schip wil maken voor de aanleg van de verwarmingsinstallatie, zijn vaak erg summier of zelfs niet gedocumenteerd. Ondanks verwoedde pogingen van de archeologen om alle kelders zo grondig mogelijk te onderzoeken, is men er toch in geslaagd enkele kelders af te breken vóór enig onderzoek mogelijk was.

Waar de archeologen meer tijd wordt gegund is de informatie veel uitvoeriger.

Net als bij de inventaris van de kathedraal bespreek ik achtereenvolgens het nummer van de grafkelder, de sleuf waarin de kelder zich bevindt met zijn specifieke ligging en oriëntatie, de datering, het type grafkelder, de toestand van het graf, de verschillende constructie-elementen, het materiaalgebruik, de bijzettingen en tenslotte de grafgiften en andere vondsten uit de kelder. Het puntje 'beschildering' heb ik bij de inventaris van de Sint-Pauluskerk weggelaten. Er is namelijk geen enkele beschilderde grafkelder gevonden in de kerk.

Bij 'nummer van de grafkelder' geef ik de volgnummers die de archeologen in het opgravingdagboek en de plannen voor de grafkelders gebruiken. Voor elk volgnummer zet ik een G voor grafkelder, en na het volgnummer een afkorting voor de ligging van de kelder. Kr staat voor kruisbeuk, Nz voor noordelijke zijbeuk, Mb voor middenbeuk, Zz voor zuidelijke zijbeuk, Pg voor de pandgang van het kloostercomplex ten noorden van het kerkgebouw, S

¹¹¹ Zie Bijlage III: Plannen van de grafkelders uit de Sint-Pauluskerk, en Bijlage IV: Grondplan van de Sint-Pauluskerk, het Predikherenklooster en de directe omgeving, met schetsmatige weergave van de sleuven.

voor de sacristie van de kerk en tenslotte H voor de hal van de kerk in de noordoostelijke hoek van het gebouw. In tegenstelling tot de grafkeldernummers van de kathedraal zijn deze afkortingen niet door de archeologen gebruikt. Ik hanteer ze in deze inventaris om de zaken iets overzichtelijker te maken.

Onder 'ligging' wordt bij enkele grafkelders een zonenummer (E, F) vermeld. Deze indeling van de kerk in zones is door de archeologen enkel in de beginfase van de opgraving aangehouden en niet voor de hele kerk gebruikt. De zones zijn slechts schematisch op een kerkplan weergegeven dat bijgevoegd is bij het opgravingdagboek. Voor de volledigheid van de inventaris heb ik ze toch vermeld.

Ook bij deze inventaris heb ik bij 'datering' zelden iets kunnen invullen. Voor sommige kelders kan er mits ligging onder dateerbare constructieresten van de kerk of de vondst van een muntstuk wel een terminus ante of post quem opgesteld worden. Ook dateerbare textielresten kunnen soms een idee geven van de tijdsperiode waarin de grafkelder gebruikt is. Maar een exacte datering heb ik voor geen enkele grafkelder gevonden, hoewel dit mits archiefonderzoek eventueel nog mogelijk is.

De afmetingen die ik onder 'constructie' vermeld, zijn ook bij deze kerk steeds binnenmaats, tenzij expliciet anders vermeld.

Hoewel deze grafkelders vaak beter bewaard zijn dan de kelders uit de kathedraal en de maten bijgevolg ook veel vollediger zijn, heb ik toch bij sommige kelders bepaalde maten, bijvoorbeeld de hoogtematen bij gebrek aan een profieltekening, niet teruggevonden.

Onder 'bijzettingen' vermeld ik de gevonden skeletresten. De nummers die ik daarbij gebruik zijn afkomstig uit het opgravingdagboek. Omdat er geen verder antropologisch-paleopathologisch onderzoek op de skeletten is uitgevoerd is er geen algemene nummering van de bijzettingen ingevoerd.

Naast de oriëntatie van de skeletten, die belangrijk kan zijn om het skelet als leek of geestelijke te duiden, vermeld ik eventueel of het skelet resten van een kroontje draagt. Dit doodskroontje, een teken van onschuld voor de overledene, wordt enkel gedragen door ongehuwde personen die meestal jong zijn en niet gewijd, en zegt dus iets over de identiteit van de dode.

Tenslotte som ik de artefacten en andere vondsten uit de grafkamer op. Indien mij bekend is of de gevonden zaken los in de vulling van de kelder gevonden zijn, dan wel met een bepaald skelet kunnen geassocieerd worden, dan vermeld ik dit erbij.

Net als bij de inventaris van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal probeer ik zoveel mogelijk de precieze omschrijving van de archeologen letterlijk weer te geven. Op die manier verkleint de

kans dat er door het fout begrijpen van de formulering een verkeerde interpretatie van de oorspronkelijke gegevens genoteerd wordt.

GK C

- ♦ *nr. grafkelder:* GK C, deze grafkelder werd, samen met GK D, vermeld in het opgravingdagboek helemaal aan het begin van het onderzoek. In tegenstelling tot de andere kelders zijn ze genummerd met een letter. Ze zijn niet verder onderzocht of gedocumenteerd.
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* zone B, naast en waarschijnlijk ook gedeeltelijk onder het transeptaltaar links van de viering
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:*
- ♦ *toestand graf:* verstoord, bijna volledig volgestort met puin
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:*
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:*
- ♦ *materiaalgebruik:*
- ♦ *bijzettingen:*
- ♦ *grafgiften en andere vondsten:*

GK D

- ♦ *nr. grafkelder:* GK D, deze grafkelder werd, samen met GK C, vermeld in het opgravingdagboek helemaal aan het begin van het onderzoek. In tegenstelling tot de andere kelders zijn ze genummerd met een letter. Ze zijn niet verder onderzocht of gedocumenteerd.
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* zone B, naast en waarschijnlijk ook gedeeltelijk onder het transeptaltaar rechts van de viering
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:*
- ♦ *toestand graf:* verstoord, bijna volledig volgestort met puin
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:*
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:*
- ♦ *materiaalgebruik:*
- ♦ *bijzettingen:*
- ♦ *grafgiften en andere vondsten:*

G3Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G3Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* tegen de noordwand van de kruisbeuk, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:* De pijler die zorgvuldig ingebouwd is in de kelder geeft een eerste mogelijkheid tot dateren. Het huidige schip is volgens de historische bronnen gebouwd in de eerste helft van de 16de eeuw¹¹². Deze periode kan dus als terminus post quem gebruikt worden voor de bouwdatum van de kelder.
Een andere mogelijkheid tot dateren wordt gegeven door Frieda Sorber van het Provinciaal Textielmuseum van Oelegem. Zij denkt op eerste gezicht van de textielresten van de ambtskledij van skelet 14, de priester die begraven ligt in één van de bovenste lagen van de grafkelder, dat het waarschijnlijk om een 18de eeuwse bijzetting gaat, met eventueel een laat 17de eeuwse kazuifel.
Tenslotte is de munt die gevonden is in de grafkelder, en eventueel geassocieerd mag worden met skelet 14, volgens archeoloog Veeckman afkomstig uit de Oostenrijkse periode en ca. 1780 te dateren¹¹³.
Deze data, indien we aannemen dat de veronderstellingen correct zijn, geven een terminus post quem voor het afsluiten van de gemeenschappelijke kelder en stellen dat de kelder zeker in gebruik was tot en met het einde van de 18de eeuw.

- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder

- ♦ *toestand graf:* intact

- ♦ *constructie:*

¹¹² R. SIRJACOBS, *Sint-Pauluskerk Antwerpen, Historische gids*, Antwerpen, 1999, p. 12.

¹¹³ Deze waarneming is afkomstig uit het opgravingdagboek, niet uit een gepubliceerd artikel.

- *afmetingen:* De vorm van de grafkelderconstructie is eerder onregelmatig. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 190 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 248 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 158 cm en aan de oostelijke zijde 165 cm breed, en ongeveer 212 cm lang
- *muren:* De grafkelder maakt aan de noordelijke zijde gebruik van de funderingsmuur van de kerkmuur waartegen hij aangebouwd is. De grafkelder vertoont aan deze noordelijke zijde een inham door de spaarboog die net op deze plaats in de fundering van de kerkmuur is ingebouwd en waaronder de grafkelder een stukje doorloopt. Door de aanleg van een pijlerfundering is er in het noordwesten van de grafkelder een behoorlijke hoek uit de constructie. De pijlerfundering loopt schuin af naar het zuidwesten maar ten behoeve van de grafkelder heeft men een halfsteens muurtje langs de pijler gezet in een rechte hoek zodat de grafkelder aan de binnenkant een rechthoekige afwerking heeft. De oostelijke wand van de kelder bestaat uit een halfsteens muurtje dat koud tegen de rest van de grafkelderconstructie staat. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de fundering van de noordelijke transeptmuur die achter de grafkelder doorloopt.
- *bodem:* De bodem van de grafkelder bestaat uit een bakstenen vloertje. Als steun voor de kisten zijn twee rijtjes bakstenen op hun platte zijde op de vloer gelegd.
- *gewelf:* De grafkelder is afgesloten met een tongewelf maar loopt daarnaast nog een stukje door onder de spaarboog in de kerkmuur.
- *interieur:* De grafkelder is niet bepleisterd aan de binnenzijde.
- *toegang:* In het smalle zuidwestelijke gedeelte van de grafkelder naast de pijlerfundering bevindt zich een trapje en de oorspronkelijke toegang tot de kelder. Deze toegang is op een bepaald moment vakkundig dicht gemetseld en aan de buitenzijde afgewerkt met een grijze mortellaag. Hierbij werd in de kelder een houten formeel bestaande uit drie planken in de opening aangebracht. Het negatief spoor van deze planken en de planken zelf waren nog te zien.

Er is een steens baksteenmuurtje boven de toegangsopening aan de buitenzijde van de grafkelder gemetseld. Dit muurtje diende waarschijnlijk om de oorspronkelijke grafplaat te dragen.

- ♦ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen. De noordelijke transeptmuur waartegen de grafkelder aangebouwd is en die in feite achter de kelder doorloopt bevat naast fragmenten van grotere bakstenen ook enkele stukken Doornikse steen.
 - *afmetingen bakstenen:* 17 x 7,5 x 4 cm tot 18 x 8 x 4 cm

- ♦ *bijzettingen:*
 - minstens veertien bijzettingen in situ: (de volgorde van deze opsomming respecteert de stratigrafie van de bovenste lagen naar onder toe) skelet 1 (west-oost oriëntatie), skelet 9 (west-oost oriëntatie) en skelet 12 (west-oost oriëntatie), skelet 2 (west-oost oriëntatie), skelet 14 (priester), skelet 3 (west-oost oriëntatie), skelet 10 (skelet met resten van een kroontje), vier ongenummerde en verstoorde skeletten waarvan twee met kroontje, skelet 5 (kinderskelet met kroontje), skelet 5 bis (kinderskelet met kroontje, west-oost oriëntatie), ongenummerd skelet (west-oost oriëntatie)

Er zijn nog meer resten van bijzettingen en kisten in de grafkelder maar door de slechte bewaartoestand zijn die niet meer te recupereren en zeer moeilijk van elkaar te onderscheiden.

- ♦ *grafgiften en andere vondsten:* drie sierschroeven, deel van een kist met een dekseltje of een luikje met vingergreepje (rechthoekig gat in het deksel van de kist, met hier bovenop een rechthoek genageld met latjes die een gleuf vormden waarin het luikje, dat aan de zijkanten smaller was, kon schuiven), resten van stro of houtkrullen in de kisten, resten van asse en houtskool op een kistbodem, koperen ring met onduidelijke functie, munt (op eerste zicht waarschijnlijk uit Oostenrijkse periode met afb. van Maria Theresia, ca. 1780 te dateren), textielresten van o.a. een kazuifel en een lijkwade, volledige ambtskledij van een priester, twee conische koperen staafjes, speld, ijzeren diadeem, sporen van mica, verschillende touwfragmentjes die

waarschijnlijk rond de hals van een skelet zaten, lederen band rond rechterknie van een skelet, resten van verschillende kammen, resten van minstens tien doodskroontjes waarvan twee met bijhorende kam en één met een vogeltje in ceramiek of glas met goudbeschildering

G4Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G4Kr
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* zone voor het hoogkoor naast de noordoostelijke vieringpijler, ten oosten van G5Kr, deels onder de doksaalfundering, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:* De doksaalfundering loopt over de grafkelder. De bouwdatum van het doksaal (1654) kan dus gezien worden als terminus ante quem voor de aanleg van de grafkelder.
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord, gecoupeerd bij de aanleg van de doksaalfundering en vol puin gestort.
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder lijkt een rechthoekige vorm te hebben. De twee westelijke hoeken zijn naar binnen geplooid. De totale breedte van de grafkelder komt op 164 cm. De lengte van de westelijke muur op 122 cm. De lengte van de hele kelder is niet bekend doordat de kelder deels onder de doksaalfundering ligt.
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:*

- ♦ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen:* 17 x 8 x 4,5 cm

- ♦ *bijzettingen:*

- ♦ *grafgiften en andere vondsten:*

G5Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G5Kr
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* zone voor het hoogkoor naast de noordoostelijke vieringpijler, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord, de constructie is intact maar volgestort met puin langs het toegangsgat
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige kamer. Ondanks de onzekerheid die bestaat over de exacte afmetingen van de kelder geef ik hier toch de maten weer die op de plannen weergegeven zijn. De kelder is 159 cm breed, en ongeveer 258 cm lang.
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:* De grafkelder is afgesloten met een tongewelf.
 - *interieur:*
 - *toegang:* Aan de toegangszijde in de westelijke wand van de grafkelder zijn aan beide zijden van de eigenlijke toegang twee kleine halve gewelven in de lengte richting van de grafkelder aangebouwd.
- ♦ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen.

- *afmetingen bakstenen: 17 x 7,5 x 4 cm*

- ◆ *bijzettingen:*

- ◆ *grafgiften en andere vondsten:*

G7Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G7Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* ten zuiden van de G3Kr die gelegen is tegen de noordwand van het transept, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:* Dankzij de medische armband met aan de binnenzijde koper en aan de buitenzijde textiel die in de grafkelder gevonden is kunnen we deze kelder relatief dateren. Deze behandeling, waarbij koperen plaatjes gebruikt werden tegen chronische infecties van de ledematen, is afkomstig uit 'De Re Medica' een medische uitgave uit 1478 die uitgegeven werd aan de hand van het werk van A.C. Celsus, een Romeins auteur uit het begin van onze tijdsrekening. De bijzetting dateert dus met zekerheid van na deze periode en levert zodoende een terminus post quem voor het afsluiten van de kelder.

- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, deels volgestort met puin

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een trapeziumvormige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 170 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 236 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 156 cm en aan de oostelijke zijde 136 cm breed. De lengte van de kelder bedraagt 224 cm.
 - *muren:* De grafkelder is opgebouwd uit een relatief smalle constructie. In tegenstelling tot de vaak voorkomende ijzeren staven als kistondersteuning, zijn bij deze grafkelder houten balken op ongeveer 20 cm boven de grond in de

muren verankerd. Deze balken hebben een vierkante doorsnede van 10 x 10 cm en zitten slechts enkele cm in de zijmuur van de grafkelder ingewerkt. Ter ondersteuning van deze balken is langs de wand van de kelder nog een baksteen op zijn zij gezet.

- *bodem*: De vloer van de grafkelder bestaat uit rode tegeltjes met afmetingen van 14 x 14 x ? cm.
- *gewelf*: Het tongewelf van de kelder is uitzonderlijk bol.
- *interieur*: De binnenzijde van de grafkelder is volledig bepleisterd.
- *toegang*: Net als bij G3Kr in de noordelijke zone van de kruisbeuk is bij deze grafkelder de oorspronkelijke toegang later vakkundig dicht gemetseld, in de vorm van een noord-zuid georiënteerd tongewelfje, met behulp van een geïmproviseerd formeel waarvan één plank in situ bewaard is gebleven. Aan de binnenzijde van de kelder springt de muur 10 cm meer naar achteren bij de toegang in de westelijke wand. Aan de buitenzijde van de grafkelder is er in de mortel, die gebruikt is om de toegangsopening dicht te maken, een fragment van een majolicategel vastgehecht. De omlijsting van de toegangsopening is vrij onregelmatig gemetst.

♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen.

- *afmetingen bakstenen*: 18 x 8 x 4,5 cm

♦ *bijzettingen*:

- minstens zestien begravingen in situ: (de volgorde van deze opsomming respecteert ongeveer de stratigrafie van de bovenste lagen naar onder toe) skelet 3 (priester, oost-west oriëntatie), skelet 11 (west-oost oriëntatie), ongenummerd skelet (priester, oost-west oriëntatie), skelet 8 (west-oost oriëntatie), skelet 5 (skelet met resten van een kroontje, oost-west oriëntatie), skelet 13 (skelet met resten van een kroontje, west-oost oriëntatie), skelet 6 (west-oost oriëntatie), skelet 15 (kinderskelet met kroontje), skelet 16 (skelet met resten van een kroontje), skelet 7 (west-oost oriëntatie), skelet 17 (skelet met resten van een kroontje, west-oost oriëntatie), ongenummerd skelet (west-

oost oriëntatie), skelet 23 (west-oost oriëntatie), skelet 24, skelet 9 (skelet met resten van een kroontje, west-oost oriëntatie), skelet 10 (skelet met resten van een kroontje)

Er zijn nog meer resten van bijzettingen en kisten in de grafkelder maar door de slechte bewaartoestand zijn die niet meer te recupereren en zeer moeilijk van elkaar te onderscheiden.

- ♦ *grafgiften en andere vondsten:* resten van kisten met korenaren of stro, priesterkist met luikje (kist 3), lederen kelk (in de priesterkist onder het luikje gevonden), volledige ambtskledij van een priester, muts, meerdere schoenen die uit een relatief grote hoeveelheid leer bestaan, hoofddeksel, medische armband met aan de binnenzijde koper en aan de buitenzijde textiel, verschillende fragmenten van lijkwaden, drie kammen waarvan één in schildpadhoorn, resten van wollen kousen, geweven doodskleed, drie crucifixen waarvan één met beschildering van Christus aan het kruis in onduidelijk materiaal: mogelijk fineer van een harde houtsoort gemonteerd op gewone houten drager (het kruisbeeldje was met een nageltje vastgemaakt aan een lederen riempje dat rond de heupen van de dode loopt), houten paternosterbolletjes, kistresten waarbij de naden van de kist met een pekachtige substantie werden dichtgesmeerd, paternosterbolletjes, micaschilfers, lederen riem met gesp (rond de armen en het bovenlichaam van skelet 17 gevonden), koperbrokjes, resten van zeven doodskroontjes

G8Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G8Kr
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* zone voor het hoogkoor naast de zuidoostelijke vieringpijler ten oosten van G9Kr, deels onder de doksaalfundering, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:* De doksaalfundering loopt over de grafkelder. De bouwdatum van het doksaal (1654) kan dus gezien worden als terminus ante quem voor de aanleg van de grafkelder.
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord, gecoupeerd bij de aanleg van de doksaalfundering en vol bouwpuin gestort.
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder lijkt een rechthoekige vorm te hebben. De zuidwestelijke hoek is naar binnen geplooid.
De totale breedte van de grafkelder komt op 133 cm. De lengte van de westelijke muur op 111 cm.
De lengte van de hele kelder is niet bekend doordat de kelder deels onder de doksaalfundering ligt.
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:*

- ♦ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen:* 17 x 8 x 4 cm

- ♦ *bijzettingen:*

- ♦ *grafgiften en andere vondsten:*

G9Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G9Kr
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* zone voor het hoogkoor naast de zuidoostelijke vieringpijler, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord, de constructie is intact maar volgestort met puin langs het toegangsgat
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. De kelder is 165 cm breed, en ongeveer 279 cm lang.
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:* De grafkelder is afgesloten met een tongewelf.
 - *interieur:*
 - *toegang:* Aan de toegangszijde in de westelijke wand van de grafkelder zijn aan beide zijden van de eigenlijke toegang twee kleine halve gewelven in de lengte richting van de grafkelder aangebouwd.
- ♦ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen:* 17,5 x 7,5 x 4 cm

- ♦ *bijzettingen:*
- ♦ *grafgiften en andere vondsten:*

G10Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G10Kr, enkel de deksteen van deze grafkelder is opgetekend en gedocumenteerd.
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* zone voor het hoogkoor vlak naast de zuidoostelijke vieringpijler ten zuiden van G9Kr, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord, de constructie is intact maar volgestort met puin langs het toegangsgat.
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:*
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:* de deksteen boven het toegangsgat aan de westelijke zijde van de grafkelder is in situ gevonden. De blauwe hardstenen deksteen meet 86 bij 86 cm, heeft geen opschrift en geen versiering
- ♦ *materiaalgebruik:*
 - *afmetingen bakstenen:*

- ♦ *bijzettingen:*
- ♦ *grafgiften en andere vondsten:*

G14Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G14Kr, enkel de toegangsconstructie van deze grafkelder is opgetekend en gedocumenteerd.
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* zone voor het hoogkoor, ten noorden van grafkelder 24Kr
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord, de grafkelder is volledig volgestort met knoken en als ossuarium gebruikt
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:*
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:* De toegang van de grafkelder bestaat uit een vierkante bakstenen constructie, mogelijk bedoeld als de fundering om de deksteen die boven het graf lag te ondersteunen.
- ♦ *materiaalgebruik:*
 - *afmetingen bakstenen:* 17 x 7,5 x 4 cm
- ♦ *bijzettingen:*

- Omdat de grafkelder, die hergebruikt is als ossuarium, bijna volledig is volgestapeld met beenderen, is het niet duidelijk welke skeletten de oorspronkelijke bijzettingen vertegenwoordigen

- ◆ *grafgiften en andere vondsten:*

G16Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G16Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* zone voor het hoogkoor naast de noordoostelijke vieringpijler ten noorden van G5Kr, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:* De noordelijke zijde van G16Kr komt overeen met de funderingsmuur van altaaromtuining 3 in de kruisbeuk. Als ik ervan uitga dat altaaromtuining 3 de omtuining is van het Rozenkransaltaar dat zich heden op deze plaats in de kerk bevindt, dan kan de terminus post quem voor bouw van de grafkelder op het bouwjaar van dit altaar in 1650 gezet worden.

- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, volgestort met puin

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. De kelder is 140 cm breed, en ongeveer 306 cm lang.
 - *muren:* De zuidelijke muur van de grafkelder ligt tegen de noordelijke muur van G5Kr. Toch gaat het om twee los gebouwde constructies. De noordelijke zijde van G16Kr komt overeen met de funderingsmuur van altaaromtuining 3 in de kruisbeuk.
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:* De toegang van de grafkelder bevindt zich aan de westelijke zijde van de kelder en bestaat uit een eenvoudig mangat zonder trap.

- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen*:
- ♦ *bijzettingen*:
- ♦ *grafgiften en andere vondsten*:

G17Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G17Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* zone voor het hoogkoor, oost-west oriëntatie.

"De grafkelder neemt op het plan de volledige ruimte in tussen grafkelders 5 en 18, alhoewel deze ruimte ten opzicht van de andere grafkelders een beetje smal lijkt. Mogelijk zijn er bij het meten enkele muurdikten te groot genomen of werd er bij het bouwen gebruik gemaakt van gemeenschappelijke muren. Doordat de grafkelder is volgestort met puin is het niet mogelijk hem nauwkeuriger op te meten"¹¹⁴.

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, volgestort met puin

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. Ondanks de onzekerheid die bestaat over de exacte afmetingen van de kelder geef ik hier toch de maten weer die op de plannen weergegeven zijn. De kelder is 108 cm breed, en ongeveer 266 cm lang.
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:* De toegang van de grafkelder bevindt zich aan de westelijke zijde van de kelder en bestaat uit een eenvoudig mangat zonder trap.

¹¹⁴ Deze conclusie heb ik letterlijk overgenomen uit de opgravingdagboek, en dus niet zelf gemaakt.

- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen*:
- ♦ *bijzettingen*:
- ♦ *grafgiften en andere vondsten*:

G18Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G18Kr

- ♦ *sleuf:* kruisbeuk

- ♦ *ligging:* centraal in de zone voor het hoogkoor, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, gedeeltelijk volgestort met puin

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 280 cm. De kelder is 142 cm breed, en ongeveer 264 cm lang.
 - *muren:* In de muren zijn drie ijzeren staven verankerd op 20 cm boven de vloer, in het midden ondersteund door een stapeltje bakstenen, waarop de kisten geplaatst werden.
 - *bodem:* De grafkelder heeft een bakstenen vloer met drie bakstenen stapeltjes die de ijzeren staven ondersteunen, en aan de oostelijke zijde van de grafkelder een klein muurtje van 20 cm hoog in strekstenen gebouwd.
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:* De toegang is vreemd genoeg aan de oostelijke zijde van de grafkelder te vinden. De grafkelder is bereikbaar via een paar zeer steile treden, en sluit op die manier meer aan bij de gemeenschappelijke grafkelders uit de kathedraal. De meeste andere kelders uit de Sint-Pauluskerk hebben enkel een toegangsgat zonder trapje.

Er is een tweede opening in de grafkelder die later aangemaakt is, onder een deksteen eerder aan de westelijke zijde van de kelder.

- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen*:

- ♦ *bijzettingen*:
 - verschillende bijzettingen in situ, slechts enkele nog meetbaar en interessant: skelet 4, ongenummerd skelet (skelet met resten van een kroontje)

- ♦ *grafgiften en andere vondsten*: resten van verschillende doodskisten met zeer dikke planken van goede kwaliteit, sierschroeven en handvaten, doodskroontje, haarspeldjes

G24Kr

- ♦ *nr. grafkelder:* G24Kr
- ♦ *sleuf:* kruisbeuk
- ♦ *ligging:* zone voor het hoogkoor, ten zuiden van grafkelder 14, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord, de grafkelder is grotendeels volgestort met bouwpuin en knoken en werd als ossuarium gebruikt.
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 200 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 241 cm. De kelder is 141 cm breed, en ongeveer 226 cm lang
 - *muren:* In de muren zijn, op ongeveer 19 cm hoogte, ijzeren staven verankert waarop de kisten geplaatst werden. Deze staven hebben een breedte doorsnede van 7 x 2,5 cm.
 - *bodem:*
 - *gewelf:* De grafkelder is afgesloten met een tongewelf.
 - *interieur:* Het interieur van de kelder is volledig bepleisterd.
 - *toegang:* De toegang van de grafkelder bestaat uit een mangat aan de westelijke zijde van de kelder zonder een trapje of dergelijke.
- ♦ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen.

- *afmetingen bakstenen:* 18 x 8 x ? cm

- ◆ *bijzettingen:*
 - Omdat de grafkelder, die hergebruikt is als ossuarium, bijna volledig is volgestapeld met beenderen, is het niet duidelijk welke skeletten de oorspronkelijke bijzettingen vertegenwoordigen

- ◆ *grafgiften en andere vondsten:*

G1Mb

- ♦ *nr. grafkelder:* G1Mb

- ♦ *sleuf:* schip

- ♦ *ligging:* middenbeuk, eerste travee van het schip ten zuiden van G13Mb, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:* De munt die gevonden is in de grafkelder is volgens archeoloog Veeckman op het eerste zicht afkomstig uit de Oostenrijkse periode¹¹⁵. Deze datum, indien we aannemen dat de munt inderdaad uit deze periode stamt en oorspronkelijk in de kelder aanwezig was, geeft een terminus post quem voor het afsluiten van de gemeenschappelijke kelder en stelt dat de kelder waarschijnlijk in gebruik was tot en met het einde van de 18de eeuw.

- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder

- ♦ *toestand graf:* intact

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een licht trapeziumvormige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 160 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 204 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 124 cm en aan de oostelijke zijde 132 cm breed, en ongeveer 205 cm lang.
 - *muren:* Grafkelder G1Mb bestaat uit een smalle constructie die aan de noordzijde gebruik maakt van de zijmuur van grafkelder G13Mb.

¹¹⁵ Deze waarneming is afkomstig uit het opgravingsdagboek, niet uit een gepubliceerd artikel.

- *bodem*: De vloer bestaat uit bakstenen die in de breedterichting van de kelder, in onregelmatig verband, gelegd zijn. Verder zijn er in de breedte van de kelder twee baksteenmuurtjes aangebracht als steun voor de kisten.
- *gewelf*: De grafkelder heeft een tongewelf dat oost-west georiënteerd is. Waarschijnlijk was het gewelf aan het westelijke uiteinde van de kelder oorspronkelijk haaks op de rest van het gewelf gemetseld met over de halve breedte van de kelder een stuk noord-zuid gewelf en over de andere helft de oorspronkelijke toegangsopening. Later zou dit deel van het gewelf dan afgebroken zijn om plaats te maken voor een nieuwe toegang over de volledige breedte van de kelder.
- *interieur*: De grafkelder vertoont een witte bepleistering aan de binnenzijde.
- *toegang*: Zoals reeds hoger vermeld is de toegang van de grafkelder na verloop van tijd grondig verbouwd.

De oorspronkelijke toegangsopening ligt aan de westelijke zijde van de grafkelder. Rond deze toegangsopening is er, aan de buitenzijde van de kelder, een steunmuurtje gebouwd.

Later heeft men verder ten westen van deze eerste opening een tweede toegangsgat gebouwd, eveneens met steunmuurtje. In dit nieuwe toegangsgat is er een zorgvuldig gemetseld bakstenen vloertje aangebracht.

Tenslotte is voor de gehele opening een houten formeel geconstrueerd, waarvan in de mortel van de kelder het negatief nog steeds zichtbaar is. Door middel van dit formeel is dan ook de nieuwe opening definitief dichtgemetseld.

- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een relatief zachte mortel.

- *afmetingen bakstenen*: 18 x 8 x 4,5 cm

- ◆ *bijzettingen*:

- minstens twaalf bijzettingen in situ: (de volgorde van deze opsomming respecteert de stratigrafie van de bovenste lagen naar onder toe)
skelet 7, skelet 1, skelet 8, skelet 2, skelet 9, skelet 3, skelet 10, skelet 4 (priester), skelet 11, skelet 5, skelet 12, skelet 6

Onder deze bijzettingen zijn in de zones tussen de oostelijke en westelijke wand en de lage bakstenen steunmuurtjes op een vrij systematische manier beenderen gestapeld. Deze beenderen zijn waarschijnlijk afkomstig van nog vroegere bijzettingen, die op een bepaald moment geruimd zijn om plaats te maken voor nieuwe begravingen.

- ♦ *grafgiften en andere vondsten:* meerdere malen sporen van stro, asse en houtskool of houtkrullen op de kistbodem, ambtskledij van een priester met sokken, schoenen en een bonnet op het hoofd, bijhorende priesterkist met een luikje (skelet 4), fragmenten van minstens drie lijkwaden, textielfragmenten, twee speldjes, een pit (?) en een kraaltje in been, munt (waarschijnlijk te dateren in de Oostenrijkse periode)

G2Mb

- ♦ *nr. grafkelder:* G2Mb, Deze grafkelder werd gesloopt voordat de archeologen hem konden onderzoeken. Slechts een rest van de noordwand werd opgetekend.
- ♦ *sleuf:* schip
- ♦ *ligging:* middenbeuk, in de travee ten westen van G6Mb
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord, de constructie is intact maar de grafkelder is via het toegangsgat volgestort met beenderen en gebruikt als ossuarium
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder is aan de noordelijke muur ongeveer 210 cm lang
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:*
- ♦ *materiaalgebruik:*
 - *afmetingen bakstenen:* 18 x 9 x 4,5
- ♦ *bijzettingen:*
- ♦ *grafgiften en andere vondsten:*

G6Mb

- ♦ *nr. grafkelder:* G6Mb

- ♦ *sleuf:* schip

- ♦ *ligging:* middenbeuk, tussen de tweede en de derde pijler aan de zuidzijde van het schip, onder de oorspronkelijke fundering van de preekstoel (die nu één travee verder naar het oosten staat), oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:* De ligging van de grafkelder onder de oorspronkelijke fundering van de preekstoel geeft een mogelijkheid de aanleg van de kelder in tijd te situeren. De bouwdatum van de oorspronkelijke preekstoel heb ik zonder archiefonderzoek niet teruggevonden. Wel is deze eerste preekstoel van de huidige kerk afgebeeld op een schilderij van Pieter Neefs uit 1636 en moet deze dus toen reeds bestaan hebben¹¹⁶. Deze datum is dan ook te beschouwen als terminus ante quem voor de aanleg van de kelder.

- ♦ *type:* gemeenschappelijk grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, de constructie is intact maar de grafkelder is via het toegangsgat volgestort met beenderen en gebruikt als ossuarium

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige tot licht trapeziumvormige constructie.
De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 184 cm.
Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 234 cm.
De kelder is aan de westelijke zijde 162 cm en aan de oostelijke zijde 156 cm breed, en ongeveer 218 cm lang.

¹¹⁶ R. SIRJACOBS, *Sint-Pauluskerk Antwerpen, Historische gids*, Antwerpen, 1999, p. 128.

- *muren*: De constructie van de grafkelder is relatief klein maar wel diep.
Er zijn geen sporen van steunstaven in de muren.
- *bodem*: De bodem van de kelder bestaat uit eenvoudige aangestampte mortel en aarde. Er zijn wel enkele losse bakstenen op een rijtje gelegd om als steun voor een kist te dienen.
- *gewelf*: Van buitenaf gezien toont de bovenzijde van de grafkelder niet de kromming van een gewelf zoals gewoonlijk, maar een quasi plat en onregelmatig aangelegd vlak.
Binnenin heeft de grafkelder een vrij regulier tongewelf dat oost-west georiënteerd is, maar aan de westelijke zijde wijzigt naar een noord-zuid georiënteerd gewelf. Dit heeft te maken met de toegang die zich aan deze zijde van de kelder bevindt.
Er zijn geen sporen van een eventueel formeel te zien.
- *interieur*: De wanden van de kelder zijn halvelings bezet met kalkmortel. De laag bezetting is bovenaan in de kelder duidelijk dikker dan onderaan.
- *toegang*: De kelder heeft duidelijk een tweeledige bouwgeschiedenis.
Oorspronkelijk werd een zuiver rechthoekige constructie gebouwd, waarbij geen trap voorzien was. In de zuidwestelijke hoek van de kelder was er enkel een toegangsgat opengelaten.
In een tweede fase werd een stuk van de westelijke achterwand uitgebroken om de aanleg van een trap mogelijk te maken.
In een laatste fase is de kelder, nadat hij in onbruik raakte definitief dichtgemetseld. Net als bij verscheidene andere grafkelders gebeurde dit met een gebogen, met mortel betreken, horizontaal baksteenmuurtje.
De bakstenen van het muurtje dat rond de toegangstrap is gebouwd hebben een formaat dat met 18 x 8,5 x 5 cm licht afwijkt van het formaat van de bakstenen gebruikt in de rest van de kelder.

- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen*: 17 x 8 x 4 cm
- ◆ *bijzettingen*: Onder de vulling met losse beenderen en kistdelen, zijn in deze grafkelder meerdere bijzettingen in situ gevonden.

- minstens drieëntwintig bijzettingen in situ: (de volgorde van deze opsomming respecteert ongeveer de stratigrafie van de bovenste lagen naar onder toe) skelet 4 (west-oost oriëntatie), skelet 1 (priester, oost-west oriëntatie), skelet 5 (west-oost oriëntatie), skelet 2 (west-oost oriëntatie), skelet 6 (west-oost oriëntatie), skelet 12 (skelet met resten van een kroontje, west-oost oriëntatie), skelet 3 (skelet met resten van een kroontje, west-oost oriëntatie), skelet 7 (west-oost oriëntatie), skelet 13 (skelet met resten van een kroontje, west-oost oriëntatie), skelet 14 (west-oost oriëntatie), skelet 8 (kinderskelet met kroontje), skelet 15 (west-oost oriëntatie), skelet 16 (jongeling met resten van een kroontje, geen priester, toch oost-west oriëntatie), skelet 9 (priester, oost-west oriëntatie), skelet 17 (west-oost oriëntatie), skelet 10 (kinderskelet met kroontje), skelet 19 (kinderskelet met kroontje, geen priester, toch oost-west ligging), skelet 20 (kinderskelet met kroontje, geen priester, toch oost-west ligging), skelet 18 (west-oost oriëntatie), skelet 11 (kinderskelet met kroontje), skelet 21 (west-oost oriëntatie), skelet 22 (west-oost oriëntatie), kist 23 (geen skelet, enkel kistje van 92 cm, noord-zuid oriëntatie)

- ◆ *grafgiften en andere vondsten:* meerderheid van de kistresten met stro, houtkrullen of asse en houtskool op de kistbodem, enkele schoenzolen, textielfragmenten, band textiel rond een schedel, resten van priesterkledij met hoofddeksel en sokken, twee priesterkisten met luikje (skelet 1 en skelet 9), resten van minstens negen doodskroontjes, drie schapulieren in textiel, priesterkledij met sokken en schoenen met hakken die rood geverfd waren, fragmenten sterk geoxideerd ijzer (in de priesterkist 9 onder het luikje gevonden), twee maal resten van hoofdhaar dat in een dot op het hoofd vastgemaakt was (skelet 14 en skelet 17), mica en rode schilfers in een kist, munt

G9Mb

- ♦ *nr. grafkelder:* G9Mb

- ♦ *sleuf:* schip

- ♦ *ligging:* middenbeuk, eerste travee van het schip, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, het gewelf is weggebroken en de kelder volgestort met puin en grond

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie.
Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 260 cm.
De kelder is 66 cm breed, en ongeveer 231 cm lang.
 - *muren:* De grafkelder is, in tegenstelling tot de andere gemeenschappelijke kelders, slechts breed genoeg voor één doodskist. De kisten werden boven elkaar begraven. In de zijwanden van de kelder zijn op regelmatige afstanden rijen van drie balkgaten van gemiddeld 6 x 5 cm, zodat vier verdiepingen konden gevuld worden met kisten.
Het exterieur van de grafkelder vertoont zeer slordig metselwerk.
De grafkelder staat aan de oostelijke zijde koud aangebouwd tegen de kettingmuur die tussen de twee westelijke vieringpijlers loopt.
In de westelijke muur van de grafkamer bevindt zich een vertanding op 104 cm onder de kerkvloer, maar van een echt trapje onder het toegangsgat, dat zich aan deze zijde bevindt, is er geen sprake.

- *bodem*: De vloer van de grafkelder bestaat uit bakstenen en helt af naar het westen. Al is dit misschien niet intentioneel zo gebouwd, maar te wijten aan een verzakking van het geheel.
 - *gewelf*: Het gewelf is, op het begin van de gewelfaanzet na, volledig weggebroken.
 - *interieur*: Aan de binnenzijde van de kelder is het metselwerk, in tegenstelling tot de buitenzijde, beter afgewerkt.
 - *toegang*: De toegang tot de grafkelder bevindt zich aan de westelijke zijde. Ter hoogte van waar het toegangsgat met deksteen zich bevond, is er een duidelijke verbouwing waarneembaar. Blijkbaar heeft men de opening een keer aangepast, om ze daarna zeer slordig weer bij te bouwen.
- ◆ *materiaalgebruik*: De grafkelder bestaat volledig uit baksteen met een zeer zavelige kalkmortel. Naast de bakstenen met het reguliere formaat werden in de constructie tal van brokstukken van metselwerk en bakstenen met andere maten, zowel grotere als vergelijkbare, herwerkt.
- *afmetingen bakstenen*: 18 x 8,5 x 4 cm
- ◆ *bijzettingen*:
- geen bijzettingen in situ, de grafkelder is reeds geruimd voor de opgraving, wel enkele losse beenderen in de grafkelder gevonden
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: baksteenpuin van het oorspronkelijke gewelf

G12Mb

- ♦ *nr. grafkelder:* G12Mb

- ♦ *sleuf:* schip

- ♦ *ligging:* middenbeuk, eerste travee van het schip ten noorden van G13Mb, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, de constructie is intact maar de grafkelder is via het toegangsgat volgestort met beenderen en gebruikt als ossuarium

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een licht trapeziumvormige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 129 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 163 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 116 cm en aan de oostelijke zijde 110 cm breed, en ongeveer 218 cm lang.
 - *muren:* Deze grafkelder bestaat uit een relatief lage en smalle constructie. De zuidelijke muur van de grafkelder dient ook als noordelijke muur van grafkelder 13 uit de middenbeuk. De oostelijke en westelijke wand van de grafkelder staan eigenlijk los van het gewelf. De kisten steunden op drie rechthoekige metalen staven van ongeveer 3 cm dikte. Deze staven zijn, niet enkel in de lengte maar ook in de hoogte, onregelmatig in de wand verankerd.
 - *bodem:* De bodem van de grafkelder bestaat uit een bakstenen vloertje.
 - *gewelf:* De grafkelder is afgesloten met een steil tongewelf.

Ter hoogte van het gewelf zijn er in de vier hoeken van de grafkelder balkgaten te zien. In deze gaten zaten de oorspronkelijke balken voor het formeel bevestigd, dat de gewelfconstructie tijdens de bouw moest ondersteunen.

- *interieur:*
- *toegang:* Het toegangsgat van de grafkelder is in het westelijke deel van de kelder te vinden. In dit toegangsgat bevindt zich een soort baksteenmassief dat door de archeologen vragend 'trap' wordt genoemd. Eerder dan een echte toegangstrap lijkt het echter een ietwat vreemde, eventueel oudere constructie met vertandingen.

Na verloop van tijd is de toegang tot de grafkelder dichtgemetseld met bakstenen en een zeer harde mortel, die afwijkt van de mortel gebruikt in de rest van de constructie. Dit gebeurde echter niet horizontaal, zoals bij sommige andere grafkelders, maar met een verticaal muurtje. De reden achter deze afwijking is niet duidelijk.

Rond de toegangsopening is er, aan de buitenzijde van de kelder, een muurtje gebouwd in erg onregelmatig metselwerk. Het muurtje is mogelijk later aangebouwd dan de grafkelder zelf.

- ◆ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen en een zachte zavelige mortel. In het muurtje dat rond de toegangsopening aan de buitenzijde van de kelder is gebouwd, is duidelijk gerecycleerd materiaal verwerkt als natuursteenfragmenten en brokken metselwerk.
 - *afmetingen bakstenen:* 17,5 x 8 x 4 tot 18 x 8 x 4,5 cm
- ◆ *bijzettingen:* Omdat de grafkelder, die herbruikt is als ossuarium, tot bijna bovenaan is volgestapeld met beenderen, is het niet steeds duidelijk welke skeletten de oorspronkelijke bijzettingen vertegenwoordigen. Waarschijnlijk zijn er geen skeletten meer in situ in deze grafkelder.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten:* houten kruisbeeldje, fragmenten aardewerk, nagels, textielvondsten, fragmenten van sokken en leer

G13Mb

- ♦ *nr. grafkelder:* G13Mb

- ♦ *sleuf:* schip

- ♦ *ligging:* middenbeuk, eerste travee van het schip ten zuiden van G12Mb, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, de constructie is intact maar de grafkelder is via het toegangsgat volgestort met beenderen en gebruikt als ossuarium

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* Grafkelder G13Mb bestaat uit een bijna vierkante, trapeziumvormige constructie.
De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 144 cm.
Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 224 cm.
De kelder is aan de westelijke zijde 190 cm en aan de oostelijke zijde 200 cm breed. De noordelijke muur meet 210 cm en de zuidelijke heeft een afmeting van 226 cm lang.
 - *muren:* De noordelijke muur van de grafkelder is aangebouwd tegen de zuidelijke muur van G12Mb. De noordelijke muur van G1Mb is aangebouwd tegen de zuidelijke muur van de grafkelder.
Net als bij G12Mb staan de oostelijke en westelijke wand van de grafkelder eigenlijk los van het gewelf.
Op 6 cm hoogte zijn er in de zijmuren drie metalen staven verankerd, waarop de kisten werden geplaatst, met elk een vierkante doorsnede van 3 cm zijde. In

het midden van de kelder steunen deze staven op een metalen pootje. Dit is de enigste kelder uit de Sint-Pauluskerk waarbij er een dergelijk metalen steunsysteem aangetroffen wordt.

Verder zijn er in de zijwanden van de grafkelder op twee verschillende hoogtes balkgaten van 5 bij 6 cm te zien, waarin balken voor verdiepingen zorgden zodat er meer kisten bijgezet konden worden. De balkgaten zijn op relatief gelijke hoogte en gelijke onderlinge afstanden in de muur aangebracht.

- *bodem*: De grafkelder heeft een bakstenen vloertje. In de langsrichting liggen tegen de zijkant eerst twee rijen strekstenen. De rest van de vloer is dan opgebouwd uit in de breedterichting liggende bakstenen in een onregelmatig verband.
- *gewelf*: De grafkelder is afgesloten met een tongewelf.
- *interieur*:
- *toegang*: Het toegangsgat van de grafkelder vertoont erg veel gelijkenis met dat van naastliggende grafkelder G12Mb.

Het bevindt zich aan de westelijke zijde van de kelder. Het is na verloop van tijd dichtgemetseld met bakstenen en een zeer harde mortel, die afwijkt van de mortel gebruikt in de rest van de constructie. En ook hier gebeurde dit niet horizontaal, zoals bij sommige andere grafkelders, maar net als bij grafkelder 12 met een verticaal muurtje.

Verder is er rond de toegangsopening, aan de buitenzijde van de kelder, een steunmuurtje gebouwd.

En tenslotte is er ook bij deze kelder een baksteenmassief te vinden dat we vragend als 'trap' kunnen bestempelen.

Aan de binnenzijde van de kelder zijn nog twee vierkante zandstenen plavuizen bewaard van wat de eerste trede naar de toegangsopening zou zijn.

- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een relatief zachte kalkmortel.
 - *afmetingen bakstenen*: 17 x 8,5 x 4,5 cm

- ♦ *bijzettingen:* Onder de vulling met losse beenderen en kistdelen, zijn in deze grafkelder meerdere bijzettingen in situ gevonden. De bijzettingen werden in vier parallelle oost-west georiënteerde rijen opgebaard in vier lagen boven elkaar. Van geen enkel skelet waren de beenderresten goed genoeg bewaard om verzameld te kunnen worden.
 - minstens twintig bijzettingen in situ: skelet 1 (skelet met resten van een kroontje), skelet 2, skelet 3, skelet 4, skelet 5, skelet 6, skelet 7, skelet 8, skelet 9, skelet 10, skelet 11 (skelet met resten van een kroontje), skelet 12, skelet 13, skelet 14, skelet 15 (skelet met resten van een kroontje), skelet 16 (kinderskelet met kroontje), skelet 17 (kinderskelet met kroontje), skelet 18 (kinderskelet met kroontje), skelet 20 (skelet met resten van een kroontje)

- ♦ *grafgiften en andere vondsten:* Uitzonderlijk in deze grafkelder is de vondst van kistresten waarvan de voegen niet met de gebruikelijke teerachtige substantie waren dichtgemaakt maar met een eerder leer of viltachtige stof (kist skelet 14).
 Andere vondsten: muntje, kam, kruisbeeldje in metaal, twee paternosters waarvan één met kruisbeeldje en hangertje (bij de voeten en bij de heup van een skelet in een kist gevonden), meerdere textielfragmenten, sporen van stro en houtskool in de kisten, fragmenten van lijkwaden, rond lederen voorwerp met een onduidelijke functie, strikje, enkele kraaltjes van een rozenkrans, houten kam, metalen kruisbeeldje, resten van binnenbekleding van een kist, twee smalle ronde borstels met lange haren en een kort houten handvat (gevonden in twee kinderkistjes), resten van zeven verschillende doodskroontjes, minstens zes metalen medaillons waarvan één in een houten houdertje zat (Deze medaillons werden niet in een bepaalde kist gevonden maar los in de vulling van de grafkelder. Het is dan ook aannemelijk dat ze bijeengeraapt en teruggelegd zijn bij het ruimen van oudere bijzettingen in de kelder.)

G12Nz

- ♦ *nr. grafkelder:* G12Nz
- ♦ *sleuf:* schip
- ♦ *ligging:* noordelijke zijbeuk, eerste travee van het schip, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:* Het bakstenen funderingsmuurtje van de biechtstoelen die tegen de noordelijke wand van de kerk opgesteld stonden loopt over de grafkelder. De bouwdatum van de biechtstoelen (1658-1660) kan dus gezien worden als terminus ante quem voor de aanleg van de grafkelder¹¹⁷.
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:* verstoord, de constructie van de grafkelder is intact maar de kelder is deels volgestort met puin en beenderen via het toegangsgat
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De vorm van de grafkelder is eerder onregelmatig.
De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 165 cm in het westelijke deel van de kelder. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 226 cm.
De kelder is aan de westelijke zijde 89 cm en aan de oostelijke zijde 142 cm breed, en ongeveer 400 tot 410 cm lang.
 - *muren:* G12Nz is een complexe grafkelder die bestaat uit verschillende onderdelen en verbouwingen.
De noordelijke kerkmuur vormt meteen ook de noordelijke muur van de kelder met een afwijkend baksteenformaat van 23 x 10 x 5 cm.

¹¹⁷ SIRJACOBS, R., *Sint-Pauluskerk Antwerpen, Historische gids*, Antwerpen, 1999, p. 102.

Het westelijke deel bestaat uit de oorspronkelijke grafkamer die tegen de noordelijke muur van de kerk aangebouwd is.

Het oostelijke deel van de kelder is een latere aanpassing waarvan niet duidelijk is of deze een eigen leven geleid heeft, of meteen bedoeld was als een vergroting van de oorspronkelijke kelder met een nieuwe toegangsopening.

De eerste grafkamer is duidelijk herkenbaar. De vroegere achterwand van dit westelijke deel is grotendeels afgebroken tot op een tiental cm van de bodem.

Het uitbraakspoor is duidelijk te zien.

Het oostelijke deel van de kelder is veel cryptischer. Het staat koud aangebouwd tegen de oorspronkelijke kelder.

- *bodem*: De bodem van de grafkelder bestaat uit aangestampte mortel. In het westelijke deel van de kelder zijn twee bakstenen steunmuurtjes van twee stenen hoog gemetseld om als steun voor de kisten te dienen.
- *gewelf*: Het tongewelf van het oorspronkelijke westelijke deel steunt aan de noordzijde op een vertanding in de fundering van de kerkmuur. In dit deel van het gewelf zijn nog balkgaten te zien waar de steunbalken van het formeel bevestigd waren.

Het oostelijke deel heeft een tongewelf in dezelfde oost-west richting als het westelijke deel maar dit gewelf verandert aan het oostelijke uiteinde van de kelder van richting. Waarschijnlijk is dit te wijten aan de nieuwe toegangsopening die we daar kunnen situeren.

Aan de buitenzijde van de grafkelder is er op het gewelf een hoeveelheid zeer onregelmatig metselwerk, bestaande uit bakstenen of baksteenfragmenten en tegels, aangebracht.

- *interieur*:
- *toegang*: Aan de westelijke zijde in het oorspronkelijke deel van de grafkelder is in het gewelf duidelijk het spoor van de eerste toegangsopening te zien. Na de verbouwing heeft men een nieuwe toegangsopening gebouwd aan de oostelijke zijde van de kelder.

Het is niet duidelijk of de nieuwe toegangsopening reeds vanaf het begin zijn maximale grootte had, of eerst slechts een vierkant gat was dat niet doorliep tot in het rechthoekig oostelijk uitbreidingsstuk van de kelder.

Rond het, eventueel later, uitgebreide toegangsgat zijn steunmuurtjes gebouwd die slechts aan drie zijden rond de opening nog te identificeren zijn. Het

baksteenformaat van deze muurtjes is met 16,5 x 7,5 x 4 cm iets kleiner dan dat van de rest van de kelder.

Ook deze opening is op latere datum dichtgemetseld, met een horizontaal bakstenen muurtje.

De uitzonderlijke oostelijke oriëntatie van de tweede toegangsopening heeft mogelijk tot gevolg dat skelet 1,2 en 3, ondanks het feit dat het gewone lekenbegravingen zijn, toch oost-west georiënteerd liggen.

- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat uit baksteen met herwerkt materiaal als baksteenfragmenten, metselwerkbrokken, tegels en brokken natuursteen in verwerkt.
 - *afmetingen bakstenen*: De baksteenformaten in de kelder variëren van 18 x 9 x 4,5 cm voor het westelijke deel tot 17 x 7,5 x 4,5 cm voor het oostelijke deel.

- ♦ *bijzettingen*: In het voorste deel van de grafkelder bevindt zich voornamelijk puinvulling met fragmentarische skeletdelen en kistfragmenten. Tussen de planken en beenderresten bevindt zich een concentratie met opvallend veel kinderbeenderen, van zowel baby's als jongelingen. Niets wijst er echter op dat het hier om skeletten in situ zou gaan.
 - Er zijn naast de puinvulling minstens drie bijzettingen in situ: (de volgorde van deze opsomming respecteert de stratigrafie van de bovenste lagen naar onder toe)
skelet 1 (geen priester, oost-west oriëntatie), skelet 3 (geen priester, oost-west oriëntatie), skelet 2 (geen priester, oost-west oriëntatie)
Onder deze begravingen ligt enkel nog puin met fragmentarische skeletdelen en kistfragmenten. Het is niet duidelijk of het hier gaat om eerdere bijzettingen of om het verdere verloop van de ingestorte vulling die ook in het voorste deel van de grafkelder aanwezig was. Indien dit laatste geldt, dan zijn de drie bijzettingen in situ begraven nadat de kelder deels was volgestort met puin.

- ♦ *grafgiften en andere vondsten*: koperen klinknageltjes van doodskisten in de vorm van letters op de kisten aangebracht, munt, resten van minstens vier verschillende

kammen, verscheidene keren sporen van stro, as en houtskool op de kistbodem, zeer fragmentarische textielresten, kistresten waarbij de naden van de kist met een teerachtige substantie werden dichtgesmeerd, drie relatief grote sierschroeven, eventueel sporen van binnenbekleding kist in textiel (kist 3)

G6Zz

- ♦ *nr. grafkelder:* G6Zz, het gaat hier om een grafkelder waarvan het gewelf, samen met G7Zz door een baksteenmassief steekt. Dit massief kwam tevoorschijn onder de funderingsmuur, die tussen de zuidwestelijke vieringpijler en de zuidelijke muur van het schip ligt. De kelders zijn beiden niet verder onderzocht.
- ♦ *sleuf:* scheiding tussen het schip en de kruisbeuk
- ♦ *ligging:* in de scheiding tussen de eerste travee van de zuidelijke zijbeuk en de zuidelijke zone van de kruisbeuk, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:*
- ♦ *toestand graf:*
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:*
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:* De toegang van de grafkelder, die aan de andere zijde van de funderingsmuur in de kruisbeuksleuf te zien was, ligt uitzonderlijk aan de oostelijke zijde van de kelder. Net als bij enkele andere kelders uit de kerk is ook hier de toegangsopening na verloop van tijd dichtgemetseld en met mortel bestreken aan de buitenzijde.
- ♦ *materiaalgebruik:*

- *afmetingen bakstenen:*

- ◆ *bijzettingen:*

- ◆ *grafgiften en andere vondsten:*

G7Zz

- ♦ *nr. grafkelder:* G7Zz, het gaat hier om een grafkelder waarvan het gewelf, samen met G6Zz door een baksteenmassief steekt. Dit massief kwam tevoorschijn onder de funderingsmuur, die tussen de zuidwestelijke vieringpijler en de zuidelijke muur van het schip ligt.
De kelders zijn beiden niet verder onderzocht.
- ♦ *sleuf:* scheiding tussen het schip en de kruisbeuk
- ♦ *ligging:* in de scheiding tussen de eerste travee van de zuidelijke zijbeuk en de zuidelijke zone van de kruisbeuk, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:*
- ♦ *toestand graf:*
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:*
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:* De toegang van de grafkelder, die aan de andere zijde van de funderingsmuur in de kruisbeuksleuf te zien was, ligt uitzonderlijk aan de oostelijke zijde van de kelder. Net als bij enkele andere kelders uit de kerk is ook hier de toegangsopening na verloop van tijd dichtgemetseld en met mortel bestreken aan de buitenzijde.

- ♦ *materiaalgebruik:*
 - *afmetingen bakstenen:*
- ♦ *bijzettingen:*
- ♦ *grafgiften en andere vondsten:*

G9Zz

- ♦ *nr. grafkelder:* G9Zz
- ♦ *sleuf:* schip
- ♦ *ligging:* zuidelijke zijbeuk, eerste travee, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:* De grafkelder werd aangebouwd tegen de kettingmuur tussen de pijlers op de scheiding van de middenbeuk en de zuidelijke zijbeuk. De kelder heeft dus een latere bouwdatum dan deze muur. Als we er van uitgaan dat de muur gebouwd is bij aanleg van het huidige schip in de eerste helft van de 16de eeuw, dan kunnen we deze periode beschouwen als terminus post quem voor de bouw van de kelder¹¹⁸.
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:* intact
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een quasi rechthoekige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt 150 cm aan de noordelijke zijde en 158 cm aan de zuidelijke wand. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 182 cm. De kelder is aan de westelijke zijde 126 cm en aan de oostelijke zijde 124 cm breed, en ongeveer 204 cm lang.
 - *muren:* De relatief kleine en ondiepe grafkelder staat aan de noordelijke zijde aangebouwd tegen de kettingmuur tussen de pijlers op de scheiding van de middenbeuk en de zuidelijke zijbeuk. De noordelijke muur van de grafkelder wordt gevormd door deze kettingmuur.

¹¹⁸ SIRJACOBS, R., *Sint-Pauluskerk Antwerpen, Historische gids*, Antwerpen, 1999, p. 12.

Aan de westzijde steekt de fundering van een achterliggende pijler enkele cm in de grafkelder. De grafkelder heeft hierdoor een onregelmatige westwand die met mortel aangestroken is tegen de pijlerfundering. Uniek aan deze grafkelder is het feit dat in deze fundering een grafsteen van 28 x 28 cm met de vermelding van een overledene ingemetseld is.

Aan de zuidelijke en oostelijke zijde is er een klein baksteenmuurtje gebouwd dat de grafkelder begrenst en doorloopt tot ongeveer 25 cm onder de huidige kerkvloer. Het muurtje kan begrepen worden als de ondersteuning van een grafplaat. Wat echter vreemd is, is het feit dat het muurtje aan de binnenzijde met witte pleisterkalk bezet is. De reden van deze afwerking blijft onduidelijk. Uitzonderlijk bevinden zich in deze grafkelder geen steuntjes in steen, hout of metaal om de kisten op te laten rusten.

- *bodem*: De bodem van de grafkelder bestaat uit bakstenen, allemaal van een klein gestandaardiseerd formaat
 - *gewelf*: De grafkelder is bovenaan afgesloten met een, eventueel later aangebracht, redelijk plat tongewelf. Voor de aanbreg van het gewelf werd een formeel geconstrueerd waarvan de drie balkgaten, en ook de resten van enkele balken, nog kunnen geïdentificeerd worden. De balken werden net onder de gewelfaanzet in de muur aangebracht, waren vierkant van doorsnede en hadden een afmeting van 10 x 10 cm.
 - *interieur*: Het interieur van de grafkelder is met een witte pleisterlaag bezet.
 - *toegang*: Vreemd aan deze grafkelder is het feit dat er geen toegangsopening gevonden is. Wel is het duidelijk dat er pas in een latere fase na de bouw van de kelder delen van de zijwanden zijn weggehakt om er het gewelf op te kunnen laten rusten.
-
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen.
 - *afmetingen bakstenen*:
-
- ◆ *bijzettingen*:

- minstens vier bijzettingen in situ: bovenste laag: skelet 2 (oost-west oriëntatie), tweede laag: skelet 1 (west-oost oriëntatie), skelet 3 (west-oost oriëntatie), skelet 4 (west-oost oriëntatie)

Er zijn nog meer resten van bijzettingen en kisten in de grafkelder maar door de slechte bewaartoestand zijn die niet meer te recupereren en zeer moeilijk van elkaar te onderscheiden.

- ♦ *grafgiften en andere vondsten:* resten van kisten met stro op kistbodem, kraaltjes van een rozenkrans in ivoor en zwart glas, enkele muntjes, verschillende schapulieren, speldjes, enkele schelpjes

G1H

- ♦ *nr. grafkelder:* G1H

- ♦ *sleuf:* hal van de kerk

- ♦ *ligging:* In het verlengde, in oostelijke richting, van het miswijnkeldertje dat naast de sacristie ligt. Als deel van de grote kelder is de oriëntatie oost-west, maar als losstaande constructie is de kelder eerder noord-zuid gericht.

- ♦ *datering:*

- ♦ *type:* gemeenschappelijke kelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, de kelder ligt voor het grootste deel vol met knoken en resten van kisten

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een quasi rechthoekige constructie. De hoogte van de kelder kon niet gedocumenteerd worden, maar we kunnen er van uit gaan dat die hetzelfde zal zijn als de hoogte van het miswijnkeldertje, dat ongeveer 200 cm diep is van het hoogste punt van het gewelf tot aan de bodem.
De kelder is aan de noordelijke zijde 256 cm en aan de oostelijke zijde 230 cm breed, en ongeveer 368 cm lang
 - *muren:* Deze grafkelder is geen op zichzelf staande constructie, maar oorspronkelijk een geheel met het miswijnkeldertje, dat ten westen van de grafkelder ligt. In een latere fase werd in het midden van de oorspronkelijk grote kelder een muur gebouwd om deze in tweeën te splitsen.
De zuidelijke helft van deze tussenmuur, die de westelijke muur van de grafkelder vormt, lijkt nog iets ouder dan de noordelijke helft. De

baksteenformaten zijn dan ook verschillend van de rest van de kelder en van elkaar, met 16 x 7,5 x 4 cm voor de zuidelijke helft en 16,5 x 7,5 x 4 cm voor de noordelijke kant van de muur. Ongeveer in het midden van de oostelijke muur van de kelder is duidelijk een raamopening uitgespaard die later opgevuld is. De bakstenen die men hiervoor gebruikt heeft, hebben hetzelfde formaat als de rest van de kelder: 17 x 8 x 4 cm.

- *bodem:*
- *gewelf:* De grafkelder is afgesloten met een tongewelf.
- *interieur:*
- *toegang:* De kelder is toegankelijk via een mangat aan de westelijke zijde. Bovenop het keldergat zijn een natuurstenen latei¹¹⁹ en twee bakstenen muurtjes gemetst om een plat vlak te creëren. De baksteenformaten van deze muurtjes wijken licht af van die van de rest van de kelder met 18 x 8 x 4 cm. De opening is bovenaan afgesloten met een kalkstenen plaat van 106 x 72 x 6 cm waarin twee ijzeren ringen bevestigd zijn, die als handvaten dienen. De steen is eigenlijk iets te smal voor de toegang en lijkt dan ook eerder gerecupereerd te zijn dan oorspronkelijk voor deze opening bedoeld. Het mangat was waarschijnlijk een kelderraam toen de grote kelder nog niet in twee delen opgesplitst was.

- ◆ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen met een zandstenen latei boven het keldergat.
 - *afmetingen bakstenen:* 17 x 8 x 4 cm

- ◆ *bijzettingen:*
 - Omdat de grafkelder tot bijna bovenaan is volgestapeld met beenderen en resten van kisten, is het niet duidelijk welke skeletten de oorspronkelijke bijzettingen vertegenwoordigen.

- ◆ *grafgiften en andere vondsten:*

¹¹⁹ Een latei is een horizontale balk boven een deur- of vensteropening die het hogere metselwerk draagt.

G1Pg

- ♦ *nr. grafkelder:* G1Pg

- ♦ *sleuf:* pandgang

- ♦ *ligging:* het midden van de pandgang voor de Lepantokapel, oost-west oriëntatie

- ♦ *datering:* De grafkelder werd aangebouwd tegen een 13de eeuwse kloostermuur. De kelder heeft dus een latere bouwdatum dan deze muur.

- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder

- ♦ *toestand graf:* verstoord, de grafkelder is via de toegangsopening volgestort met kisten, beenderen, grond en puin, en in de noordoostelijke hoek verstoord bij aanleg van het keldergat naar de kelder waarin de miswijn bewaart ligt die ten oosten van de pandgang ligt

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie. De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 138 cm. Het hoogst bewaarde punt van de grafkelder meet 176 cm. De kelder is 146 cm breed, en ongeveer 228 cm lang.
 - *muren:* Deze grafkelder is aanzienlijk minder diep dan de grafkelders in de kerk.

Aan de oostelijke zijde is de kelder aangebouwd tegen de oostelijke muur van de pandgang, die opgebouwd is uit Doornikse kalksteen. De achterwand van de grafkelder wordt door deze natuurstenen muur gevormd. Door het verzakken of het zetten van de constructie staat de grafkelder nu volledig los van de muur, met overal 1 tot enkele cm opening. De oostelijke muur van de pandgang vertoont minstens twee fasen met bepleistering en sporen van verbouwing.

Naast de Doornikse kalksteen worden er in de muur ook zandsteenbrokken en bakstenen met verschillende formaten¹²⁰, die waarschijnlijk uit verschillende periodes stammen, geregistreerd.

De westelijke wand van de grafkelder toont naast de toegangsopening ook een verhoogd bakstenen stuk 'op de rand'.

Aan de buitenzijde van de noordelijke muur is er een paalgat uitgespaard in de muur. De functie van dit paalgat is onduidelijk maar waarschijnlijk heeft het iets met de bouw van de kelder te maken.

Het keldergat naar de miswijnkelder, die ten oosten van de pandgang gesitueerd is, is gedeeltelijk op de noordoostelijke hoek van de grafkelder gebouwd. De muurtjes maken gebruik van de grafkelderconstructie. Het is duidelijk dat dit keldergat pas na de bouw van de grafkelder tot stand kwam.

- *bodem*: Het vloertje van de kelder bestaat uit mortel en aangestampte aarde. Op deze vloer zijn twee steunmuurtjes aangelegd die opgebouwd zijn uit strekstenen, en een derde halfsteens steunmuurtje¹²¹.
 - *gewelf*: De grafkelder is afgesloten met een tongewelf.
 - *interieur*: Het interieur van de grafkelder is waarschijnlijk volledig bepleisterd.
 - *toegang*: De toegang van de grafkelder heeft een trapje en bevindt zich, zoals bij de meeste grafkelders, aan de westelijke zijde.
- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen en is aangebouwd tegen de oostelijke muur van de pandgang die opgebouwd is uit Doornikse kalksteen, zandsteen en baksteen.
- *afmetingen bakstenen*: 18 x 8 x 4 cm
- ♦ *bijzettingen*:
- Omdat de grafkelder volgestort is met kisten en beenderen is het niet duidelijk welke skeletten de oorspronkelijke bijzettingen vertegenwoordigen.

¹²⁰ 25 x ? x 8 cm, 17 x 8 x 4,5 cm en 30 x 14,5 x 8 cm

¹²¹ Deze formulering is letterlijk overgenomen uit het opgravingdagboek. Ik vind deze formulering vrij onduidelijk omdat een muur die opgebouwd is uit strekstenen normalerwijze ook halfsteens is. Op de individuele plannen is echter duidelijk te zien dat de eerste twee genoemde muurtjes, die aan de westelijke zijde en in het midden van de kelder liggen, de dikte hebben van een steense muur.

- ♦ *grafgiften en andere vondsten:* skelet met onderkaak met 'pijprokerstanden', crucifix, resten van verschillende kammen, textielfragment, fragmenten van een houten bol, strikken in textiel (onduidelijke functie), grote kam van schildpadhoorn, duidelijk in de latere puinvulling van de kelder: stukken zandsteen beeldhouwwerk en fragmenten van grafstenen (waarvan één fragment gedateerd in 1699)

G2Pg

- ♦ *nr. grafkelder:* G2Pg, het gaat hier om een grafkelder die bloot kwam te liggen bij het graven van een greppel langsheen de muur in de pandgang voor de sacristie. De locatie waar deze kelder ligt ging door de aannemer niet verder uitgegraven worden. De kelder was dan ook niet bedreigd en werd dus ook niet aan verder onderzoek onderworpen.
- ♦ *sleuf:* pandgang
- ♦ *ligging:* de pandgang vlak voor de ingang van de sacristie
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:* gemeenschappelijke grafkelder
- ♦ *toestand graf:*
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:*
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:*
- ♦ *materiaalgebruik:*
 - *afmetingen bakstenen:*
- ♦ *bijzettingen:*

- Volgens het dagboekverslag waren er door een gaatje in de kelder "veel kisten en knoken te zien".

- ◆ *grafgiften en andere vondsten:*

G4S

- ♦ *nr. grafkelder:* G4S, de grafkelder is enkel zichtbaar in het noordprofiel van de sleuf in de sacristie. Er kon dus niet veel informatie worden verzameld.
- ♦ *sleuf:* sacristie
- ♦ *ligging:* zone E, in het noordprofiel van de sleuf ongeveer centraal in kelder onder de sacristie, noord-zuid oriëntatie
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:* Aan de hand van de breedte van de kelder, ongeveer 60 cm, en de resten van slechts één doods-kist kunnen we stellen dat het hier waarschijnlijk om een individuele grafkelder gaat.
- ♦ *toestand graf:* verstoord
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* Het hoogst zichtbare en bewaarde punt van de grafkelder, te vinden op de westelijke muur, meet 28 cm.
De kelder is 60 cm breed, de lengte blijft onbekend.
 - *muren:* Er rest niet veel muurwerk van de grafkelder, aan de westelijke zijde is de muur vijf bakstenen hoog bewaard, aan de oostelijke zijde slechts één baksteen. De zuidelijke muur lag buiten de sleuf en is dus onbekend gebleven en van de noordelijke muur zijn, door de ruwe uitgraving van de aannemer, geen sporen bewaard gebleven. Het is wel duidelijk dat het om halfsteense muurtjes gaat.
 - *bodem:* De laag onder de grafkelder bestaat volgens de planbeschrijving uit een bruine kleiige homogene en zeer fijnkorrelige laag. Als er al een vloertje

werd aangelegd in de kelder zal dat waarschijnlijk uit eenvoudige aangestampte aarde bestaan.

- *gewelf*: Het gewelf is volledig weggebroken. Er zijn geen aanwijzingen over aard en constructie van het gewelf.
 - *interieur*: Aan de binnenzijde is de grafkelder afgewerkt met een kalkpleisterlaag
 - *toegang*:
- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie, althans het deel dat onderzocht is, bestaat volledig uit baksteen.
- *afmetingen bakstenen*: ? x 11 x 5 cm, de lengte van de steen is niet bekend omdat de kelder enkel in het profiel zichtbaar is.
- ♦ *bijzettingen*:
- ♦ *grafgiften en andere vondsten*:

G5S

- ♦ *nr. grafkelder:* G5S
- ♦ *sleuf:* sacristie
- ♦ *ligging:* zone F, in de zuidoostelijke hoek van de kelder onder de sacristie, oost-west oriëntatie
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:*
- ♦ *toestand graf:* verstoord, o.a. bij het ruw uitgraven van de grond onder de sacristie door de aannemer.
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder is slechts fragmentarisch bewaard. De kelder is aan de noordelijke zijde waarschijnlijk ongeveer 243 cm lang geweest. De andere afmetingen van de kelder zijn niet meer te achterhalen.
 - *muren:* De grafkelder is opgebouwd uit halfsteense muren. Enkel de noordelijke wand en een deel van de westelijke wand is bewaard. De oostelijke zijde is waarschijnlijk weggebroken bij de aanleg van een halfpijler tegen de keldermuur van de sacristie die ten oosten van de grafkelder ligt. Aan de buitenzijde van een deel van de noordelijke muur van de grafkelder is een muurtje in kleinere bakstenen aangebouwd waarvan de betekenis onduidelijk is.
 - *bodem:*
 - *gewelf:* Het gewelf is volledig weggebroken. Er zijn geen aanwijzingen over aard en constructie van het gewelf.
 - *interieur:* De grafkelder is aan de binnenzijde bepleisterd met een kalklaag.

- *toegang:*
- ◆ *materiaalgebruik:* De constructie bestaat volledig uit baksteen met een zavelige kalkmortel.
 - *afmetingen bakstenen:* Er zijn in de muren van de grafkelder formaten die variëren tussen ? x 14 x 7 cm en ? x 13 x 5,5 cm (westelijke muur) tot 27 x 13 x 7 cm (noordelijke muur)
- ◆ *bijzettingen:*
 - geen sporen van oorspronkelijke begraafing
- ◆ *grafgiften en andere vondsten:*

G14S

- ♦ *nr. grafkelder:* G14S, van deze grafkelder is enkel een zeer beperkt hoekje overgebleven. Het is duidelijk dat het om een grafkelder gaat maar verdere informatie is niet voorhanden.
- ♦ *sleuf:* sacristie
- ♦ *ligging:* zuidwestelijke hoek van de kelder onder de sacristie
- ♦ *datering:*
- ♦ *type:*
- ♦ *toestand graf:* verstoord
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:*
 - *muren:*
 - *bodem:*
 - *gewelf:*
 - *interieur:*
 - *toegang:*
- ♦ *materiaalgebruik:* baksteen
 - *afmetingen bakstenen:*
- ♦ *bijzettingen:*
- ♦ *grafgiften en andere vondsten:*

5.4. Interpretatie en conclusie

Bij de conclusies die getrokken kunnen worden uit de opgravingresultaten, de onderzoeken die men heeft uitgevoerd en dan specifiek de resultaten met betrekking tot de grafconstructies, valt meteen op dat het karakter van de opgraving in de Sint-Pauluskerk erg verschillend is van dat van de kathedraalcampagne.

Eerst en vooral is het duidelijk dat het in de Sint-Pauluskerk om een minder groots opgezette campagne gaat. Zo is de tijd die is uitgetrokken voor de opgraving veel krappere. De goede resultaten van het archeologisch veldwerk zorgen wel voor enig uitstel, maar het blijft voor de archeologen toch een race tegen de klok.

Deze tijdsdruk, en de moeilijke relatie met de aannemer die belast is met de installatie van het verwarmingssysteem, laten zich voelen in de opgravingresultaten.

Enkele zones, zoals de ruimte voor het hoogkoor, liggen onmiddellijk in de weg van de aannemer en moeten heel snel onderzocht worden. De informatie over de grafkelders uit deze zones is dan ook schaars of zelfs onbestaande.

Andere zones, zoals het schip van de kerk, zijn niet in direct uitbraakgevaar waardoor er veel uitvoeriger informatie kan verzameld worden.

De ruwe informatie uit de archieven van de afdeling Archeologie van de stad Antwerpen, waarop ik de inventaris grotendeels gebaseerd heb, is dan ook van een andere aard dan die bij het onderzoek rond de kathedraal.

Waar ik mij bij het laatst genoemde onderzoek vooral kon baseren op de gedetailleerde gravenlijsten, planbeschrijvingen en uitgebreide populaire artikels, heb ik mij voor de informatie van de Sint-Pauluskerk bijna uitsluitend op het opgravingdagboek en de plannen zelf moeten richten. Het is niet steeds duidelijk of het om steense muren of halfsteense muren gaat, welke mortel gebruikt is, of het interieur van de kelders bepleisterd is en dergelijke meer.

Hierbij moet men natuurlijk voor ogen houden dat de ontbrekende informatie vermoedelijk niet achterhaald kon worden, eventueel door tijdsdruk en het gebrek aan middelen, en dat het opgravingdagboek van de archeologen meestal erg precies en nauwkeurig verslag uitbrengt van de opgraving.

Omdat er na het veldwerk voor de stadsarcheologen amper tijd en fondsen overschieten om verder multidisciplinair onderzoek uit te voeren, of uit te besteden, is de informatie die verzameld is tijdens de opgraving soms moeilijk te interpreteren.

Anders dan bij het onderzoek van de kathedraal, zijn er op de gegevens uit de Sint-Pauluskerk geen grondig historisch archiefonderzoek, radiokoolstofmethode, mortelanalyse, numismatisch onderzoek, textielonderzoek of zelfs fysisch-antropologisch en paleopathologisch onderzoek uitgevoerd.

Zo zijn er erg weinig skeletgegevens waardoor bijvoorbeeld het geslacht van de overledenen onbekend blijft.

Door de afwezigheid van grondig historisch archiefonderzoek zijn er verder geen details bekend over de aanleg, de kostprijs en de opdrachtgevers of eigenaars van de grafkelders.

Ook mis ik om die reden gegevens over de precieze datering van constructieve elementen uit de kerk, zoals de eerste preekstoel, waardoor de relatieve datering bij eventuele oversnijdingen veel vager of zelfs onmogelijk wordt.

In totaal zijn er bij de opgravingcampagne naar aanleiding van de installatie van een verwarmingssysteem in de Sint-Pauluskerk, vanaf eind augustus 1995 tot september 1996, één eventueel individuele grafkelder en negenentwintig gemeenschappelijke grafkelders gevonden. We kunnen er van uit gaan dat er, in de delen van de kerk die niet onderzocht zijn, nog meer grafkelders te vinden zijn.

De archeologische sleuven bevonden zich op de trajecten die uitgegraven zouden worden door de aannemer, in functie van de aanleg van ondergrondse warme luchtkanalen.

In de eerste plaats werden de sacristie en een deel van het aanpalende kloosterpand, waar oorspronkelijk de technische ruimte werd voorzien, onderzocht.

Verder is er in de eerste fase van het onderzoek opgegraven in het transept en de viering van de kerk waar de luchtkanalen de bodem tot drie meter onder de vloer zouden verstoren.

Nadat echter duidelijk werd dat er belangrijke muurresten van de 13de eeuwse kerk door deze luchtkanalen verstoord zouden worden, werd besloten aan alternatief te zoeken voor de loop van de kanalen. Dit betekende ook voor de archeologen bijkomend onderzoek.

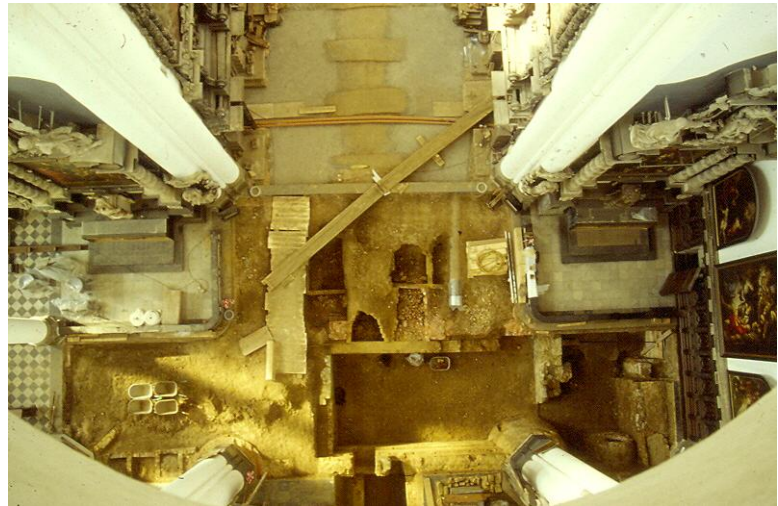
De volgende stap, op zoek naar een alternatief voor de verwarmingsinstallatie in de kruisbeuk, was een proefsleuf die over de volledige breedte van de kerk, ter hoogte van de meest oostelijke travee van het schip, werd getrokken.

Verder ging men in de pandgang voor de lepantokapel, en in de lepantokapel zelf, opgraven met de bedoeling een vervanger te vinden voor de sacristie waar aanvankelijk de technische

ruimte gepland was. Over de hele breedte van de kapel werd een sleuf getrokken met een lengte van twintig meter en een diepte van vier meter.

Tenslotte is ook de middenbeuk, over de volledige lengte van het schip, uitgegraven.

Wat de ligging van de grafkelders betreft is de zone voor de ingang van het hoogkoor volledig ingenomen door een reeks aan elkaar gebouwde grafkelders. Hoewel de kelders willekeurig verspreid in de kerk liggen is er in deze zone eventueel sprake van een planmatige aanleg, waarbij twee rijen van zes grafkelders achter elkaar gebouwd zijn.

Zicht op de grafkelders in de zone voor het hoogkoor vanuit de vieringstoren. (foto: Stad Antwerpen, afdeling Archeologie)

Verder zijn alle kelders, met uitzondering van het eventueel individuele keldertje G4S, oost-west georiënteerd.

In tegenstelling tot de kathedraal, bestaat er van de Sint-Pauluskerk geen plan met de precieze lokalisatie van de grafkelders in de kerk en het kloosterpand. Omdat ook de plaatsomschrijvingen in het opgravingdagboek soms redelijk vaag blijven, is het mij niet altijd duidelijk waar de grafkelders precies liggen. Ik heb ervoor gekozen geen reconstructieplan te maken met de ligging van de kelders op basis van deze omschrijvingen, omdat dit veel te hypothetisch zou zijn. Het is wel gelukt een grondplan van de kerk, het klooster en de directe omgeving bij te voegen met een schetsmatige weergave van de sleuven¹²².

Datering

Om de datering van de kelders te achterhalen kunnen we voortgaan op verschillende aanwijzingen. Zoals ik reeds hoger aangaf zijn er bij deze opgraving geen archiefonderzoek of

¹²² Zie Bijlage IV: Grondplan van de Sint-Pauluskerk, het Predikherenklooster en de directe omgeving, met schetsmatige weergave van de sleuven

eventuele aanvullende analysemethoden uitgevoerd die ons iets wijzer zouden kunnen maken over de datering van de grafkelders. Ook de archeologische gegevens geven geen uitsluitel. Een grafkelder die slechts onzeker gedateerd kan worden door het gebrek aan gegevens is G6Mb. Deze grafkelder ligt namelijk onder de oorspronkelijke fundering van de eerste preekstoel, waarvan ik de bouwdatum zonder archiefonderzoek niet heb teruggevonden. Ik heb wel een aanwijzing gevonden in een schilderij van Pieter Neefs uit 1636, waarop het interieur van de kerk met de eerste preekstoel afgebeeld staat. Deze stoel moet dus toen reeds bestaan hebben¹²³. Het jaar 1636 is dan ook te beschouwen als een terminus ante quem voor de aanleg van de kelder.

Voor grafkelders G4Kr en G8Kr, die door de doksaalfundering oversneden worden, kan ik mits de datering van dit doksaal een duidelijke terminus ante quem opstellen.

In 'Bouwen door de eeuwen heen, Inventaris van het cultuurbezit in België deel 3na' wordt vermeld dat het kerkinterieur grondig wijzigt in 1833. Het uit 1654 daterende doksaal, dat vervaardigd werd door P. Verbruggen de Oude, zou hierbij zijn afgebroken¹²⁴.

Grafkelders G4Kr en G8Kr zijn dus aangelegd voor 1654, de bouwdatum van het doksaal.

Een andere oversnijding die helpt bij de datering van een grafkelder is die van G12Nz, waarbij het bakstenen funderingsmuurtje van de biechtstoelen die tegen de noordelijke wand van de kerk opgesteld stonden over de grafkelder loopt. De bouwdatum van deze biechtstoelen (1658-1660) kan gezien worden als terminus ante quem voor de aanleg van de grafkelder.

Verdere aanwijzingen zijn bijvoorbeeld de pijler die zorgvuldig is ingebouwd in grafkelder G3Kr. De aanleg van deze pijler kunnen we ongeveer gelijk zetten met de bouw van het schip van de huidige kerk in het begin van de 16de eeuw. De kelder is dus pas na deze periode vervaardigd.

Ook bij grafkelder G9Zz kunnen we het begin van de 16de eeuw beschouwen als terminus post quem voor de bouw van de kelder. De kelder werd namelijk aangebouwd tegen de kettingmuur tussen de pijlers op de scheiding van de middenbeuk en de zuidelijke zijbeuk. De kelder heeft dus een latere bouwdatum dan deze muur. Ook hier kunnen we er van uitgaan dat de aanleg van de muur gelijk loopt met de bouw van het huidige schip.

Bij grafkelder G16Kr komt de noordelijke zijde van de constructie overeen met de funderingsmuur van altaaromtuining 3 in de kruisbeuk. Met 'altaaromtuining 3' verwijzen de

¹²³ R. SIRJACOBS, *Sint-Pauluskerk Antwerpen, Historische gids*, Antwerpen, 1999, p. 128.

¹²⁴ *Bouwen door de eeuwen heen, Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Deel 3na, Stad Antwerpen*, in opdracht van het Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, Snoeck-Ducaju & Zoon n.v., Gent, 1976, p. 381.

archeologen waarschijnlijk naar de omtuining van het Rozenkransaltaar dat zich heden op deze plaats in de kerk bevindt. Het bouwjaar van dit altaar (1650) kan dan ook dienen als terminus post quem voor de bouw van de grafkelder.

Tenslotte is er nog grafkelder G1Pg die werd aangebouwd tegen een 13de eeuwse kloostermuur. De kelder heeft dus een latere bouwdatum dan deze muur.

Ofschoon het hier om relatief fragmentaire gegevens gaat kunnen we er toch voorzichtig uit concluderen dat de archeologische informatie in de richting van de 16de en 17de eeuw wijst voor de aanleg van de grafkelders. Het is lijkt duidelijk dat de grafkelders bij de tweede en huidige Sint-Pauluskerk horen.

Naast de eventuele oversnijdingen door constructieve elementen uit de kerk kunnen sommige grafkelders onderling in chronologische volgorde geplaatst worden.

Zo zijn grafkelders G3Kr en G12Nz zijn aangebouwd tegen een muurtje dat over G7Kr loopt. Deze laatste grafkelder is dan ook ouder dan G3Kr en G12Nz.

Grafkelder G13Mb maakt aan de noordzijde gebruik van de zijmuur van grafkelder G12Mb, en is dus jonger dan G12Mb, maar wel ouder dan G1Mb, die aan de noordzijde gebruik maakt van de zijmuur van grafkelder G13Mb.

Deze onderlinge datering maakt ons op zich niet veel wijzer. De belangrijkste conclusie die uit deze oversnijdingen getrokken kan worden is het feit dat deze grafkelders doorheen de tijd gebouwd zijn en niet synchroon vervaardigd.

Een andere methode die we kunnen gebruiken om de grafconstructies iets nader chronologisch te plaatsen is de datering op basis van de baksteenformaten.

Net als bij de gemeenschappelijke grafkelders uit de kathedraal zijn de baksteenformaten van de gemeenschappelijke grafkelders uit de Sint-Pauluskerk kleiner dan die van de individuele kelders uit de kathedraal. Deze individuele grafkelders zijn ruim te dateren van de 14de tot de 16de en zelfs begin 17de eeuw. Als we de stelling volgen die dr. J. Hollestelle in zijn boek aanhaalt, 'hoe groter de baksteen, hoe ouder de constructie', kunnen we ervan uitgaan dat de grafkelders uit de Sint-Pauluskerk jonger zijn dan de individuele kelders uit de kathedraalbodem¹²⁵.

Hollestelle benadrukt wel dat deze manier van dateren steeds onder voorbehoud gebruikt moet worden. Bakstenen uit een bepaalde constructie kunnen namelijk gerecycleerd zijn uit oudere constructies. In één bepaald gebouw of constructie kunnen bakstenen van

¹²⁵ J. HOLLESTELLE, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Gysbers & Van Loon, Arnhem, 1976, p. 77.

verschillende plaatsen afkomstig verwerkt zijn. Deze stenen zullen daardoor uiteenlopende afmetingen hebben maar wel binnen één periode te dateren zijn. En tenslotte grepen de steenbakkers, vooral voor zwaar muurwerk, wel eens terug naar oudere en grotere maten. In verband met de datering van baksteenformaten stelt Hollestelle verder dat gebouwen, of in dit geval constructies, die vòòr het jaar 1300 aangelegd zijn, zonder uitzondering gebouwd werden met grote bakstenen. Dat wil zeggen 28 tot 34 cm lengte, 14 tot 16 cm breedte en 7 tot 10 cm dikte. We stellen vast dat de baksteenformaten van de grafkelders uit de Sint-Pauluskerk beduidend kleiner zijn dan deze formaten en dus zeker niet voor 1300 gedateerd moeten worden.

Maar wanneer moeten deze kelders dan wel gedateerd worden?

De maten van bakstenen in Vlaanderen gaan vooral na 1400 relatief snel en hevig verkleinen. Bakstenen van nog geen 20 cm lengte worden in de loop van de 15de en dan vooral de 16de eeuw geïntroduceerd.

Ook wordt het courant dat de bakstenen, zoals het geval is bij de grafkelders van de Sint-Pauluskerk, tweemaal zo lang als breed zijn, met een dikte gelijk aan de helft van de breedte¹²⁶.

Het is dus duidelijk dat de grafkelders niet voor het jaar 1400 te dateren zijn.

De baksteenmaten zitten met een gemiddelde van 17,5 x 8 x 4 cm enkele cm onder 20 cm en lijken dus eerder 16de en misschien zelfs 17de eeuws te zijn. Al blijft dit erg hypothetisch.

In de inventaris zien we dat er ook uitzonderingen voorkomen tussen de grafconstructies.

Kelders G4S en G5S, beiden uit de bodem van de sacristie naast de kerk, hebben baksteenformaten die met ? x 11 x 5 cm voor G4S, en ? x 14 x 7 cm, ? x 13 x 5,5 cm, 27 x 13 x 7 cm voor G5S hevig afwijken van de andere formaten. Bij grafkelder G4S wordt verondersteld dat het hier eventueel gaat om een individuele kelder, en ook bij G5S kunnen we op basis van de gevonden muurresten geen uitsluitsel geven in verband met het type van de grafkelder, al lijkt een lengte van 243 cm wel wat lang voor een individuele kelder.

Dit beeld, van de individuele kelder die ouder is dan de gemeenschappelijke grafkelders, komt overeen met het beeld dat verzameld is bij de opgraving in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.

De maten van bakstenen van deze kelders lijken te groot om uit de 16de eeuw, na de aanleg van het huidige kerkgebouw, te komen. Het is voor deze kelders, indien we uitgaan van een geldige datering door middel van de baksteenformaten, dan ook niet uitgesloten dat ze te linken zijn aan de eerste Sint-Pauluskerk die opgetrokken werd in 1262.

¹²⁶ J. HOLLESTELLE, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Gysbers & Van Loon, Arnhem, 1976, p. 87-88.

Een derde manier die ik kan gebruiken om de grafkelders doorheen de tijd te situeren, is die aan de hand van de grafvondsten uit de kelders.

Zo levert de datering van muntstukken die uit de kelders afkomstig zijn een terminus post quem voor het afsluiten van de grafkelder.

In grafkelder G3Kr is de munt, die gevonden is in de grafkelder en eventueel geassocieerd mag worden met skelet 14, volgens archeoloog Johan Veeckman op het eerste zicht afkomstig uit de Oostenrijkse periode en ca. 1780 te dateren.

Ook de munt uit G1Mb is volgens archeoloog Veeckman gemaakt in de Oostenrijkse periode en zou zo bewijzen dat de kelder zeker in gebruik was tot en met het einde van de 18de eeuw. Deze waarnemingen komen echter niet uit een gepubliceerd artikel, maar werden genoteerd in het opgravingdagboek. Er is geen verder onderzoek gedaan naar de muntstukken.

Of deze eerste waarnemingen correct zijn staat dus niet buiten kijf.

Ook moeten we hierbij voor ogen houden dat de munten misschien niet oorspronkelijk aanwezig waren in de kelder, maar er na verstoring terechtgekomen kunnen zijn.

In vier andere kelders G6Mb, G13Mb, G12Nz en G9Zz zijn er muntstukken vermeld bij de grafvondsten. Ik heb echter over de eventuele herkomst en datering van deze munten verder geen informatie gevonden.

Andere vondsten die veelvuldig in de graven voorkomen en eventueel kunnen helpen bij de datering zijn de textielvondsten.

Frieda Sorber van het Provinciaal Textielmuseum van Oelegem denkt op het eerste gezicht van de textielresten van de ambtskledij van skelet 14, de priester die begraven ligt in één van de bovenste lagen van grafkelder G3Kr, dat het waarschijnlijk om een 18de eeuwse bijzetting gaat, met eventueel een 17de eeuwse kazuifel. Ook hier gaat het om een opmerking uit het opgravingdagboek zelf en zijn deze bevindingen niet gepubliceerd.

Het is wel duidelijk aan de hand van de vondsten uit de kerkbodem dat de kledij van de priesters vaak al versleten was op het moment dat er iemand in begraven werd.

Om te besparen op de dure ambtskledij werden de dode priesters gehuld in oude kazuifels.

Omdat deze kazuifels soms generaties konden meegaan vooraleer ze onder de grond belanden zijn ze dan ook niet erg betrouwbaar om op te dateren.

Een uitzonderlijk geval van een dateerbaar artefact is de medische armband met aan de binnenzijde koper en aan de buitenzijde textiel die in grafkelder G7Kr gevonden is.

De behandeling, waarbij koperen plaatjes gebruikt werden tegen chronische infecties van de ledematen, is afkomstig uit 'De Re Medica'. Deze medische uitgave uit 1478 werd uitgegeven aan de hand van het werk van A.C. Celsus, een Romeins auteur uit het begin van onze tijdsrekening. De bijzetting dateert dus met zekerheid van na deze periode en levert zodoende een terminus post quem voor het afsluiten van de kelder.

Hoe lang bleven de kelders in gebruik? Johan Veeckman verdedigt in het artikel 'Post-medieval mortuary practices in Antwerp (Belgium)' de stelling dat de gemeenschappelijke grafkelders gedurende een lange periode in gebruik waren¹²⁷.

Zo haalt hij het aantal bijzettingen dat opgegraven werd per grafkelder¹²⁸, en het gebruik om de oudere bijzettingen na verloop van tijd te ruimen om plaats te maken voor nieuwe begravingen¹²⁹, aan.

Veeckman argumenteert verder dat het bij de opgegraven bijzettingen wel eens zou kunnen gaan om begravingen uit de laatste decennia voor het sluiten van de grafkelders. De oudere bijzettingen zouden dan reeds geruimd zijn.

Toestand van de graven

Terwijl de gemeenschappelijke grafkelders in de kathedraalbodem allemaal verstoord zijn, zijn in de Sint-Pauluskerk de meeste grafkelderconstructies intact gebleven.

Enkele factoren vormen een eventuele verklaring voor dit fenomeen.

De huidige Sint-Pauluskerk, die pas in de 16de eeuw gebouwd en in de 17de eeuw voltooid is, heeft veel minder lang gediend als begraafplaats dan het hedendaagse gebouw van de kathedraal dat reeds uit de 14de eeuw dateert.

Bovendien was een plaatsje in een kloosterkerk dubbel zo duur als een begraafplaats in de parochiekerk¹³⁰. In de kloosterkerk kon de overledene voor de verlossing van zijn ziel immers rekenen op dagelijks en ononderbroken gebed van de paters.

Het waren dan ook alleen de allerrijksten die zich dit privilege konden veroorloven.

¹²⁷ J. VEECKMAN, *Post-medieval mortuary practices in Antwerp (Belgium)*, in: G. De Boe en F. Verhaeghe (ed.), *Death and Burial in Medieval Europe - Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference - Volume 2* (IAP rapporten 2), Zellik, 1997.

¹²⁸ Tot drieëntwintig bijzettingen in één grafkelder (G6Mb).

¹²⁹ bijvoorbeeld grafkelder G1Mb.

¹³⁰ J. HENDRICKX, *Het Dode Gevaar? Begraven en hygiëne te Antwerpen van de 16de tot de 18de eeuw*, in: 'n *Propere tijd!?*, *Onleefbaar Antwerpen thuis en op straat 1500-1800* (tent. cat.), s.l., 1988, p. 28.

De kistgraven in de Sint-Pauluskerk zijn, in tegenstelling tot de grafkelders, wel massaal verstoord en zelfs verwijderd.

In het midden van de 19de eeuw werden de graven in de kerkbodem geruimd bij de heraanleg van de vloer. Door al die grafkuilen ontstonden namelijk in de loop der eeuwen talrijke verzakkingen in de kerkvloer. Door het grafveld leeg te maken en de bodem op te vullen met een stabielere grondlaag kon dit probleem opgelost worden¹³¹.

Na het ruimen van de kistgraven moest echter een oplossing gevonden worden voor de grote hoeveelheid aan beenderen en kistresten die uit de bodem gerecupereerd werden.

Het gevolg was dan ook dat de meerderheid van de grafkelders uit de Sint-Pauluskerk in de 19de eeuw geopend zijn, via de toegangsopening volgestort met de beenderen die uit de kerkbodem verwijderd werden, en dus als ossuaria hergebruikt zijn.

Een andere getuige van dit ruimen van de kerkvloer in de 19de eeuw is het grote knekelhuis dat naast de kerk onder de calvarieberg gebouwd werd¹³². Van 26 mei tot 1 juni 1994 werd er door de afdeling archeologie een bijkomende noodopgraving uitgevoerd naar deze constructie.

Het ossuarium bestaat in feite uit twee kelders. Het eerste keldertje is gebouwd met cement in plaats van kalkmortel en moet dus tamelijk recent zijn. Dit keldertje staat koud aangemetseld tegen de fundering van de zijmuur van de kerk.

De tweede kelder is veel groter, meet 6 bij 7 meter grondplan en bestaat uit een overwelfde, ongeveer rechthoekige ruimte. Deze kelder staat schuin ten opzichte van de muren van de kerk en heeft een noordwest-zuidoost oriëntatie. In de zuidhoek van de kelder bevindt zich een smalle, tunnelachtige toegang die bovenaan is afgedekt met een monoliete blauwe natuursteen en uitkomt in het grasveld naast de calvarieberg.

Duizenden beenderen en kistresten zijn vanuit de kerk in dit ossuarium gedeponeerd. Het is niet zeker of deze ondergrondse ruimte intentioneel ontworpen is als een knekelhuis, al lijkt dit wel zeer aannemelijk.

De datering van het ossuarium blijft onzeker, al is het aan de hand van de bouwnaden wel duidelijk dat het later gebouwd is dan het kerkgebouw zelf.

¹³¹ J. VEECKMAN, *Archeologisch onderzoek in de Sint-Pauluskerk: een middeleeuws klooster komt terug tot leven*, in: *Sint-Paulus-info*, 1996, nr. 20, p. 1238.

¹³² Omdat het hier om een knekelhuis en niet om een echte grafkelder gaat, heb ik deze constructie in de inventaris verder niet vermeld.

Constructie

De grafkelders uit de bodem van de Sint-Pauluskerk vertonen een vrij grote uniformiteit in hun bouwwijze.

Het gaat meestal om rechthoekige, soms licht trapeziumvormige constructies die 100 tot 200 cm breed zijn, met de meeste kelders tussen 120 en 165 cm breed. De minimumlengte is 200 cm met uitspringers tot rond de 300 cm, en de hoogtes gaan van 160 tot 280 cm met gemiddelden rond 230 cm hoog.

De kisten in de grafkelders steunen meestal op houten balken of ijzeren staven die tot 20 cm boven de vloer in de muren verankerd zijn. De staven worden eventueel in het midden ondersteund door een stapeltje bakstenen, of in het geval van grafkelder G13Mb, door een metalen steunpootje. Naast deze staven hebben sommige grafkelders een extra bakstenen steunmuurtje op de bodem van de kelder.

Bij grafkelders G9Mb en G13Mb zijn er meerdere rijen van balkgaten te zien, zodat de kisten op meerdere verdiepingen boven elkaar begraven konden worden.

Daarnaast zijn er ook grafkelders waar er geen gaten van steunbalken of staven te zien zijn maar wel twee of meerdere bakstenen muurtjes waarop de kisten gezet werden.

De bodem van de grafkelders bestaat meestal uit een bakstenen vloertje. Daarnaast komen er ook veel kelders voor waar de vloer aangelegd is uit eenvoudige aangestampte aarde, eventueel met een mortellaagje. Tenslotte is er ook één kelder met een echt tegelvloertje.

Alle grafkelders uit de kerk zijn bovenaan afgesloten met een tongewelf gebouwd met behulp van een formeel, waarvan de balkgaten vaak nog zichtbaar zijn ter hoogte van de gewelfaanzet. Het gewelf heeft, net als de kelders, een oost-west oriëntatie maar wijzigt soms aan de zijde waar de toegang zich bevindt naar een noord-zuid oriëntatie door de aanwezigheid van een toegangsopening.

Wat de interieurafwerking van de constructies betreft weet ik slechts van acht grafkelders uit de kerk met zekerheid dat de binnenwanden bepleisterd zijn.

De grafkelders zijn via een eenvoudig mangat zonder trapje, onder een deksteen, vanuit de kerk toegankelijk. De toegang ligt meestal in het westen. Vaak zien we een wijziging in de oriëntatie van het gewelf aan de toegangszijde en een steunmuurtje rond de buitenzijde van de opening om de grafplaat te dragen.

Bij meerdere grafkelders is de toegangsopening door middel van een formeel dichtgemetseld met een met mortel betreken, horizontaal of verticaal, baksteenmuurtje¹³³. Dit gebeurde waarschijnlijk na de definitieve afschaffing van het gebruik van deze grafkelders in 1784.

Ondanks deze uniformiteit zijn er bij de grafconstructies uit de kerk ook enkele typologische uitzonderingen.

Zo is er bij de toegang van grafkelders G18Kr, G6Mb, G3Kr en G1Pg geen sprake van een eenvoudig mangat maar een toegangsopening met een trapje. Hierdoor komen deze grafkelders typologisch dichter bij de gemeenschappelijk grafkelders uit de kathedraal te liggen. Ook G12Mb en G13Mb hadden bij hun bouw eventueel een trap die later deels afgebroken is.

Een andere eigenaardigheid die bij de toegangsconstructies in de Sint-Pauluskerk voorkomt is de oriëntatie naar het oosten. Terwijl de toegangsopening zich doorgaans aan de westelijke zijde van de kelder bevindt, ligt bij grafkelders G18Kr, G6Zz, G7Zz en G12Nz de toegang aan de oostelijke zijde. Bij deze laatste grafkelder is het wel duidelijk dat de oorspronkelijke toegang van de kelder, voor de verbouwingen, aan de reguliere westelijke zijde te vinden was. Bij grafkelder G9Zz is er eenvoudigweg geen toegangsopening gebouwd. Het is wel duidelijk dat het gewelf van de kelder een latere bouwdatum heeft dan de rest van de constructie.

Andere afwijkingen die uit de inventaris blijken zijn de buitensporige afmetingen van sommige grafkelders. Zo zien we dat grafkelder G1H veel groter is dan de reguliere grafkelders met een breedte van 230 tot 256 cm en een lengte van 368 cm. Dit is ongetwijfeld te wijten aan het feit dat het hier niet om een losstaande constructie gaat, maar om het verlengde van het miswijnkeldertje. Grafkelder G12Nz is na de verbouwingen, die duidelijk worden bij het bekijken van de constructie, veel langer geworden dan de andere kelders met een totale lengte van 400 tot 410 cm.

Tenslotte zijn er nog de smalle kelders zoals G9Mb die een breedte heeft van 66 cm en G4S die amper 60 cm breed is. Bij deze laatste kelder wordt aangenomen dat het eventueel om een individuele kelder gaat.

Een laatste constructieve uitzondering vinden we bij G9Zz waarbij de fundering van een achterliggende pijler enkele cm in de kelder steekt. Uniek aan deze grafkelder is het feit dat in deze fundering een grafsteen van 28 x 28 cm met de vermelding van een overledene ingemetseld is.

¹³³ bijvoorbeeld grafkelders G7Kr, G3Kr en G1Mb.

Materiaalgebruik

Net als in de kathedraalbodem is het materiaalgebruik bij de grafconstructies uit de Sint-Pauluskerk vrij homogeen.

Alle grafkelders zijn opgebouwd uit bakstenen, soms met gerecycleerd materiaal als brokstukken van metselwerk, bakstenen met verschillende maten, natuursteenfragmenten en tegels in verwerkt.

De baksteenformaten in de kloosterkerk gaan van 17 x 7,5 x 4 cm tot 18 x 9 x 4,5 cm.

De meeste afmetingen zitten rond 17,5 x 8 x 4 cm.

Grafkelders G4S en G5S zijn duidelijk uitzonderingen met baksteenformaten van ? x 11 x 5 cm tot ? x 14 x 7 cm.

Zoals reeds hoger vermeld is de informatie die ik heb kunnen verzamelen in verband met de mortelsoorten veel schaarser dan bij de kathedraal. Bij vijf verschillende grafkelders heb ik een beetje uitleg gevonden over de mortel, waarbij steeds een relatief zachte en zavelige kalkmortel beschreven wordt.

Jammer genoeg kunnen we hier niet zomaar de conclusie trekken dat het gebruik van mortel bij het bouwen van de grafkelders in de kerk homogeen is. De mortelbeschrijvingen van zeven grafkelders zijn volgens mij niet representatief genoeg voor alle kelders in de Sint-Pauluskerk.

Bijzettingen

Bij gebrek aan antropologisch en paleopathologisch onderzoek is het niet helemaal duidelijk hoeveel skeletten er precies uit de grafgrond gerecupereerd zijn.

De identificatie van de doden zorgt ook in de Sint-Pauluskerk voor onoverkomelijke problemen. Het ontbreken van een materiële link tussen de plaats waar een individu begraven ligt en de locatie in de kerk waar de gedenksteen of grafsteen opgesteld is, maakt het onmogelijk om de identiteit van een bijzetting te benoemen. Verder wordt er ook geen onderscheid gemaakt op de grafschriften tussen de kistgraven en de grafkelders zodat het nog moeilijker wordt te bepalen wie er in een grafkelder begraven ligt.

Anders dan in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal zijn er in de Sint-Pauluskerk wel een paar elementen die zouden kunnen helpen bij de identificatie van de overledenen.

Zo is er bij de grafvondsten van grafkelder G12Nz een vermelding van koperen klinknageltjes die in de vorm van letters op de kisten aangebracht zijn. Hoewel ik niet precies heb kunnen achterhalen hoeveel letters hiervan nog leesbaar waren, en het natuurlijk niet zeker is dat het hier om de naam van de doden gaat, zou dit een aanwijzing kunnen zijn waardoor men, mits grondig archiefonderzoek, wel iets wijzer kan worden.

Een andere belangrijkere vondst is een grafsteen van 28 x 28 cm, met de vermelding van een overledene, ingemetseld in een pijlerfundering die enkele cm in grafkelder G9Zz steekt. Ik heb niet teruggevonden of de vermelding nog leesbaar is, en wat er dan precies op deze grafsteen staat. Desondanks lijkt ook deze informatie, eventueel in combinatie met enig archiefonderzoek, erg nuttig voor de identificatie van de doden in kwestie.

Verder kunnen we enkel veronderstellen dat wie zich een plaatsje in de kerkbodem kan veroorloven daar genoeg kapitaalkrachtig voor moet zijn, en het hier dus voornamelijk om de gegoede burgerij, de rijke kooplui, de plaatselijke adel of de geestelijkheid van de stad Antwerpen moet gaan.

Een bijkomende moeilijkheid is het feit dat verschillende kelders hergebruikt zijn als ossuaria voor de resten van de kistgraven, waarbij het problematisch wordt om de oorspronkelijke bijzettingen te onderscheiden.

In één enkele grafkelder zijn er tot drieëntwintig skeletten in situ gevonden¹³⁴.

Rekening houdend met het gebruik om de oudere bijzettingen na verloop van tijd te ruimen, om plaats te maken voor nieuwe begravingen, kunnen we veronderstellen dat het aantal bijzettingen dat door de loop der tijd in één grafkelder terechtkwam nog hoger lag.

Bij G1Mb zijn er bijvoorbeeld beenderen van oudere bijzettingen onderaan in de grafkelder netjes opgestapeld onder de nieuwe begravingen.

In de Sint-Pauluskerk is er een duidelijk onderscheid tussen de leken en de priesterbegravingen.

Zo was het een vaste gewoonte de doden te begraven met de voeten naar het oosten en het hoofd naar het westen. Op die manier kijken de gelovigen naar het oosten waar Christus zal

¹³⁴ Bij grafkelder G6Mb.

verschijnen op de dag des oordeels. Rond het midden van de 17de eeuw ontstaat de traditie om priesters met het hoofd aan de oostelijke zijde te begraven¹³⁵.

Als we ervan uitgaan dat de gevonden bijzettingen allemaal dateren uit de laatste decennia voor het sluiten van de kelder, zoals Johan Veeckman aanhaalt in het artikel 'Post-medieval mortuary practices in Antwerp (Belgium)¹³⁶, zijn alle skeletten uit de grafkelders inderdaad na het midden van de 17de eeuw bijgezet.

Dit alles lijkt correct, want in tegenstelling tot de bijzettingen uit de individuele grafkelders van de kathedraal, die vermoedelijk vanaf de 2de helft van de 14de eeuw tot begin 17de eeuw te dateren zijn en allemaal west-oost georiënteerd zijn, zijn de skeletten in de Sint-Pauluskerk die geassocieerd worden met priesterkledij allemaal oost-west georiënteerd.

Er zijn op deze regel ook enkele uitzonderingen.

Skeletten 1,2 en 3 van grafkelder G12Nz zijn bijvoorbeeld gewone leken met een oost-west oriëntatie. De oostelijke oriëntatie van de toegangsopening van deze grafkelder kan hier deels de reden van zijn, al is deze verklaring niet sluitend. G6Mb heeft een reguliere westelijk gelegen toegang maar toch zijn er ook in deze kelder lekenbegravingen met een oost-west oriëntatie.

Bij skelet 5 van grafkelder G7Kr is de zaak nog iets ingewikkelder. De dode ligt oost-west georiënteerd maar draagt wel een bloemenkroontje. Vermoedelijk gaat het hier om een leek met een 'verkeerde' oriëntatie, al is de mogelijkheid van een geestelijke met een doodskroontje misschien niet helemaal af te schrijven.

Het is mij, door het gebrek aan informatie over de opdrachtgevers, niet duidelijk of de groepen van bijzettingen in de grafkelders steeds verwant zijn.

Leken en priesters konden wel in één grafkelder begraven worden. Het gaat hier eventueel om families die verwant waren met een geestelijke.

Ook de veelvuldige combinatie van kinderskeletten en volwassenen binnen één grafkelder doet vermoeden dat het om familiegrafkelders gaat.

¹³⁵ J. VEECKMAN, *Hoe werd er in de kathedraal begraven?*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1987, nr. 2, p. 6.

¹³⁶ J. VEECKMAN, *Post-medieval mortuary practices in Antwerp (Belgium)*, in: Guy De Boe en Frans Verhaeghe (ed.), *Death and Burial in Medieval Europe - Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference - Volume 2* (IAP rapporten 2), Zellik, 1997.

Grafgiften en andere vondsten

De grafkelders uit de Sint-Pauluskerk zijn recenter dan de meeste kelders uit de kathedraal. Het logische gevolg hiervan is het feit dat er in de kloosterkerk meer gedocumenteerde grafgiften zijn.

Daarenboven zorgen de gunstige bewaringsomstandigheden in enkele grafkelders uit de Sint-Pauluskerk voor een uitzonderlijk goede conservering van organische materialen als textiel, leer en hout.

De belangrijkste categorie grafvondsten bestaat uit de niet bewust meegegeven grafgiften. Naast een sporadische vermelding van constructieresten, zoals baksteenpuin van het oorspronkelijk gewelf dat in de vulling van de kelder terechtgekomen is, doel ik voornamelijk op de kistresten.

In sommige kelders is het hout van de doodskisten perfect bewaard waardoor de kisten, veel meer dan bij de kathedraal, volledig gereconstrueerd kunnen worden.

De kisten werden duidelijk op maat gemaakt. Standaardafmetingen zijn niet teruggevonden. Ze bestaan uit een licht trapeziumvormige bodem met zijwanden die naar buiten leunen en een deksel met een dak-vorm. Elke kist is een voorbeeld van vakmanschap.

De kisten zijn normalerwijze opgebouwd uit eikenhouten planken en ijzeren nagels.

Het deksel is aan de kist bevestigd met grote sierschroeven¹³⁷.

In drie grafkelders zijn kistresten gevonden waarbij de naden van de kist met een pekachtige substantie werden dichtgesmeerd. Eén kist lijkt van deze gewoonte af te wijken en toont voegen die met een leer of viltachtige stof zijn dichtgemaakt.

Ook zien we vier voorbeelden van goed bewaarde priesterkisten met een luikje in het deksel waarlangs, tijdens de lijkdienst, een kelkje en pateen in de kist werden geplaatst¹³⁸. In twee verschillende priesterkisten werden onder het luikje in de kist een lederen kelk of fragmenten van sterk geoxideerd ijzer gevonden.

De bewaringsomstandigheden in de kelders waren zo gunstig dat er op de bodem van de kisten vaak nog resten van korenaren, stro, houtkrullen en ook asse en houtskool werd aangetroffen. Het stro en de korenaren waren soms als een kussen onder het hoofd van de overledene gebundeld, maar meestal verspreid over de volledige bodem van de kist.

¹³⁷ J. VEECKMAN, *Post-medieval mortuary practices in Antwerp (Belgium)*, in: Guy De Boe en Frans Verhaeghe (ed.), *Death and Burial in Medieval Europe - Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference - Volume 2* (IAP rapporten 2), Zellik, 1997, p. 72.

¹³⁸ Een pateen is het kleine schaaltje waarop de hostie gelegd wordt.

De betekenis achter dit gebruik moeten we gaan zoeken in een traditie die dateert uit de eerste eeuwen van de kerkelijke geschiedenis.

Paus Innocentius I, die regeerde van 401 tot 417 AD, schreef de stervenden een strikte boeteceremonie voor eer ze de laatste sacramenten konden ontvangen. De zieke moest verwijderd worden van zijn bed en op een ondergrond van asse en stro gelegd worden als een teken van nederigheid en boetedoening.

Deze traditie, die bij zowel leken als geestelijken toegepast werd, leefde enkele eeuwen voort en werd uiteindelijk aangepast naar het gebruik om asse en stro in de kisten van de overledenen te leggen¹³⁹.

Wat de kledij van de doden betreft zien we een duidelijke voortzetting van de trends uit de kathedraalbodem. Al zijn de textielvondsten, door de uitzonderlijk goede bewaringsomstandigheden in sommige grafkelders van de Sint-Pauluskerk, wel talrijker en beter bewaard.

In zeven verschillende grafkelders is er sprake van textielfragmenten, waarbij de aard van het textiel niet zeker is. Bij twee grafkelders zijn resten van de binnenbekleding van kisten vermeld.

Daarnaast is er nog steeds een duidelijk verschil tussen de leken die begraven zijn in een eenvoudige linnen lijkwade of een geweven doodskleed en de priesters die in officiële kledij ter aarde besteld zijn. In vijf verschillende grafkelders wordt er onder de grafvondsten de volledige ambtskledij van een priester, namelijk een kazuifel, een stoel en een manipel eventueel met resten van wollen kousen, lederen schoenen en een muts of ander hoofddeksel, vermeld.

Bij de lekenbevolking was sobere kledij duidelijk de regel, buiten het occasionele haarlint of een ijzeren diadeem is er geen differentiatie in de kledij afhankelijk van leeftijd of geslacht. Een veelvuldige getuige van de lekengewaden, eerder dan het textiel zelf, waren de speldjes die gebruikt werden om de lijkwade op zijn plaats te houden.

Een fenomeen dat zich, net als bij de kathedraal, ook in de Sint-Pauluskerk voordoet is het dragen van doodskroontjes door de 'witte' of maagdelijke en onschuldige lijken. Bij vijf grafkelders uit de inventaris zijn er resten van verschillende doodskroontjes genoteerd,

¹³⁹ J. VEECKMAN, *Post-medieval mortuary practices in Antwerp (Belgium)*, in: Guy De Boe en Frans Verhaeghe (ed.), *Death and Burial in Medieval Europe - Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference - Volume 2* (IAP rapporten 2), Zellik, 1997, p. 74.

waarvan twee met bijhorende kam en één met een vogeltje in ceramiek of glas met goudbeschildering.

Een laatste categorie van grafvondsten die niet als giften beschouwd kunnen worden zijn uitzonderlijke resten van de overledenen zelf. Zo zijn er dankzij de goede bewaringsomstandigheden twee maal resten gevonden van hoofdhaar dat in een dot op het hoofd vastgemaakt was. Ook een skelet met een onderkaak met 'pijprokerstanden' kan hier vermeld worden.

Naast de onbewust meegegeven grafvondsten zijn er de bewust meegegeven grafgiften. In een Christelijke context is het steeds vreemd om grafgiften te vinden. De kerk droeg haar gelovigen immers op deze aarde te verlaten zoals ze die betreden hebben, ontdaan van alle materiële goederen.

Toch werd er tijdens het archeologisch veldonderzoek een significant aantal artefacten gevonden die duidelijk bewust met de dode meegegeven zijn.

De belangrijkste categorie binnen deze giften is misschien die van de religieuze voorwerpen.

In vijf verschillende grafkelders zijn meerdere crucifixen, zowel uit hout als uit metaal, bij de vondsten vermeld.

Ook paternosters met kralen uit hout, been, ivoor of zwart glas, eventueel met kruisbeeld en hangertje, worden meerdere keren met de dode meegegeven.

In twee grafkelders worden schapulierien van textiel vermeld en in grafkelder G13Mb werden minstens zes

metalen medaillons gevonden waarvan één in een houten houdertje zat.

Paternoster met kralen uit zwart glas afkomstig uit de graven van de Sint-Pauluskerk. (foto: Stad Antwerpen, afdeling Archeologie)

Een andere categorie van grafgiften is die van de munten en de kammen.

Net als bij de kathedraal zijn in de bodem van de Sint-Pauluskerk een belangrijk aantal van deze artefacten gevonden. In verschillende grafkelders zijn bij de vondsten muntstukken en resten van meerdere kammen vermeld.

Bij deze kammen worden twee grote decoratieve exemplaren in schildpadhoorn genoemd, maar de meerderheid van de gevonden kammen zijn eenvoudige, alledaagse, houten exemplaren.

De munten hebben, net als in de kathedraal, een relatief kleine financiële waarde.

De betekenis achter deze grafgiften is, zoals reeds aangegeven bij de interpretatie en conclusie van de kathedraalinventaris, te zoeken in oude niet-christelijke tradities¹⁴⁰.

Ook andere vondsten die in de Sint-Pauluskerk aan het licht kwamen moeten we eventueel zien in het licht van gelijkaardige oudere tradities. Bij grafkelder G13Mb werden in twee kinderkistjes een smalle ronde borstel met lange haren en een kort houten handvat gevonden. De precieze betekenis van deze borstels is echter nog niet duidelijk.

De persoonlijke bezittingen die in de kelders gevonden zijn, werden wellicht meegegeven voor de sentimentele of symbolische waarde die ze voor de dode hadden.

Naast haarspeldjes en aardewerk fragmenten zijn er voornamelijk moeilijk te duiden artefacten. Zo worden er fragmenten van een houten bol, twee strikjes, een koperen ring met een onduidelijke functie, een pit en twee conische koperen staafjes vermeld.

Deze vreemde artefacten kunnen naast persoonlijke objecten natuurlijk ook gewoon delen van de kist of de kledij van de overledene zijn.

Net als bij de begravingen van de kathedraal vinden we in de Sint-Pauluskerk sporen van glimmende mica schilfers in de kist. Ook enkele 'rode snippers' en schelpjes worden als strooisel in de kisten gebruikt. Eventueel gebruikte men naast deze duurzamere materialen ook bloemen en kruiden om de doden op te smukken.

De gewoonte om de doden in hun kist te versieren komt voor ons misschien ietwat bevreemdend over, maar was voor onze voorouders klaarblijkelijk een normale zaak.

Een laatste categorie van vondsten die in de grafkelders opgegraven zijn, zijn de artefacten die getuigen van een medische ingreep.

Zo wordt in grafkelder G7Kr bijvoorbeeld een medische armband gevonden met aan de binnenzijde koper en aan de buitenzijde textiel. Deze behandeling is afkomstig uit 'De Re Medica' een medische uitgave uit 1478 die uitgegeven werd aan de hand van het werk van A.C. Celsus, een Romeins auteur uit het begin van onze tijdsrekening.

Dit werk, waarin tal van behandelingen voorgeschreven worden die door andere klassieke auteurs nooit vermeld zijn, werd een enorm succes. Eén van deze behandelingen is de therapie

¹⁴⁰ Zie 4. 4. Interpretatie en conclusie, p. 117

van de chronische infecties van de ledematen waarbij men koperen plaatjes inbrengt in het zieke gedeelte¹⁴¹.

Reeds bij de opgraving in de kathedraalbodem werd bij drie verschillende kistgraven dergelijk plaatje teruggevonden. In de Sint-Pauluskerk komt dit dus ook bij één bijzetting uit een grafkelder voor.

Andere vondsten die mogelijk medisch te interpreteren zijn, maar waarbij de functie niet helemaal duidelijk is, zijn de verschillende touwfragmentjes die waarschijnlijk om de hals van een skelet gebonden waren, een lederen band die rond de rechterknie van een skelet aangetroffen werd en een lederen riem met gesp die rondom de armen en het bovenlichaam van een overledene gevonden is.

¹⁴¹ P. JANSSENS, J. VEECKMAN, *Doden uit de kathedraalbodem: antropologisch en paleopathologisch onderzoek*, in: *Blik in de bodem, Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen*, Antwerpen, 1992, p. 119-120.

5.5. Archeologisch onderzoek Sint-Pauluskerk

1990-1992¹⁴²

Reeds enkele jaren voor de opgravingcampagne van 1995-1996 werd er door de toenmalige Afdeling Opgravingen van de Oudheidkundige Musea van de stad Antwerpen onder leiding van Archeoloog Tony Oost opgegraven in de Sint-Pauluskerk.

Binnen het kader van de restauratie die vooraf ging aan ‘Antwerpen culturele hoofdstad van Europa 1993’ gingen de stadsarcheologen aan de slag onder het, volledig onderkelderde, huidige hoogkoor. De archeologen zochten hierbij voornamelijk naar koorresten van de romaanse koorpartij, die zich volgens een opmetingsplan van het kloostercomplex uit 1584 ongeveer onder de huidige viering zou bevinden.

Mijn eerste intentie was deze opgravingcampagne volledig in de inventaris te betrekken.

Na het doornemen van de schaarse populaire publicaties in verband met deze opgraving en de onbewerkte informatie, bewaard in de archieven van de afdeling archeologie van de stad Antwerpen, bleken de grafkelders onder de kelders van het hoogkoor toch niet zo uitvoerig onderzocht en gedocumenteerd als ik eerst dacht.

Ik heb deze opgravingresultaten, die wat betreft de grafkelders voor de zone onder het hoogkoor eerder als een steekproef gezien mogen worden, dan ook niet opgenomen in de inventaris.

Verschillende artikels over de opgraving van 1990-1992 vermelden grafconstructies die door de archeologen onder de kelders van het hoogkoor aangetroffen zijn.

Zo wordt er in het ‘periodiek informatieblad over de restauratiewerken en de archeologische opgravingen’ van augustus 1990 gesproken over meerdere grafconstructies die onder de vloer van een eerste keldertje aangelegd zouden zijn. De kelders waren grotendeels volgestort met bouwpuin, terwijl de oorspronkelijke bijzettingen allemaal geruimd werden¹⁴³.

Meer informatie over de constructie, het uitzicht of zelfs maar het precieze aantal van deze grafkelders wordt in het artikel niet gegeven.

¹⁴² Zie Bijlage V: Plannen van de grafkelders uit het hoogkoor van de Sint-Pauluskerk, opgraving 1990-1992.

¹⁴³ L. DECLERCQ, e.a., *Archeologisch onderzoek: op zoek naar de eerste Sint-Pauluskerk*, in: *Sint-Pauluskerk van Antwerpen, Periodiek informatieblad over de restauratiewerken en de archeologische opgravingen*, 1990, nr. 1, p. 4.

In het tijdschrift *Sint-Paulus-info*, van de zomer van 1991, worden ook in een tweede, grotere keldergedeelte grafkamers vernoemd¹⁴⁴. Onderzoekend stadsarcheoloog Johan Veeckman geeft aan dat er na het lichten van een grafplaat een rechthoekig gewelfde ruimte werd blootgelegd die gedeeltelijk volgestort was met puin, waarin de skeletresten van enkele individuen werden aangetroffen. Verder wordt er in het artikel vermeld dat er vermoedelijk ook onder de andere grafplaten, die zich in de tweede kelderruimte bevinden, grafkelders liggen. Uitgebreider onderzoek naar deze kelders bleef echter uit, zodat meer informatie over hun aard en aantal uitgesloten is.

Zelfs na het doornemen van de opgravingdagboeken, werfverslagen en planbeschrijvingen van het onderzoek uit 1990-1992 blijven de gegevens voor mij relatief onduidelijk.

Op donderdag 26 juni 1990 wordt er in het opgravingdagboek onder grafzerk nr. 3, in het tweede keldergedeelte, een grafkelder vermeld die deels volgestort was met puin en waarin verstoorde resten van enkele skeletten zijn gevonden. Het gaat hier waarschijnlijk om dezelfde kelder die vernoemd wordt door Johan Veeckman in *Sint-Paulus-info* van de zomer van 1991. Deze grafkelder, die als G16 genummerd wordt, komt ook later in het opgravingdagboek terug en is tijdens deze campagne relatief goed gedocumenteerd.

Bij de aanvang van de opgraving in 1995 hernemen de stadsarcheologen het onderzoek onder het huidige hoogkoor. De oude sleuven, die nog steeds openliggen, worden opgekuist, vergeten vondstenzakjes worden verzameld en de grafkelders verder leeggemaakt en opgetekend.

Naast grafkelder G16 wordt er nu ook een tweede grafkelder vermeld onder het tweede keldergedeelte. Beide tombes worden ingetekend en beschreven.

De eerste grafkelder, G16, bestaat uit een oost-west georiënteerde rechthoekige constructie van 245 cm op 154 cm.

De hoogte van de muren tot aan de gewelfaanzet bedraagt ongeveer 200 cm. De maximaal bewaarde hoogte van de grafkelder komt op 250 cm.

De kelder bestaat volledig uit bakstenen met een gemiddeld formaat van 17 x 8 x 4 cm en een bepleisterde binnenzijde.

¹⁴⁴ J. VEECKMAN, *Archeologisch onderzoek in Sint-Pauluskerk*, in: *Sint-Paulusinfo*, 1991, nr. 49, p. 808-809.

Net als bij de meeste andere grafkelders uit de Sint-Pauluskerk bestaat de toegang tot de grafkamer uit een eenvoudig mangat aan de westelijke zijde van de kelder dat bovengronds is afgedekt met een natuurstenen grafplaat.

Verder is de kelder bovenaan afgesloten met een tongewelf. Er is geen vloertje aangelegd in G16, maar er zijn wel drie steense steunmuurtjes gemetseld van vier stenen hoog.

Wat de vondsten in de grafkelder betreft zijn er voornamelijk losse beenderen te vermelden.

Verder noteren de archeologen textielrestanten, metaalfragmenten, enkele scherven, een metalen crucifix op een houten ondergrond van ca. 5 cm hoog, een gesp, kraaltjes van een rozenkrans en eventuele resten van een doodskroontje.

Na vergelijking met de andere kelders uit de kloosterkerk kunnen we besluiten dat deze kelder wat betreft de constructie, het materiaalgebruik en de grafvondsten perfect in het kader van de gemeenschappelijke grafkelder uit de Sint-Pauluskerk past.

De tweede grafkamer die onder het hoogkoor werd opgegraven past minder goed in het rijtje.

De grafkelder bestaat uit een rechthoekige constructie van 211 cm op 129 cm.

De toegangsopening is aan de reguliere westelijke zijde van de kelder te vinden en bestaat zoals gewoonlijk uit een mangat met bovenliggende grafplaat.

Het gewelf van de kelder is echter minder courant. In tegenstelling tot de tongewelven, die bij de andere grafkelders van de Sint-Pauluskerk regel zijn, is deze grafkelder volgens het opmetingsplan bovenaan afgesloten met een stervormig gewelf.

Verder is het interieur van de kelder wit bepleisterd en werd het plafond met een geometrisch patroon in reliëf versierd.

In een latere fase werd er in de westelijke muur van deze grafkelder een doorgang gemaakt naar een naastliggende ruimte. Dit gat was afgesloten met een houten deur die nu nog steeds op de bodem van het grafkeldertje ligt.

Tenslotte kan ik u nog meegeven dat de muren van deze grafkelder aan de binnenzijde bedekt zijn met elf verschillende namen en sterftedata van laat 19de eeuwse bijzettingen.

Hoewel het bij gebrek aan verder onderzoek af te raden is haastige conclusies te trekken kunnen we misschien voorzichtig veronderstellen dat het hier om een grafkelder uit een latere periode gaat.

5.6. Archeologisch onderzoek Sint-Paulusklooster

Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek

In januari 1990 werd er een overeenkomst gesloten tussen de stad Antwerpen, de Kerkfabriek van Sint-Paulus en de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek (AVBG). Deze overeenkomst had te maken met de opgravingen binnen het kader van de restauratie die vooraf ging aan ‘Antwerpen culturele hoofdstad van Europa 1993’.

Er werd afgesproken dat de afdeling Opgravingen van de Oudheidkundige Musea van de stad Antwerpen onder leiding van Archeoloog Tony Oost het onderzoek in de kerk voor haar rekening zou nemen, terwijl de AVBG zou instaan voor het terrein van het kloosterpand. Gelijklopend met het reeds hoger behandelde onderzoek in de kerk werd er, van 1990 tot 1992, door de AVBG onder leiding van Eugène Warmenbol, archeologisch onderzoek verricht dat zich voornamelijk op de binnenplaats van het klooster richtte.

Eén van de doelstellingen, die bij deze opgraving vooropgezet werden, was het vinden van sporen van een oude stadsgracht, de Minderbroedersrui, die onder het kloosterterrein van de Dominicanen door zou lopen. Daarnaast was de studie voornamelijk gericht op het verzamelen van gegevens in verband met de geschiedenis van het Sint-Paulusklooster zelf.

De meeste sleuven die bij dit onderzoek gegraven werden liggen naast de zuidelijke muur van de noordelijke pandgang, op de voormalige binnenplaats van het klooster.

In sleuf IV, en aansluitende sleuf VII, werden twee grafkelders blootgelegd die tegen een vroeg 16de eeuwse muur (muur 1) aangebouwd waren. Deze muur zou één van de resten zijn van een deel van het vroegere kloosterpand, dat in de tweede helft van de 16de eeuw afgebroken is door de Calvinisten.

De eerste grafkelder wordt omschreven als een ruimte met een booggewelf, een lengte van 205 cm en een opening op de noordelijke zijde. Het zou hier echter niet gaan om de toegang tot de kelder want even verder in het artikel wordt vermeld dat de gevonden kelders geen toegang hebben¹⁴⁵.

In de zuidelijke muur van de kelder, die een oost-west oriëntatie vertoont, is nog een opening te vinden. Wat de functie van deze tweede opening is, blijft ook onduidelijk.

¹⁴⁵ A. DIECKMANN, *Opgravingen Sint Paulus*, in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1994, nr. 1 - 2, p. 13.

Een muur die achter de zuidelijke muur van deze eerste grafkelder ligt, loopt 40 cm verder in de oostelijke richting, parallel met muur 1. Samen met verschillende andere muren sluiten ze aan deze oostelijke zijde van de eerste grafkelder een tweede grafkelder af, die eveneens een oost-west oriëntatie heeft en volledig intact gebleven is.

De oostelijke wand van de eerste grafkelder vertoont twee parallelle scheuren, die misschien te wijten zijn aan de latere bouw van de tweede grafkelder.

Het, inmiddels deels ingestorte, booggewelf van de tweede grafkelder leunt, in tegenstelling tot de eerste grafkelder, niet direct op muur 1, maar op een muurtje dat hier evenwijdig mee gebouwd is.

De binnenzijde van de tweede grafkelder is erg goed afgewerkt.

Anya Dieckmann stelt, in het Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek, dat de afwezigheid van een toegang tot de grafkelders te verwachten was, omdat de kelders voor eenmalig gebruik bestemd waren¹⁴⁶.

Verdere argumenten om deze stelling te staven haalt ze echter niet aan.

Als ik de, mij bekende, afmetingen van de grafkelders bekijk, in combinatie met het feit dat zowat alle andere grafkelders uit de Sint-Pauluskerk gemeenschappelijk waren en waarschijnlijk toch een langere periode in gebruik bleven, dan durf ik toch in vraag stellen of de grafkelders werkelijk voor éénmalig gebruik bestemd waren.

Wat de vondsten uit de tweede grafkelder betreft kunnen we voornamelijk schervenmateriaal uit verschillende periodes, veel houtskool en dierlijk beendermateriaal vermelden.

Volgens Dieckmann is het waarschijnlijk dat deze tweede grafkelder uit de 16de eeuw dateert, voor de komst van de Calvinisten door de paters zelf leeggemaakt is, en na de vernietigingen aangericht onder het Calvinistisch bewind met losse aarde opgevuld werd. Ze staaft deze stelling met het argument dat in het losse materiaal uit de kelder vooral materiaal uit de 16de eeuw aangetroffen werd.

Deze datering in de 16de eeuw komt goed overeen met de voorzichtige datering die ik heb gemaakt voor de gemeenschappelijke grafkelders in de kerk en lijkt mij dan ook aannemelijk. Al is het volgens mij ook mogelijk dat de kelder reeds voor de komst van de calvinisten leeggehaald en heropgevuld werd.

¹⁴⁶ A. DIECKMANN, *Opgravingen Sint Paulus*, in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1994, nr. 1 - 2, p. 13.

Verder wordt er genoteerd dat de bodem van de kelder waarschijnlijk bestond uit parallel liggende stukken hout.

Op 55 cm onder de kelder werd een fundering voor de kelder gevonden die aan de zuidkant een spaarboog heeft. Dieckmann voegt er aan toe dat het hier om een boog gaat die karakteristiek is voor de 16de eeuwse bouwtechniek op natte grond¹⁴⁷.

Deze twee grafkelders, die opgegraven werden op de binnenplaats van het klooster, vertonen veel overeenkomsten met de kelders uit de kerk. Zo zijn de grafkelders vermoedelijk in de 16de eeuw te dateren, hebben ze een oost-west oriëntatie en gaat het om rechthoekige constructies die bovenaan afgesloten zijn met een boog- of tongewelf.

Toch zijn er ook enkele punten van verschil. Zo zouden deze grafkelders geen toegang hebben, al was de toegang door verstoring misschien gewoon niet meer zichtbaar, en zou het vloertje van de tweede grafkelder bestaan uit parallel liggende stukken hout, terwijl bij de andere kelders uit de kerk de bodem meestal bestaat uit een bakstenen vloertje of aangestampte aarde, eventueel met een mortellaagje.

¹⁴⁷ A. DIECKMANN, *Opgravingen Sint Paulus*, in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1994, nr. 1 - 2, p. 16.

6. De Sint-Augustinuskerk en het Augustijnenklooster

6.1. Schets van de opgraving

De Afdeling Opgravingen van de stad Antwerpen onder leiding van Johan Veeckman verrichtte archeologisch onderzoek tussen de Sint-Augustinuskerk in de Kammenstraat en de politietoren aan de Oudaan¹⁴⁸.

Het veldwerk met sitennummer A197 begon op 25 februari 2002 en nam 6 weken in beslag.

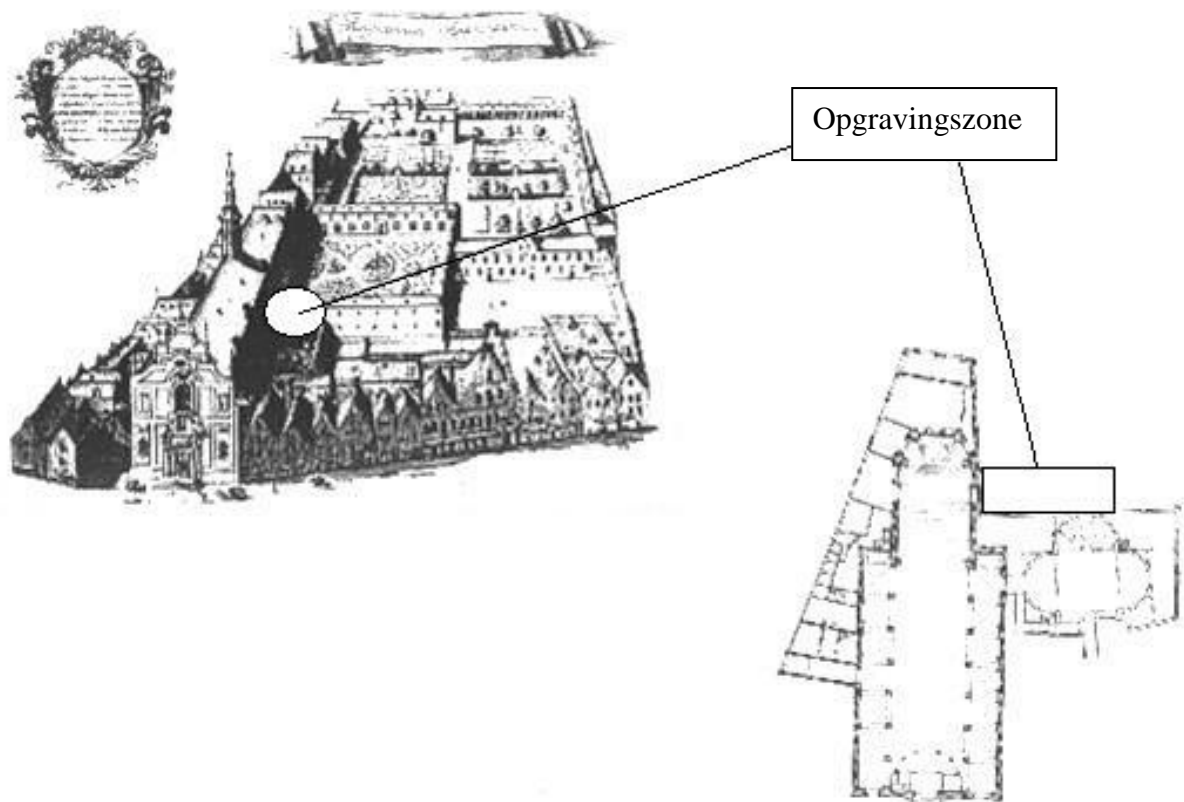
De aanleiding tot de noodopgraving mogen we zoeken in de graafwerken die nodig waren voor de verbouwing van de ontwijde Sint-Augustinuskerk tot een Centrum voor Oude Muziek. Deze transformatie van kerk tot muziekcentrum ging in 1997 van start met als doel de kerk en de aangrenzende panden om te bouwen tot concertzaal, foyer, onthaal- en administratieve ruimtes en artiestenloges.

Omwille van de grote archeologische waarde van het terrein werd er een clause in de stedenbouwkundige vergunning opgenomen voor een volledige archeologische begeleiding van de werken.

Verder werd er uit deontologische en economische redenen beslist om het archeologisch onderzoek te beperken tot de, voor nieuwbouw uit te graven, oppervlakte onder de voormalige westelijke pandgang van het gewezen Sint-Augustinusklooster¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Zie Bijlage VII: Overzichtplan van de omgeving van de Sint-Augustinuskerk met aanduiding van de onderzochte sleuf

¹⁴⁹ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 3.

(Afb.: Stad Antwerpen, afdeling Archeologie)

Eerst en vooral ging men tijdens de opgraving op zoek naar resten van het vroegere Sint-Augustinusklooster. Dit klooster omvatte ooit het volledige bouwblok tussen de Everdijstraat, de Korte Gasthuisstraat, de Kammenstraat en de Oudaan.

Vandaag staat van dit complex enkel nog de kloosterkerk overeind. De archeologische waarde van het omliggende terrein van deze kloosterkerk spreekt dan ook voor zich.

Verder werd er ook verwacht dat het terrein tal van middeleeuwse en postmiddeleeuwse sporen uit de periode van voor het klooster zou bevatten.

6.2. Geschiedenis van de Sint-Augustinuskerk en het Augustijnenklooster toegepast op de grafconstructies

Binnen de algemene geschiedenis van de kerk en het klooster kunnen we enkele data en feiten op een rijtje zetten die in overweging te nemen zijn bij het onderzoeken van de grafkelders.

Zo is de bouw van de Sint-Augustinuskerk voornamelijk te dateren van 1615 tot 1618.

In 1671 wordt aan de kerk nog het koor toegevoegd.

Het klooster is iets jonger en wordt gebouwd tussen 1623-1673.

Uit archiefonderzoek blijkt dat er vanaf deze uitbouw van het kloostercomplex in het begin van de 17de eeuw tot aan de opheffing in de Franse periode minstens 157 augustijnen, waarvan 99 paters en 58 lekenbroeders, overleden en waarschijnlijk ook begraven zijn in het Antwerpse convent¹⁵⁰. De confiscatie van het klooster door de Fransen in 1796 geldt als terminus ante quem voor de begravingen.

Binnen deze periode heb ik verder geen vloerophogingen of verbouwingen teruggevonden in of rond het Sint-Augustinusklooster, die verdere gevolgen kunnen gehad hebben voor het bodemarchief.

We mogen wel voorzichtig veronderstellen dat de Franse overheersing van 1794 tot 1802 opzettelijke verstoringen van graven en eventueel ook van grafkelders tot gevolg had, zoals we ook in andere Antwerpse kerken vaststellen.

Rond het midden van de 19de eeuw wordt er aan de zuidelijke zijde van de kerk, direct ten westen van de zone waar door de Afdeling Opgravingen in 2002 opgegraven is, een winterkapel bijgebouwd. De monumentale pandgang van het klooster wordt omgevormd tot markthal 'Cité'. Een eeuw later zijn de verbouwingen nog drastischer. De huidige politietoren wordt gebouwd en de markthal verdwijnt.

Het mag een geluk genoemd worden dat het bodemarchief van de zone onder de voormalige westelijke pandgang van het klooster ondanks al deze ingrijpende verbouwingen en afbraakwerken toch relatief goed bewaard is gebleven.

Het voortbestaan van de kerk zelf, haar bijgebouwen en het archeologisch patrimonium van de kerk wordt verzekerd in 1939 wanneer het complex beschermd wordt als monument¹⁵¹.

¹⁵⁰ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 5.

¹⁵¹ *Bouwen door de eeuwen heen, Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Deel 3nb, Stad Antwerpen*, in opdracht van het Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, Snoeck-Ducaju & Zoon n.v., Gent, 1979, p. 128.

6.3. Inventaris van de grafkelders uit het voormalige Augustijnenklooster¹⁵²

De informatie uit deze inventaris is, in tegenstelling tot de twee vorige kerken waar ik mij vaak moest behelpen met ruwe archiefinformatie, grotendeels afkomstig uit de publicatie 'Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen: archeologische en fysisch-antropologische gegevens'¹⁵³ aan de hand van archeoloog Tim Bellens en Marit Vandenbruaene. Specifieke details en verdere aanvulling op de gegevens heb ik gezocht in het opgravingdagboek, enkele populariserende artikels die over het onderzoek verschenen zijn en de plannen van de opgraving zelf.

In deze inventaris bespreek ik eerst de grote algemene grafkelder die onder de westelijke kloostergang van het voormalige Sint-Augustinusklooster aangetroffen is, en nadien ook enkele individuele keldertjes of loculi¹⁵⁴ die binnen deze algemene grafconstructie aangelegd zijn. De gegevens van de verschillende loculi zijn vrij gelijkaardig al komen er dankzij de gedetailleerde opsomming toch kleine verschillen aan het licht.

Net als bij de inventaris van de kathedraal en de Sint-Pauluskerk bespreek ik ook voor deze grafkelder achtereenvolgens het nummer van de grafkelder, de sleuf waarin de kelder zich bevindt met zijn specifieke ligging en oriëntatie, de datering, het type van grafkelder, de toestand van het graf, de verschillende constructie-elementen, het materiaalgebruik, de bijzettingen en tenslotte de grafgiften en andere vondsten uit de kelder.

Het puntje 'beschildering' heb ik bij ook bij deze inventaris weggelaten omdat de kelder en zijn loculi geen sporen van beschildering vertoonden.

Ik gebruik bij 'nummer van de grafkelder' de nummering die archeoloog Tim Bellens in het opgravingdagboek en de latere publicatie gebruikt voor de verschillende graven.

De grote algemene grafkelder heeft geen nummer.

¹⁵² Zie Bijlage VI: Plannen van de grafkelder uit het voormalige Augustijnenklooster en Bijlage VII: Overzichtplan van de omgeving van de Sint-Augustinuskerk met aanduiding van de onderzochte sleuf.

¹⁵³ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta 2*, Brussel, 2006.

¹⁵⁴ Loculus: graf of nis in een graf of tombe waarin de inhumatie of crematie werd geplaatst. Ik neem deze benaming letterlijk over uit het artikel: T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta 2*, Brussel, 2006, p. 4.

De nummering van de loculi werd bepaald door het verloop van het terreinonderzoek en zijn aangeduid met de afkorting GK voor grafkelder.

Verder geef ik nog mee dat de afmetingen die ik onder 'constructie' noteer steeds binnenmaats zijn, tenzij anders vermeld.

De meeste maten van de individuele grafkeldertjes heb ik kunnen meten op de opgravingplannen uit het archief van de afdeling archeologie. Bij enkele keldertjes waarvan het boven- of onderliggend keldertje bewaard is, kon ik de hoogte- of lengtemaat niet afleiden van de plannen.

Algemene grafkelder

- ♦ *nr. grafkelder:* Algemene Grafkelder, niet genummerd
- ♦ *sleuf:* aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang
- ♦ *ligging:* onder de westelijke vleugel van de toenmalige kloostergang, noord-zuid oriëntatie
- ♦ *datering:* De aanleg van de grote kelder is relatief nauwkeurig te dateren. De terminus post quem 1740 is afkomstig van de vondst van muntstukken, in grafkeldertjes GK 6 en GK 10, die te dateren zijn in de periode van 1740 tot 1780. de terminus ante quem 1762 komt van de vroegste overlijdensdatum van een bijzetting uit de kelder.
- ♦ *type:* Gemeenschappelijke grafkelder met oorspronkelijk vermoedelijk drieëndertig kleinere grafkeldertjes of loculi in gebouwd.
- ♦ *toestand graf:* verstoord, o. a. bij de bouw van de huidige politietoren
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De grafkelder bestaat uit een L-vormige constructie die eigenlijk in twee kamers kan verdeeld worden.
Een eerste kleine kamertje aan de noordzijde is trapeziumvormig met afmetingen van ongeveer 150 op 300 cm.
Een tweede centrale ruimte is vrijwel vierkant.
De volledige kelder heeft een maximale lengte van 10 m en een maximale breedte van 4 m. De zuidelijke en oostelijke muren konden niet over hun volledige lengte en breedte onderzocht worden. Het verloop van de gedocumenteerde muurdelen laat evenwel een reconstructie van de kelder toe.

De maximaal bewaarde hoogte van het gewelf tot de vloer meet 216 cm.

- *muren:* De volledige kelder is aan de westelijke zijde aangebouwd tegen de funderingsmuur van de westelijke pandgang.

Het noordelijke eerste kamertje aan de toegangstrap heeft aan de oostelijke zijde een koud geplaatste muur. Meer naar het zuiden mondt dit kamertje uit in een smalle gang waarin zich achteraan een houten deur bevond.

Via deze deur bereikt men een centrale vrijwel vierkante ruimte met aan de noordelijke en zuidelijke zijdes de quasi rechthoekige, individuele grafkeldertjes opgesteld. Op deze plaats wordt de westelijke keldermuur geflankeerd door een bakstenen muurtje met een hoogte van ongeveer 95 cm. Brandsporen aan de onderzijde van het gewelf wijzen erop dat er op dit muurtje kaarsen of lampen stonden.

- *bodem:* De bodem van de grafkelder bestaat uit een tegelvloer met rode, ongeglazuurde tegels van 13,5 op 13,5 cm die zich over de volledige kelder uitstrekt. Op enkele plaatsen in de centrale ruimte vertoont deze vloer verzakkingen die te wijten zijn aan de onderliggende grafkuilen.

De keldervloer helt af in zuidelijke richting.

De aanwezigheid van een bakstenen zinkputje van 20 op 22 cm in de zuidwestelijke hoek van de centrale ruimte suggereert dat de kelder eventueel onderhouden of gereinigd werd.

- *gewelf:* Het gewelf van de grafkelder is ingestort na verstoring bij de aanleg van de huidige politietoren. Het is wel duidelijk dat het gaat om een tongewelf.
- *interieur:*
- *toegang:* Aan de noordelijke zijde van de kelder bevindt zich een toegangstrap met vijf bakstenen treden. De tweede hoogste trede bestaat uit een rechthoekige, blauwgrijze natuursteen.

- ◆ *materiaalgebruik:* De grote grafkelder is volledig opgetrokken uit baksteen met enkele fragmenten natuursteen in verwerkt.

- *afmetingen bakstenen:* De loculi uit deze algemene grafkelder hebben het baksteenformaat 16 x 7 x ? cm

- ♦ *bijzettingen*: Tijdens het terreinonderzoek konden twaalf loculi onderzocht worden die slechts een deel van de onderste twee horizontale rijen bijzettingen vormden. Naar alle waarschijnlijkheid was de hele grafkelder oorspronkelijk van de vloer tot het gewelf opgevuld met dergelijke individuele grafkeldertjes, wat het totale aantal op drieëndertig bijzettingen zou brengen.
Daarnaast vermoedt archeoloog Tim Bellens, aan de hand van het verspreide beendermateriaal en de fragmenten van leien grafschriften, dat er zich achter de koud geplaatste oostelijke muur in het inkomkamertje nog minstens één graf bevond¹⁵⁵.

- ♦ *grafgiften en andere vondsten*: resten van de deur die de toegangsruimte en de rest van de grafkelder van elkaar scheidde: metalen hengsels en een paar verweerde planken, fragmenten van leien grafschriften

¹⁵⁵ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 4.

GK 1

- ♦ *nr. grafkelder:* GK 1

- ♦ *sleuf:* aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang

- ♦ *ligging:* GK 1 is één van de meest westelijk gelegen grafkeldertjes in het zuidelijke deel van de grote kelder, noord-zuid oriëntatie

- ♦ *datering:* Aan de hand van de uniformiteit in de bouw van de verschillende loculi en de planmatigheid bij de invulling van de ruimte van de grote kelder ga ik ervan uit dat de grote kelder en alle kleinere loculi in één bouwperiode aangelegd zijn. De aanleg van de loculi zou dan overeenstemmen met die van de grote kelder tussen 1740 en 1762.
Wat de ingebruikname van de loculus betreft is er geen leistenen grafplaatje gevonden op de voorzijde van de loculi. Een precieze datering voor het gebruik van deze loculus is dan ook niet voorhanden.

- ♦ *type:* individueel grafkeldertje of loculus

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De loculus bestaat uit een rechthoekige constructie. De volledige hoogte van de kelder is door de verstoring niet meer te meten. De breedte van het keldertje komt op 57 cm, en de lengte op 186 cm.
 - *muren:* Het oostelijke muurtje van de grafkelder, dat waarschijnlijk oorspronkelijk de scheiding vormde met een naastliggend grafkeldertje, is halfsteens.

De achterzijde van het keldertje wordt gevormd door de, slechts gedeeltelijk bewaarde, zuidelijke muur van de algemene kelder.

- *bodem*: De vloer van het grafkeldertje bestaat uit rode, ongeglazuurde tegels, gelijkaardig aan die van de grote algemene kelder.
 - *gewelf*: Het gewelf is volledig weggebroken. Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier, net als bij de andere kelders, om een tongewelfje.
 - *interieur*:
 - *toegang*: GK 1 is een individueel grafkeldertje gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang. De voorzijde van het graf is meteen na de bijzetting van de overledene dichtgemetseld en met mortel bestreken.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een lichtgele mortel.
- *afmetingen bakstenen*: 16 x 7 x ? cm
- ◆ *bijzettingen*: Het gaat om een primaire begraafing. Er zijn geen sporen te zien van herbegraafing of opruiming van oudere bijzettingen.
- Er is geen leistenen grafschrift teruggevonden op de voorzijde van het grafkeldertje dus de persoonlijke gegevens van de bijzetting zijn niet bekend. Wel kunnen we aan de hand van de ligging in de kelder veronderstellen dat het hier om een pater gaat met een zuid-noord oriëntatie.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: kistresten

GK 2

- ♦ *nr. grafkelder:* GK 2
- ♦ *sleuf:* aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang
- ♦ *ligging:* ten oosten van GK 1 in het zuidelijke deel van de grote kelder, noord-zuid oriëntatie
- ♦ *datering:* Aan de hand van de uniformiteit in de bouw van de verschillende loculi en de planmatigheid bij de invulling van de ruimte van de grote kelder ga ik ervan uit dat de grote kelder en alle kleinere loculi in één bouwperiode aangelegd zijn. De aanleg van de loculi zou dan overeenstemmen met die van de grote kelder tussen 1740 en 1762.
De overledene die in deze grafkelder begraven is stierf op 24/12/1776. Het grafkeldertje zal dus enkele dagen na deze datum in gebruik genomen zijn.
- ♦ *type:* individueel grafkeldertje of loculus
- ♦ *toestand graf:* intact
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De loculus bestaat uit een quasi rechthoekige constructie met een maximale hoogte van 58 cm. Het keldertje is 59 cm breed, en 190 tot 193 cm lang.
 - *muren:* De oostelijke en westelijke zijmuurtjes van de grafkelder zijn halfsteens en vormen eveneens de zijmuren van de naastliggende keldertjes GK 5 en GK 3. Net als bij deze laatste grafkeldertjes zijn de scheidingsmuurtjes van loculus GK 2 gefundeerd op brokken natuurstenen

vloertegels die waarschijnlijk afkomstig zijn van de eerste kerkvloer uit de Sint-Augustinuskerk¹⁵⁶.

De achterzijde van het keldertje wordt gevormd door de, slechts gedeeltelijk bewaarde, zuidelijke muur van de algemene kelder.

- *bodem*: De vloer van het grafkeldertje bestaat uit rode, ongeglazuurde tegels, gelijkaardig aan die van de grote algemene kelder.
 - *gewelf*: De grafkelder is bovenaan afgesloten met een tongewelf.
 - *interieur*:
 - *toegang*: GK 2 is een individueel grafkeldertje gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang. De voorzijde van het graf is meteen na de bijzetting van de overledene dichtgemetseld en met mortel bestreken.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een lichtgele mortel.
- *afmetingen bakstenen*: 16 x 7 x ? cm
- ◆ *bijzettingen*: Het gaat om een primaire begraving. Er zijn geen sporen te zien van herbegraving of opruiming van oudere bijzettingen. Het graf was aan de buitenzijde voorzien van een grafschrift in leisteen met daarop informatie over de overledene.
- pater Petrus Josephus Roelofs
geboortedatum 04/05/1728
professiedatum 22/08/1753
sterftedatum 24/12/1776
vader Josephus Roelofs
moeder Catharina Vanhauwenis
zuid-noord oriëntatie
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: schoeisel, textielresten, kistresten

¹⁵⁶T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 4.

GK 3

- ♦ *nr. grafkelder:* GK 3
- ♦ *sleuf:* aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang
- ♦ *ligging:* ten oosten van GK 2 in het zuidelijke deel van de grote kelder, noord-zuid oriëntatie
- ♦ *datering:* Aan de hand van de uniformiteit in de bouw van de verschillende loculi en de planmatigheid bij de invulling van de ruimte van de grote kelder ga ik ervan uit dat de grote kelder en alle kleinere loculi in één bouwperiode aangelegd zijn. De aanleg van de loculi zou dan overeenstemmen met die van de grote kelder tussen 1740 en 1762. De pater, die in deze loculus zijn laatste rustplaats vond, stierf op 20/06/1762. Het keldertje zal dus kort hierna in gebruik genomen zijn.
- ♦ *type:* individueel grafkeldertje of loculus
- ♦ *toestand graf:* intact
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De loculus bestaat uit een rechthoekige constructie met een maximale hoogte van 51 cm. Het keldertje is 53 cm breed, en ongeveer 194 cm lang.
 - *muren:* De oostelijke en westelijke zijmuurtjes van de grafkelder zijn halfsteens en vormen eveneens de zijmuren van de naastliggende keldertjes GK 2 en GK 6. Deze scheidingsmuurtjes van GK 3 zijn gefundeerd op brokken

natuurstenen vloertegels die waarschijnlijk afkomstig zijn van de eerste kerkvloer uit de Sint-Augustinuskerk¹⁵⁷.

De achterzijde van het keldertje wordt gevormd door de, slechts gedeeltelijk bewaarde, zuidelijke muur van de algemene kelder.

- *bodem*: De vloer van het grafkeldertje bestaat uit rode, ongeglazuurde tegels, gelijkaardig aan die van de grote algemene kelder.
 - *gewelf*: De grafkelder is bovenaan afgesloten met een tongewelf.
 - *interieur*:
 - *toegang*: GK 3 is een individueel grafkeldertje gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang. De voorzijde van het graf is meteen na de bijzetting van de overledene dichtgemetseld en met mortel bestreken.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een lichtgele mortel.
- *afmetingen bakstenen*: 16 x 7 x ? cm
- ◆ *bijzettingen*: Het gaat om een primaire begraving. Er zijn geen sporen te zien van herbegraving of opruiming van oudere bijzettingen. Het graf was aan de buitenzijde voorzien van een grafschrift in leisteen met daarop informatie over de overledene.
- pater Henricus Josephus Peeters
geboortedatum 22/10/1713
professiedatum 24/11/1746
sterftedatum 20/06/1762
vader Balthazar Peeters
moeder Barbara Christina Witten
zuid-noord oriëntatie
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*:

¹⁵⁷ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 4.

GK 4

- ♦ *nr. grafkelder:* GK 4

- ♦ *sleuf:* aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang

- ♦ *ligging:* GK 4 is één van de meest westelijk gelegen grafkeldertjes in het zuidelijke deel van de grote kelder, onder GK 1, noord-zuid oriëntatie

- ♦ *datering:* Aan de hand van de uniformiteit in de bouw van de verschillende loculi en de planmatigheid bij de invulling van de ruimte van de grote kelder ga ik ervan uit dat de grote kelder en alle kleinere loculi in één bouwperiode aangelegd zijn. De aanleg van de loculi zou dan overeenstemmen met die van de grote kelder tussen 1740 en 1762. De overlijdensdatum van de bijzetting uit deze loculus is 24/08/1775. Het keldertje zal dus kort na deze datum in gebruik genomen zijn.

- ♦ *type:* individueel grafkeldertje of loculus

- ♦ *toestand graf:* intact

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De loculus bestaat vermoedelijk uit een rechthoekige constructie. De maximale hoogte en lengte van het grafkeldertje zijn uit de plannen niet exact op te maken, maar we mogen veronderstellen dat de lengte overeenkomstig zal zijn met die van het bovenliggend keldertje GK1, namelijk 1,86 cm. De breedte van de loculus bedraagt 54 cm.
 - *muren:* Het oostelijke muurtje van de grafkelder, dat waarschijnlijk oorspronkelijk de scheiding vormde met een naastliggend grafkeldertje, is halfsteens.

De achterzijde van het keldertje wordt gevormd door de, slechts gedeeltelijk bewaarde, zuidelijke muur van de algemene kelder.

- *bodem*: De vloer van het grafkeldertje bestaat uit rode, ongeglazuurde tegels, gelijkaardig aan die van de grote algemene kelder.
 - *gewelf*: Het grafkeldertje is bovenaan afgesloten met een tongewelf dat eveneens de fundering voor bovenliggende kelder GK 1 vormt.
 - *interieur*:
 - *toegang*: GK 4 is een individueel grafkeldertje gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang. De voorzijde van het graf is meteen na de bijzetting van de overledene dichtgemetseld en met mortel bestreken.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een lichtgele mortel.
- *afmetingen bakstenen*: 16 x 7 x ? cm
- ◆ *bijzettingen*: Het gaat om een primaire begraafing. Er zijn geen sporen te zien van herbegraafing of opruiming van oudere bijzettingen. Het graf was aan de buitenzijde voorzien van een grafschrift in leisteen met daarop informatie over de overledene.
- pater Cornelius De Wael
geboortedatum 24/09/1733
professiedatum 22/08/1753
sterftedatum 24/08/1775
vader Cornelius De Wael
moeder Maria Walkiers
zuid-noord oriëntatie
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: haar over het gezicht van de bijzetting, textielresten, kistresten, schoeisel

GK 5

- ♦ *nr. grafkelder:* GK 5

- ♦ *sleuf:* aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang

- ♦ *ligging:* GK 5 is één van de meest westelijk gelegen grafkeldertjes in het zuidelijke deel van de grote kelder, onder GK 4, noord-zuid oriëntatie

- ♦ *datering:* Aan de hand van de uniformiteit in de bouw van de verschillende loculi en de planmatigheid bij de invulling van de ruimte van de grote kelder ga ik ervan uit dat de grote kelder en alle kleinere loculi in één bouwperiode aangelegd zijn. De aanleg van de loculi zou dan overeenstemmen met die van de grote kelder tussen 1740 en 1762.
Wat de ingebruikname van de loculus betreft is er geen leistenen grafplaatje gevonden op de voorzijde van de loculi. Een precieze datering voor het gebruik van deze loculus is dan ook niet voorhanden.

- ♦ *type:* individueel grafkeldertje of loculus

- ♦ *toestand graf:* intact

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De loculus bestaat uit een rechthoekige constructie met een maximale hoogte van 47 cm. De lengte van het grafkeldertje is uit de plannen niet exact op te maken, maar we mogen veronderstellen dat ze overeenkomstig zal zijn met die van het bovenliggend keldertje GK1, namelijk 1,86 m. De breedte van de loculus bedraagt 54 cm.
 - *muren:* Het oostelijke muurtje van de grafkelder, dat de scheiding vormt met GK 2, is halfsteens en dient eveneens als westelijke muur voor deze

naastliggende kelder. De scheidingsmuurtjes van GK 5 zijn gefundeerd op brokken natuurstenen vloertegels die waarschijnlijk afkomstig zijn van de eerste kerkvloer uit de Sint-Augustinuskerk¹⁵⁸.

De achterzijde van het keldertje wordt gevormd door de, slechts gedeeltelijk bewaarde, zuidelijke muur van de algemene kelder.

- *bodem*: De vloer van het grafkeldertje bestaat uit rode, ongeglazuurde tegels, gelijkaardig aan die van de grote algemene kelder.
 - *gewelf*: Het grafkeldertje is bovenaan afgesloten met een tongewelf dat eveneens de fundering voor bovenliggende kelder GK 4 vormt.
 - *interieur*:
 - *toegang*: GK 5 is een individueel grafkeldertje gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang. De voorzijde van het graf is meteen na de bijzetting van de overledene dichtgemetseld. In tegenstelling tot de andere loculi is de voorkant van GK 5 niet met mortel bestreken.
- ♦ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een lichtgele mortel.
- *afmetingen bakstenen*: 16 x 7 x ? cm
- ♦ *bijzettingen*: GK 5 is leeg, er zijn geen sporen van een bijzetting te zien.
- ♦ *grafgiften en andere vondsten*:

¹⁵⁸T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 4.

GK 6

- ♦ *nr. grafkelder:* GK 6
- ♦ *sleuf:* aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang
- ♦ *ligging:* GK 6 is het meest oostelijk gelegen grafkeldertje in het zuidelijke deel van de grote kelder, ten oosten van GK 3, noord-zuid oriëntatie
- ♦ *datering:* Aan de hand van de uniformiteit in de bouw van de verschillende loculi en de planmatigheid bij de invulling van de ruimte van de grote kelder ga ik ervan uit dat de grote kelder en alle kleinere loculi in één bouwperiode aangelegd zijn. De aanleg van de loculi zou dan overeenstemmen met die van de grote kelder tussen 1740 en 1762.
De pater die begraven ligt in de loculus stierf op 01/04/1766. De loculus zal dus kort na deze datum in gebruik genomen zijn.
- ♦ *type:* individueel grafkeldertje of loculus
- ♦ *toestand graf:* verstoord
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De loculus bestaat uit een vermoedelijk rechthoekige constructie met een maximaal bewaarde hoogte van 45 cm. De maximaal bewaarde lengte meet 206 cm. De originele hoogte en lengte van het keldertje zijn door de verstoring niet meer af te lezen. De breedte bedraagt 52 cm.
 - *muren:* Het westelijke muurtje van de grafkelder, dat de scheiding vormt met GK 3, is halfsteens en dient eveneens als oostelijke muur voor deze naastliggende kelder.

De achterzijde van het keldertje wordt gevormd door de, slechts gedeeltelijk bewaarde, zuidelijke muur van de algemene kelder.

- *bodem*: De vloer van het grafkeldertje bestaat uit rode, ongeglazuurde tegels, gelijkaardig aan die van de grote algemene kelder.
 - *gewelf*: Het gewelf is deels afgebroken bij verstoring. Het is wel duidelijk dat het hier om een tongewelf gaat.
 - *interieur*:
 - *toegang*: GK 6 is een individueel grafkeldertje gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang. De voorzijde van het graf is meteen na de bijzetting van de overledene dichtgemetseld en met mortel bestreken.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een lichtgele mortel.
- *afmetingen bakstenen*: 16 x 7 x ? cm
- ◆ *bijzettingen*: Het gaat om een primaire begraafing. Er zijn geen sporen te zien van herbegraafing of opruiming van oudere bijzettingen. Het graf was aan de buitenzijde voorzien van een grafschrift in leisteen met daarop informatie over de overledene.
- pater Henricus Goossens
geboortedatum 04/10/1718
professiedatum 10/12/1738
sterftedatum 01/04/1766
vader ?
moeder ?
zuid-noord oriëntatie
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: een koperen munt van Maria Theresia (datering van de munt: 1740-1780), hangertje: Andreaskruis met oortje, religieuze koperen medaille met de afbeelding van Sint-Benedictus

GK 7

- ♦ *nr. grafkelder:* GK 7

- ♦ *sleuf:* aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang

- ♦ *ligging:* ten oosten van GK 8 in het noordelijke deel van de grote kelder, noord-zuid oriëntatie

- ♦ *datering:* Aan de hand van de uniformiteit in de bouw van de verschillende loculi en de planmatigheid bij de invulling van de ruimte van de grote kelder ga ik ervan uit dat de grote kelder en alle kleinere loculi in één bouwperiode aangelegd zijn. De aanleg van de loculi zou dan overeenstemmen met die van de grote kelder tussen 1740 en 1762.
Wat de ingebruikname van de loculus betreft is er geen leistenen grafplaatje gevonden op de voorzijde van de loculi. Een precieze datering voor het gebruik van deze loculus is dan ook niet voorhanden.

- ♦ *type:* individueel grafkeldertje of loculus

- ♦ *toestand graf:* verstoord

- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De loculus bestaat uit een licht trapeziumvormige constructie. De volledige hoogte van de kelder is door de verstoring niet meer te meten. De breedte van het keldertje komt op 58 cm. De lengte bedraagt 214 tot 218 cm.
 - *muren:* Het westelijke muurtje van de grafkelder, dat de scheiding vormt met GK 8, is halfsteens en dient eveneens als oostelijke muur voor deze naastliggende kelder.

De achterzijde van het keldertje wordt gevormd door de noordelijke muur van de algemene kelder.

- *bodem*: De vloer van het grafkeldertje bestaat uit rode, ongeglazuurde tegels, gelijkaardig aan die van de grote algemene kelder.
 - *gewelf*: Het gewelf is volledig weggebroken. Vermoedelijk gaat het hier net als bij de andere keldertjes om een tongewelf.
 - *interieur*:
 - *toegang*: GK 7 is een individueel grafkeldertje gebouwd voor eenmalig gebruik. Hoewel de grafkelder te zwaar beschadigd is om zeker te zijn, is er waarschijnlijk geen toegang geweest.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een lichtgele mortel.
- *afmetingen bakstenen*: 16 x 7 x ? cm
- ◆ *bijzettingen*: Het gaat om een primaire begraafing. Er zijn geen sporen te zien van herbegraafing of opruiming van oudere bijzettingen.
- Er is geen leistenen grafschrift teruggevonden op de voorzijde van het grafkeldertje dus de persoonlijke gegevens van de bijzetting zijn niet bekend. Wel kunnen we aan de hand van de ligging in de kelder veronderstellen dat het hier om een lekenbroeder gaat met een noord-zuid oriëntatie.
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: nagel afkomstig van de kist

GK 8

- ♦ *nr. grafkelder:* GK 8
- ♦ *sleuf:* aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang
- ♦ *ligging:* GK 8 is één van de meest westelijk gelegen grafkeldertjes in het noordelijke deel van de grote kelder, noord-zuid oriëntatie
- ♦ *datering:* Aan de hand van de uniformiteit in de bouw van de verschillende loculi en de planmatigheid bij de invulling van de ruimte van de grote kelder ga ik ervan uit dat de grote kelder en alle kleinere loculi in één bouwperiode aangelegd zijn. De aanleg van de loculi zou dan overeenstemmen met die van de grote kelder tussen 1740 en 1762.
De pater, die in deze loculus zijn laatste rustplaats vond, stierf op 08/09/1763. Het keldertje zal dus kort hierna in gebruik genomen zijn.
- ♦ *type:* individueel grafkeldertje of loculus
- ♦ *toestand graf:* intact
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De loculus bestaat uit een rechthoekige constructie met een voor mij onbekend gebleven hoogte.
De breedte bedraagt 54 cm. Wat de lengte betreft heb ik enkel de buitenmaten van de plannen kunnen aflezen. De kelder is aan de buitenzijde 231 tot 233 cm lang
 - *muren:* Het oostelijke muurtje van de grafkelder, dat de scheiding vormt met GK 7, is halfsteens en dient eveneens als westelijke muur voor deze naastliggende kelder.

De achterzijde van het keldertje wordt gevormd door de noordelijke muur van de algemene kelder.

- *bodem*: De vloer van het grafkeldertje bestaat uit rode, ongeglazuurde tegels, gelijkaardig aan die van de grote algemene kelder.
 - *gewelf*: Het grafkeldertje is bovenaan afgesloten met een tongewelf.
 - *interieur*:
 - *toegang*: GK 8 is een individueel grafkeldertje gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang. De voorzijde van het graf is meteen na de bijzetting van de overledene dichtgemetseld en met mortel bestreken.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een lichtgele mortel.
- *afmetingen bakstenen*: 16 x 7 x ? cm
- ◆ *bijzettingen*: Het gaat om een primaire begraafing. Er zijn geen sporen te zien van herbegraafing of opruiming van oudere bijzettingen. Het graf was aan de buitenzijde voorzien van een grafschrift in leisteen met daarop informatie over de overledene.
- lekenbroeder Thomas Van Camp
geboortedatum 30/04/1708
professiedatum 22/12/1729
sterftedatum 08/09/1763
vader Cornelius Van Camp
moeder Isabella Peres
noord-zuid oriëntatie
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: leerresten van schoeisel en/of riemen

GK 9

- ♦ *nr. grafkelder:* GK 9
- ♦ *sleuf:* aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang
- ♦ *ligging:* GK 9 is één van de meest westelijk gelegen grafkeldertjes in het noordelijke deel van de grote kelder, onder GK 8, noord-zuid oriëntatie
- ♦ *datering:* Aan de hand van de uniformiteit in de bouw van de verschillende loculi en de planmatigheid bij de invulling van de ruimte van de grote kelder ga ik ervan uit dat de grote kelder en alle kleinere loculi in één bouwperiode aangelegd zijn. De aanleg van de loculi zou dan overeenstemmen met die van de grote kelder tussen 1740 en 1762.
De lekenbroeder die begraven ligt in deze loculus stierf op 27/11/1780. De loculus zal dus kort na deze datum in gebruik genomen zijn.
- ♦ *type:* individueel grafkeldertje of loculus
- ♦ *toestand graf:* intact
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De loculus bestaat uit een rechthoekige constructie met een maximale hoogte die ik niet van de plannen kan afleiden. Het keldertje is 54 cm breed, en net als bij bovenliggende loculus GK 8 zijn de buitenmuren 231 tot 233 cm lang.
 - *muren:* Het oostelijke muurtje van de grafkelder, dat de scheiding vormt met GK 10, is halfsteens en dient eveneens als westelijke muur voor deze naastliggende kelder.

De achterzijde van het keldertje wordt gevormd door de noordelijke muur van de algemene kelder.

- *bodem*: De vloer van het grafkeldertje bestaat uit rode, ongeglazuurde tegels, gelijkaardig aan die van de grote algemene kelder.
 - *gewelf*: Het grafkeldertje is bovenaan afgesloten met een tongewelf dat eveneens de fundering voor bovenliggende kelder GK 8 vormt.
 - *interieur*:
 - *toegang*: GK 9 is een individueel grafkeldertje gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang. De voorzijde van het graf is meteen na de bijzetting van de overledene dichtgemetseld en met mortel bestreken.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een lichtgele mortel.
- *afmetingen bakstenen*: 16 x 7 x ? cm
- ◆ *bijzettingen*: Het gaat om een primaire begraafing. Er zijn geen sporen te zien van herbegraafing of opruiming van oudere bijzettingen. Het graf was aan de buitenzijde voorzien van een grafschrift in leisteen met daarop informatie over de overledene.
- lekenbroeder Josephus Laremans
geboortedatum 18/02/1718
professiedatum 12/09/1746
sterftedatum 27/11/1780
vader Hendricus Laremans
moeder Maria Schillemans
noord-zuid oriëntatie
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: muntstuk: een biljoen van de Franse koning Filips IV de Schone (datering van de munt: 1285-1314)

GK 10

- ♦ *nr. grafkelder:* GK 10
- ♦ *sleuf:* aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang
- ♦ *ligging:* ten oosten van GK 9 in het noordelijke deel van de grote kelder, onder GK 7, noord-zuid oriëntatie
- ♦ *datering:* Aan de hand van de uniformiteit in de bouw van de verschillende loculi en de planmatigheid bij de invulling van de ruimte van de grote kelder ga ik ervan uit dat de grote kelder en alle kleinere loculi in één bouwperiode aangelegd zijn. De aanleg van de loculi zou dan overeenstemmen met die van de grote kelder tussen 1740 en 1762. De overledene uit deze loculi is gestorven op 24/05/1778. Het keldertje zal dus enkele dagen na deze datum in gebruik genomen zijn.
- ♦ *type:* individueel grafkeldertje of loculus
- ♦ *toestand graf:* intact
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De loculus bestaat uit een licht trapeziumvormige tot rechthoekige constructie met een maximale hoogte van 50 cm. Het keldertje is 59 cm breed, en 214 tot 218 cm lang.
 - *muren:* De oostelijke en westelijke zijmuurtjes van de grafkelder zijn halfsteens en vormen eveneens de zijmuren van de naastliggende keldertjes GK 9 en GK 11. De achterzijde van het keldertje wordt gevormd door de noordelijke muur van de algemene kelder.

- *bodem*: De vloer van het grafkeldertje bestaat uit rode, ongeglazuurde tegels, gelijkaardig aan die van de grote algemene kelder.
 - *gewelf*: Het grafkeldertje is bovenaan afgesloten met een tongewelf dat eveneens de fundering voor bovenliggende kelder GK 7 vormt.
 - *interieur*:
 - *toegang*: GK 10 is een individueel grafkeldertje gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang. De voorzijde van het graf is meteen na de bijzetting van de overledene dichtgemetseld en met mortel bestreken.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een lichtgele mortel.
 - *afmetingen bakstenen*: 16 x 7 x ? cm
- ◆ *bijzettingen*: Het gaat om een primaire begraafing. Er zijn geen sporen te zien van herbegraafing of opruiming van oudere bijzettingen. Het graf was aan de buitenzijde voorzien van een grafschrift in leisteen met daarop informatie over de overledene.
 - lekenbroeder Nicolaus Wijlant
geboortedatum 06/10/1714
professiedatum 08/06/1745
sterftedatum 24/05/1778
vader Hendrickis Wijlant
moeder Catrina Van Merbeick
noord-zuid oriëntatie
 - ◆ *grafgiften en andere vondsten*: leerresten van schoeisel en/of riemen, een koperen munt van Maria Theresia (datering van de munt: 1740-1780)

GK 11

- ♦ *nr. grafkelder:* GK 11
- ♦ *sleuf:* aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang
- ♦ *ligging:* ten oosten van GK 10 in het noordelijke deel van de grote kelder, noord-zuid oriëntatie
- ♦ *datering:* Aan de hand van de uniformiteit in de bouw van de verschillende loculi en de planmatigheid bij de invulling van de ruimte van de grote kelder ga ik ervan uit dat de grote kelder en alle kleinere loculi in één bouwperiode aangelegd zijn. De aanleg van de loculi zou dan overeenstemmen met die van de grote kelder tussen 1740 en 1762. De overlijdensdatum van de bijzetting uit deze loculus is 16/01/1763. Het keldertje zal dus kort na deze datum in gebruik genomen zijn.
- ♦ *type:* individueel grafkeldertje of loculus
- ♦ *toestand graf:* intact
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De loculus bestaat uit een quasi rechthoekige constructie met een maximale hoogte van 52 cm. Het keldertje is 59 cm breed, en 218 tot 221 cm lang.
 - *muren:* De oostelijke en westelijke zijmuurtjes van de grafkelder zijn halfsteens en vormen eveneens de zijmuren van de naastliggende keldertjes GK 10 en GK 12. De achterzijde van het keldertje wordt gevormd door de noordelijke muur van de algemene kelder.

- *bodem*: De vloer van het grafkeldertje bestaat uit rode, ongeglazuurde tegels, gelijkaardig aan die van de grote algemene kelder.
 - *gewelf*: Het grafkeldertje is bovenaan afgesloten met een tongewelf.
 - *interieur*:
 - *toegang*: GK 11 is een individueel grafkeldertje gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang. De voorzijde van het graf is meteen na de bijzetting van de overledene dichtgemetseld en met mortel bestreken.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een lichtgele mortel.
 - *afmetingen bakstenen*: 16 x 7 x ? cm
- ◆ *bijzettingen*: Het gaat om een primaire begraafing. Er zijn geen sporen te zien van herbegraafing of opruiming van oudere bijzettingen. Het graf was aan de buitenzijde voorzien van een grafschrift in leisteen met daarop informatie over de overledene.
 - lekenbroeder Carolus Van Maldegem
geboortedatum 30/01/1706
professiedatum 23/09/1742
sterftedatum 16/01/1763
vader Philippus Van Maldegem
moeder Anna de Jaeger
noord-zuid oriëntatie
 - ◆ *grafgiften en andere vondsten*: groene smurrie onderaan in de kist en op delen van het bot, nagels van de kist

GK 12

- ♦ *nr. grafkelder:* GK 12
- ♦ *sleuf:* aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang
- ♦ *ligging:* GK 12 is het meest oostelijk gelegen grafkeldertje in het noordelijke deel van de grote kelder, ten oosten van GK 11, noord-zuid oriëntatie
- ♦ *datering:* Aan de hand van de uniformiteit in de bouw van de verschillende loculi en de planmatigheid bij de invulling van de ruimte van de grote kelder ga ik ervan uit dat de grote kelder en alle kleinere loculi in één bouwperiode aangelegd zijn. De aanleg van de loculi zou dan overeenstemmen met die van de grote kelder tussen 1740 en 1762.
De lekenbroeder die begraven werd in loculus GK 12 stierf op 18/06/1793. Het grafkeldertje zal dus kort nadien in gebruik genomen zijn.
- ♦ *type:* individueel grafkeldertje of loculus
- ♦ *toestand graf:* intact
- ♦ *constructie:*
 - *afmetingen:* De loculus bestaat uit een licht trapeziumvormige constructie met een maximale hoogte van 51 cm. Het keldertje is 50 cm breed, en 220 tot 225 cm lang.
 - *muren:* Het westelijke muurtje van de grafkelder, dat de scheiding vormt met GK 11, is halfsteens en dient eveneens als westelijke muur voor deze naastliggende kelder.
De achterzijde van het keldertje wordt gevormd door de noordelijke muur van de algemene kelder.

- *bodem*: De vloer van het grafkeldertje bestaat uit rode, ongeglazuurde tegels, gelijkaardig aan die van de grote algemene kelder.
 - *gewelf*: Het grafkeldertje is bovenaan afgesloten met een tongewelf.
 - *interieur*:
 - *toegang*: GK 12 is een individueel grafkeldertje gebouwd voor eenmalig gebruik, er is geen toegang. De voorzijde van het graf is meteen na de bijzetting van de overledene dichtgemetseld en met mortel bestreken.
- ◆ *materiaalgebruik*: De constructie bestaat volledig uit baksteen met een lichtgele mortel.
 - *afmetingen bakstenen*: 16 x 7 x ? cm
- ◆ *bijzettingen*: Het gaat om een primaire begraafing. Er zijn geen sporen te zien van herbegraafing of opruiming van oudere bijzettingen. Het graf was aan de buitenzijde voorzien van een grafschrift in leisteen met daarop informatie over de overledene.
 - lekenbroeder Fulgentius Palmaert
geboortedatum 04/02/1734
professiedatum 26/08/1754
sterftedatum 18/06/1793
vader ?
moeder ?
noord-zuid oriëntatie
- ◆ *grafgiften en andere vondsten*: armband, niet identificeerbare religieuze koperen medaille

6.4. Interpretatie en conclusie

Het onderzoek onder de westelijke pandgang van het gewezen Sint-Augustinusklooster in Antwerpen werd uitgevoerd naar aanleiding van het ombouwen van de kerk tot concertgebouw. De sleuf omvatte enkel de zone die voor de nieuwbouw uitgegraven moest worden. Een gebied van 20 op 30 m aan de zuidzijde van de kerk, tegen de bestaande muur van de westelijke pandgang, werd onderzocht.

De afdeling Archeologie van de stad Antwerpen aan het werk in de sleuf naast de voormalige Sint-Augustinuskerk, (foto: Stad Antwerpen, afdeling Archeologie)

De grote grafkelder, die onder het voormalige kloosterpand werd opgegraven, is duidelijk een buitenbeentje binnen deze inventaris.

Het uitzonderlijke aan deze grote grafconstructie is het feit dat het gaat om een type dat afwijkt van de gemeenschappelijke grafkelders in de Sint-Pauluskerk en de kathedraal. Bij die twee laatste kerken liggen er in de tombes enkele tientallen individu's, families of geestelijken, in één grote ruimte. De grote grafkelder van het Sint-Augustinusklooster is niet enkel beduidend groter en breder, de kisten zijn ook niet los in de grafkelder bijgezet maar in speciaal daarvoor bestemde individuele grafkeldertjes of loculi geplaatst.

Net als bij het onderzoek rond de kathedraal is het veldwerk van het voormalige Sint-Augustinusklooster verrijkt met archiefonderzoek, restauratie en conservatie van de muntstukken en het textiel, en antropologisch en paleopathologisch onderzoek.

Dankzij de resultaten uit deze onderzoeken kan ik aan de hand van de verzamelde gegevens eenvoudiger interpretaties maken en conclusies trekken.

Datering

Bij deze opgraving zijn de archeologische gegevens zelf de belangrijkste bron voor de datering van de gevonden grafkelder. Elk individueel grafkeldertje dat in deze grote grafkelder aanwezig is, is namelijk aan de buitenzijde voorzien van een grafschrift in leisteen met de personalia van de dode, met onder andere de datum van het overlijden, erop vermeld.

In de graven zijn er verder geen sporen van herbegraving of opruiming van de bijzettingen aangetroffen. We kunnen er dus van uit gaan dat de gegevens betrekking hebben op de gevonden overledenen.

De grafschriften uit de grafkelder geven aan dat het om bijzettingen uit de periode 1762-1793 gaat¹⁵⁹. Dit betekent dat er ook ná het verbod op het begraven in kerken en steden door Jozef II in 1784, begraven is in het Sint-Augustinusklooster.

Een verklaring hiervoor vinden we in de mogelijkheid dat het verbod van 1784 nog niet meteen naadloos werd nageleefd. Vanaf december 1789 tot april 1792 en vanaf november 1792 tot september 1794 zou er volgens J. Hendrickx van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek, mits een korte onderbreking, opnieuw in de kerken begraven zijn. Omwille van heersende dysenterie en rode koorts zou men in 1794 dan toch definitief de nieuwe kerkhoven, die buiten de stad lagen, gaan gebruiken¹⁶⁰.

Het grafplaatje van GK8 waarin lekenbroeder Thomas Van Camp begraven ligt. (foto: Stad Antwerpen, afdeling Archeologie)

¹⁵⁹T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen* (prov. Antwerpen): *archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 5.

¹⁶⁰J. HENDRICKX, *Het Dode Gevaar? Begraven en hygiëne te Antwerpen van de 16de tot de 18de eeuw*, in: *'n Propere tijd!?*, *Onleefbaar Antwerpen thuis en op straat 1500-1800* (tent. Cat.), s.l., 1988, p. 35.

Deze einddatum wordt weliswaar tegengesproken in het artikel ‘Archeologisch onderzoek naar het voormalig augustijnenklooster in de Kammenstraat’ uit de zesde editie van BRABOM¹⁶¹, waarin een dertigtal blootgelegde kistgraven uit de periode 1618-1797 uit de Sint-Augustinuskerk vermeld worden¹⁶².

In ieder geval kunnen we ons de bedenking maken dat 1784 ook voor de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal en de Sint-Pauluskerk geen gegarandeerde terminus ante quem vormt. Dankzij het archiefonderzoek is het verder duidelijk dat er vanaf de uitbouw van het klooster in het begin van de 17de eeuw tot aan de opheffing in de Franse periode minstens 157 augustijnen (99 paters en 58 lekenbroeders) overleden en waarschijnlijk ook begraven zijn in het Antwerpse convent¹⁶³.

Op basis van de reconstructie van de grafkelder aan de hand van de bewaarde archeologische resten kunnen we veronderstellen dat de grafkelder oorspronkelijk drieëndertig bijzettingen bevatte. De grafkelder vertegenwoordigde dus ongeveer een vijfde van alle begravingen in het klooster.

Verder leren de archiefgegevens ons dat, indien we de confiscatie van het klooster door de Fransen in 1796 gebruiken als terminus ante quem voor het gebruik van de kelder, er na 1793 - de laatst vermelde datum op de grafplaatjes - mogelijk nog één broeder begraven werd: Thomas Caudeliers stierf in 1794 en werd dus mogelijk bijgezet in de grafkelder.

Op basis van het bronnenmateriaal weten we ook dat er tussen 1762 en 1793, de data op de grafplaatjes, minstens zesentwintig augustijnen begraven werden in het Sint-Augustinusklooster¹⁶⁴. Dit wil zeggen dat er van de drieëndertig plaatsen in de grafkelder mogelijk zes bijzettingen van voor deze data stammen.

Waar was dan de rest van de augustijnengemeenschap begraven?

Bij de opgravingcampagne in de kerk van 2004 zijn er grafkelders gevonden¹⁶⁵, en het bestaan van andere graftombes onder de pandgang of bijgebouwen van het klooster kan niet uitgesloten worden. Ook enkele oudere begravingen die onder de vloer van de grote grafkelder gevonden zijn bergen een deel van de kloostergemeenschap.

¹⁶¹ T. BELLENS, J. VEECKMAN, *Archeologisch onderzoek naar het voormalig augustijnenklooster in de Kammenstraat*, in: J. VEECKMAN (ed.), *BRABOM 6: Berichten en Rapporten over het Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg 6*, Antwerpen, 2005, p. 227.

¹⁶² Zie 6. 5. Archeologisch onderzoek Sint-Augustinuskerk 2004, p. 283.

¹⁶³ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta 2*, Brussel, 2006, p. 5.

¹⁶⁴ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta 2*, Brussel, 2006, p. 5.

¹⁶⁵ Zie 6. 5. Archeologisch onderzoek Sint-Augustinuskerk 2004, p. 283.

Bij het kijken naar de stratigrafie van de site worden de bovenstaande stellingen bevestigd. Net onder het loopvlak bevindt zich de grote kelder met ingestort tongewelf die grotendeels vernield is bij de bouw van de politietoren. Onder het puin van het ingestorte gewelf werden twaalf loculi in situ opgegraven.

Nog lager werden, onder de tegelvloer van deze kelder, een aantal begravingen aangetroffen. Deze graven zijn in de 17de eeuw, na 1623, te dateren doordat enkele grafkuilen de bouwsleuf van de westelijke pandgang doorsnijden, die in 1623 aangelegd is¹⁶⁶.

De grote kelder is dus gebouwd tussen 1623 en de vroegste overlijdensdatum van een bijzetting uit de kelder, 1762.

Ook de baksteenformaten die in de kelder teruggevonden zijn wijzen in de richting van de 18de eeuw.

Het is onduidelijk waarom bij het baksteenformaat van de loculi enkel de lengte en breedte en niet de dikte van de stenen vermeld is. De afmetingen van de bakstenen worden in de publicatie genoteerd als 16 cm x 7 cm¹⁶⁷.

Het gaat hier hoe dan ook om een formaat dat kleiner is dan de formaten bij de grafkelders uit de Sint-Pauluskerk, die vermoedelijk uit de 16de en 17de eeuw dateren.

Het lijkt dus aannemelijk dat de grafkelder onder het Sint-Augustinusklooster inderdaad jonger is dan deze kelders, en in de 18de eeuw gesitueerd moet worden.

Tenslotte geeft de datering van de munten die in drie grafkeldertjes gevonden zijn een terminus post quem voor de aanleg van deze loculi.

In zowel GK 10 als GK 6 is er bij de grafvondsten een koperen munt genoteerd van Oostenrijkse keizerin Maria Theresia die te dateren is in de periode van 1740 tot 1780.

In GK 9 werd een biljoen van de Franse koning Filips IV de Schone gevonden die gedateerd moet worden tussen 1285 en 1314.

Als we ervan uitgaan dat de grote kelder en alle kleinere loculi in één bouwperiode aangelegd zijn, wat aan de hand van de uniformiteit in de bouw van de verschillende loculi en de planmatigheid bij de invulling van de ruimte erg aannemelijk lijkt, dan kunnen we uit deze vondsten besluiten dat de kelder na 1740 gebouwd moet zijn.

De aanleg van de grote kelder is dus relatief nauwkeurig te dateren tussen 1740 en 1762.

¹⁶⁶T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 6.

¹⁶⁷T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 4.

Toestand van de graven

Een groot deel van het gebied waarop de opgraving plaatsvond is ernstig verstoord. Zo is er onder andere een ernstige aantasting van het bodemarchief door de aanleg van de stookinstallaties voor de politietoren die diagonaal over het terrein lopen.

Constructie

De algemene grafkelder bestaat uit een grote L-vormige constructie met een, weliswaar deels ingestort, tongewelf en maximale afmetingen van 4 op 10 m. De grootste bewaarde hoogte van de vloer tot aan het gewelf meet 216 cm.

Via een trap met vijf bakstenen treden aan de noordelijke zijde van de kelder komt men in een eerste trapeziumvormig toegangskamertje terecht. De afmetingen van dit kleine kamertje meten 150 op 300 cm.

Meer naar het zuiden mondt het kamertje uit in een smalle gang waarlangs de centrale ruimte bereikt kan worden. Tussen deze twee ruimtes staat een houten deur opgesteld waarvan enkele verweerde planken en de metalen hengsels zijn teruggevonden.

De centrale ruimte is vrijwel vierkant met aan de zuidelijke en de noordelijke zijde de quasi rechthoekige individuele graftombes. De twaalf grafkeldertjes die in de kelder teruggevonden zijn vormen slechts een deel van de onderste twee horizontale rijen van loculi.

Aan de hand van de reconstructie¹⁶⁸ kunnen we veronderstellen dat er aan de zuidelijke zijde van de ruimte achttien keldertjes opgesteld stonden, met drie horizontale rijen van vijf en één rij van drie loculi. Aan de noordelijke zijde

De voorzijde van de loculi aan de noordelijke zijde van de centrale ruimte. (foto: Stad Antwerpen, afdeling Archeologie)

kon, door de aanwezigheid van het gangetje naar de toegang, niet heel de kelderbreedte benut

¹⁶⁸ Zie Bijlage VI: Plannen van de grafkelder uit het voormalige Augustijnenklooster

worden en stonden er slechts vijftien tombes opgesteld met drie rijen van vier en één rij van drie grafkeldertjes.

Deze individuele grafkeldertjes zijn gemiddeld 205 cm lang, 58 cm breed en 52 cm hoog. Een gezamenlijk halfsteens bakstenen muurtje vormt de scheiding tussen de verschillende loculi.

De keldertjes zijn bovenaan afgesloten met een tongewelfje dat eventueel de fundering vormt voor de bovenliggende graven.

De achterzijde van elke individuele tombe bestaat uit de achterwand van de algemene grafkelder. Aan de voorzijde zijn de keldertjes dichtgemetseld en, in uitzondering van GK 5, bestreken met mortel. Op deze mortellaag is meestal een grafschrift in leisteen bevestigd. De vorm van de plaatjes wordt bepaald door de vorm van de voorzijde van het graf. In de meeste gevallen gaat het dus om een rechthoekig plaatje met een afgeronde bovenzijde dat met nagels aan de voorzijde van de loculus vastgemaakt is.

Verder wordt in de centrale ruimte de westelijke keldermuur, die uit de funderingsmuur van de westelijke pandgang bestaat, geflankeerd door een bakstenen muurtje van 95 cm hoog.

De brandsporen op de onderzijde van het gewelf geven aan dat men dit muurtje gebruikte om kaarsen of lampen op te plaatsen voor de verlichting van de kelder.

De vloerbedekking van de grote kelder bestaat uit een tegelvloer met rode, ongeglazuurde tegels van 13,5 op 13,5 cm die zich over de volledige kelder uitstrekt.

De keldervloer helt af in zuidelijke richting en vertoont op enkele plaatsen in de centrale ruimte verzakkingen die te wijten zijn aan de onderliggende grafkuilen.

De aanwezigheid van een bakstenen zinkputje van 20 op 22 cm in de zuidwestelijke hoek van de centrale ruimte suggereert dat de kelder eventueel onderhouden of gereinigd werd of dat daar alleszins de mogelijkheid toe was. De vloer in de individuele keldertjes bestaat uit tegeltjes die gelijkaardig zijn aan die van de algemene grafkelder.

Materiaalgebruik

De grote grafkelder en de individuele loculi zijn volledig opgetrokken uit bakstenen.

Het baksteenformaat van de loculi meet 16 x 7 x ? cm.

De keldertjes zijn gemetseld met een lichtgele mortel. Of de bakstenen en de mortel bij de algemene constructie identiek zijn aan die van de individuele keldertjes is niet duidelijk, maar wel aannemelijk.

Bijzettingen

Net als bij de kathedraal werden de skeletten van het Sint-Augustinusklooster aan een fysisch-antropologisch en paleopathologisch onderzoek onderworpen¹⁶⁹.

De bewaringstoestand in de loculi van de grote grafkelder was echter zodanig ongunstig dat er bijna geen bruikbaar botmateriaal uit de kelder gerecupereerd kon worden. Bovendien was de staat van de beenderen dermate slecht dat de schaarse gegevens niet voor publicatie vatbaar zijn¹⁷⁰.

Het feit dat het voornamelijk fragmenten van lange beenderen zijn, afkomstig van volwassen mannelijke skeletten, is de belangrijkste conclusie die uit het verzamelde botmateriaal kan getrokken worden.

Het skeletmateriaal uit de kistgraven die onder de keldervloer gevonden zijn, is veel beter bewaard dan dat van de bijzettingen uit de grafkelder zelf. Het fysisch-antropologisch onderzoek wijst uit dat deze postmiddeleeuwse augustijnen, die in de periode voor de bouw van de grafkelder stierven, een weerspiegeling zijn van een welstellende kloostergemeenschap die te kampen had met typische ouderdomskwalen en welvaartsziekten¹⁷¹.

Belangrijker voor de identificatie van de bijzettingen uit de grote grafkelder is de vondst van grafplaatjes met de datum van het overlijden, de status van de overledene binnen de orde en de naam van de dode erop vermeld.

Dankzij deze grafschriften kunnen er, van de twaalf gevonden graven, negen geïdentificeerd worden en is er een mogelijkheid om het dodenritueel van de kloostergemeenschap deels te reconstrueren.

¹⁶⁹ Het fysisch-antropologisch onderzoek werd uitgevoerd door Marit Vandenbruaene (IAP, Vlaamse gemeenschap).

¹⁷⁰ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta 2*, Brussel, 2006, p. 7.

¹⁷¹ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta 2*, Brussel, 2006, p. 12.

Bovendien zijn er geen sporen van herbegraving of opruiming van oudere bijzettingen waardoor de grafschriften in rechtstreekse relatie tot de gevonden skeletten staan.

Het feit dat elke *loculus* voor eenmalig gebruik bestemd was impliceert overigens dat de beschikbare grafruimte beperkt was. De oppervlakte van de grafkelder moest dan ook zo efficiënt mogelijk ingevuld worden.

De vormelijke eigenschappen van de constructie en de functionele invulling van de ruimte zijn duidelijk belangrijker geacht dan de symbolische waarde van de ligging der doden.

In tegenstelling tot de standaard west-oost oriëntatie voor leken, en oost-west oriëntatie voor geestelijken, die uit enkele kistgraven van de kathedraal en de kelders van de Sint-Pauluskerk duidelijk blijkt, zijn de doden met het hoofd naar voren in de *loculi* geschoven wat uitkomt in een zuid-noord oriëntatie voor de zuidelijke bijzettingen en een noord-zuid oriëntatie voor de noordelijke bijzettingen.

Toch werden de overledenen niet zomaar willekeurig in de kelder bijgezet.

De opbouw en de schikking van de graven, de kledij, de grafkisten en de grafschriften zijn allemaal getuigen van een doordacht en weloverwogen grafritueel.

Zo werd de strikte scheiding tussen paters en lekenbroeders ook na het overlijden doorgezet.

Aan de zuidelijke zijde van de kelder lagen namelijk enkel paters begraven, terwijl de noordelijke zijde volledig voorbehouden bleef voor de lekenbroeders.

In tegenstelling tot de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal en de Sint-Pauluskerk, waar de identificatie van de doden erg problematisch is, kunnen we hier dus met zekerheid besluiten dat het gaat om mannelijke skeletten van volwassen leeftijd die afhankelijk van hun ligging in de grafkelder lekenbroeder of pater van het 18de eeuwse Sint-Augustinusklooster zijn geweest.

Verder werden alle skeletten op hun rug bijgezet met de handen op het bekken of naast het lichaam.

Naast de grafplaatjes die op de *loculi* bevestigd waren, zijn er in het puin van de kelder nog twee plaatjes gevonden. Het eerste grafschrift bleek onleesbaar en dus niet identificeerbaar. Het tweede plaatje werd vlak bij de trap aan de toegang van de kelder gevonden en is afkomstig van het graf van Dominicus Laurijs, prior in het Sint-Augustinusklooster van 1742

tot 1751 en van 1754 tot 1757¹⁷². De voorzichtige hypothese kan hier gemaakt worden dat Laurijs' graf naast de trap, aan de ingang van de kelder geplaatst was.

Grafgiften en andere vondsten

Wat de grafvondsten in de loculi betreft is het opvallend dat textiel, hout en bewerkt been goed bewaard zijn gebleven in tegenstelling tot de skeletresten zelf.

De belangrijkste vondstencategorie, die in bijna alle graven voorkomt, bestaat dan ook uit de houtresten en nagels van de grafkisten.

Wat het textiel betreft is het dankzij de goede bewaringsomstandigheden in de loculi duidelijk dat doden begraven zijn in hun kloostergewaad met habijt, riem, benen gesp, kousen en soms ook lederen schoenen¹⁷³. De onderkledij blijft onbekend door de vergankelijke aard van het materiaal.

Net als bij de twee andere kerken zien we ook bij het Sint-Augustinusklooster een paradox tussen de voorschriften van het christendom die een begraafing ontdaan van alle materiële goederen opdragen en een diepchristelijke context waarbinnen deze voorschriften met de voeten getreden worden.

De doden krijgen allereerst religieuze voorwerpen mee in het graf. Zo werd in het grafkeldertje GK 6 een religieuze koperen medaille gevonden met de afbeelding van Sint-Benedictus.

In grafkelder GK 12 werd een gelijkaardige medaille gevonden, die echter niet identificeerbaar bleek, en een hangertje in de vorm van een Andreaskruis met oortje.

Het mag onze verbazing wekken dat er bij graven, waarvan we zeker zijn dat ze gebruikt werden door de kloosterbewoners zelf en niet door profane opdrachtgevers, toch tekenen zijn van het doorleven van oudere niet-christelijke tradities. Zo zijn er in drie loculi van de grote grafkelder munten gevonden, die volgens heidense tradities als betaalmiddel dienen voor de overtocht over de rivier tussen leven en dood.

Een monnikspij uit de grote grafkelder onder het Sint-Augustinusklooster. (foto: Stad Antwerpen, afdeling Archeologie)

¹⁷² T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 5.

¹⁷³ Het textiel werd gereinigd en geconserveerd door Françoise Therry (Stad Antwerpen, collectiebeleid behoud en beheer), de lederresten uit graven GK 4, GK 8 en GK 10 door Archeoplan (NL).

Verder zijn er ook enkele persoonlijke bezittingen van de kloosterlingen in de graven gevonden. In één *loculus* wordt er bijvoorbeeld een armband bij de grafgiften vermeld. In een aantal graven zijn er fragmenten schervenmateriaal gevonden uit postmiddeleeuwse periodes. Archeoloog Tim Bellens besluit echter deze vondstencategorie omwille van haar secundair karakter niet verder te bespreken in de publicatie¹⁷⁴. De aard of oorsprong van dit materiaal is mij dus ook niet bekend.

Een laatste uitzonderlijke vermelding bij de vondsten uit de grafkeldertjes is een groene smurrie onderaan in de kist en op delen van het bot in GK 11.

¹⁷⁴ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 4.

6.5. Archeologisch onderzoek Sint-Augustinuskerk 2004

In mei en juni van het jaar 2004 werd er bij het Sint-Augustinusklooster een tweede opgravingcampagne gehouden. De werkzaamheden hadden deze keer plaats in de kloosterkerk zelf.

Net als bij de opgraving buiten de kerk in 2002 was de directe aanleiding ook hier de restauratie en de verbouwing van de kerk tot centrum voor oude muziek. Bij de aanleg van een ondergronds klimatisatiesysteem zou het bodemarchief van de kerk immers zwaar beschadigd worden.

Over de hele oppervlakte van de kerk werd een halve meter afgegraven voor de aanleg van een voorlopige betonvloer. Het archeologisch onderzoek bleef echter beperkt tot de delen waar dieper gelegen luchtkanalen voorzien waren. Zo konden de archeologen lange smalle sleuven in de twee zijbeuken, de kruisbeuk en het koor graven.

Net als in de twee andere kerken, werden er bij deze opgraving enkele belangrijke vondsten in verband met de begrafenisgebruiken van de postmiddeleeuwse Antwerpenaar genoteerd. Een dertigtal kistgraven uit de periode 1618-1797¹⁷⁵ bevinden zich op verschillende dieptes onder de kerkvloer. Bijna alle bijzettingen werden begraven met hoofd in het westen en voeten in het oosten. Twee graven hadden een omgekeerde oriëntatie. Bij deze laatste kunnen we veronderstellen dat het om priesterbegravingen gaat.

Verder is het misschien interessant te vermelden dat er bij één van de priesters een koperen plaatje rond de linkerbovenarm gevonden is. Dit gebruik wijst vermoedelijk op een medische ingreep.

Andere typische grafgiften die in de kistgraven teruggevonden zijn, zijn enkele munten en een paar doodskroontjes.

De meeste kistgraven concentreren zich vooraan in de kerk. Hierin zien we de wens weerspiegeld om zo dicht mogelijk bij de altaren begraven te worden, wat een positief effect op het zielenheil van de gestorvene zou moeten hebben.

In vergelijking met de kathedraal ligt de densiteit van begravingen in de Sint-Augustinuskerk eerder laag. Zoals Tim Bellens in het artikel ‘Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse

¹⁷⁵ T. BELLENS, J. VEECKMAN, *Archeologisch onderzoek naar het voormalig augustijnenklooster in de Kammenstraat*, in: J. VEECKMAN (ed.), *Berichten en Rapporten over het Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg 6 (BRABOM 6)*, Antwerpen, 2005, p. 227.

augustijnen: archeologische en fysisch-antropologische gegevens' aangeeft, is dit waarschijnlijk te wijten aan het karakter, de datering en de plaats van de kloosterkerk in de religieuze structuur van Antwerpen¹⁷⁶.

Hierbij wil ik verwijzen naar een aantal opmerkingen die ik reeds hoger bij de Sint-Pauluskerk maakte. Zo heeft de huidige Sint-Augustinuskerk, die pas in de 17de eeuw gebouwd is, veel minder lang gediend als begraafplaats dan het gebouw van de kathedraal dat uit de 14de eeuw dateert. Verder is een plaatsje in een kloosterkerk dubbel zo duur als een begraafplaats in een parochiekerk¹⁷⁷. In de kloosterkerk kon de overledene voor de verlossing van zijn ziel immers rekenen op dagelijks en ononderbroken gebed van de paters. Enkel de allerrijksten konden zich bijgevolg dit privilege veroorloven. Een laatste reden voor de lagere densiteit moeten we misschien zoeken in het Lutherse verleden van de Antwerpse Augustijnen. De eerste stichting van de Augustijnen in Antwerpen leidde immers in 1522 tot hun verdrijving uit de stad omwille van de Lutherse sympathieën van hun eerste priors. Mogelijk werd de orde door de gelovigen nog steeds als controversieel ervaren, en gaf men toch de voorkeur aan andere kerken. Al blijven zulke veronderstellingen natuurlijk erg hypothetisch.

Wat de grafkelders uit de Sint-Augustinuskerk betreft zijn de gegevens heel erg schaars. Er zijn tijdens de opgravingcampagne van 2004 vier, mogelijk vijf grafkelders blootgelegd. Eén verstoorde kelder bevond zich onder de preekstoel, de anderen onder het koor.

In één van deze grafkelders werd de datuminscriptie 1618 opgemerkt.

Verder onderzoek was bij gebrek aan tijd en middelen echter niet mogelijk. Het blijft dan ook gissen naar de aard van deze kelders, al gaat het hoogstwaarschijnlijk wel om gemeenschappelijke grafkamers.

¹⁷⁶ T. BELLENS, M. VANDENBRUANE, *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta* 2, Brussel, 2006, p. 12.

¹⁷⁷ J. HENDRICKX, *Het Dode Gevaar? Begraven en hygiëne te Antwerpen van de 16de tot de 18de eeuw*, in: *'n Propere tijd!?*, *Onleefbaar Antwerpen thuis en op straat 1500-1800* (tent. Cat.), s.l., 1988, p. 28.

7. Typologie

In dit typologische luik van de thesis heb ik geprobeerd om binnen het geheel aan grafkelders, die in en rond de drie Antwerpse kerken voorkomen, bepaalde types te onderscheiden.

1ste type, a en b

In de eeuwen tijdens en meteen na het verval van de middeleeuwen, de 14de, 15de en 16de eeuw, worden er in de ondergrond van de kathedraal individuele bakstenen grafkelders gebouwd zonder eigenlijke fundering. Dit eerste type van Antwerpse grafkelders is bestemd voor enkelvoudig gebruik en heeft dus geen toegang.

De bevoering van de grafkeldertjes bestaat meestal uit aangestampte aarde, eventueel bedekt met een mortellaagje en een bakstenen steunkruis of steunbanden voor de kist.

Verder hebben de kelders een vrij ruw bepleisterd interieur waarop meestal een ‘a fresco’ beschildering van rudimentair tot kunstig uitgewerkte kruismotieven, in rode verf op witte achtergrond, aangebracht is.

De grafkeldertjes worden vaak zeer vlug gebouwd, met slordig metselwerk, een slechte afwerking en een snelle beschildering tot gevolg.

Binnen dit eerste type van individuele grafkeldertjes kunnen we chronologisch twee types onderscheiden¹⁷⁸. Ik noem deze types voor de duidelijkheid 1a en 1b.

Type 1a is het oudste type en wordt occasioneel verstoord door grafkelders van het type 1b.

Deze grafkelders zijn meestal rechthoekig van vorm met een minimumlengte van 2 m en een breedte rond 80 cm. De hoogte gaat van 80 cm tot 1 m hoog.

Bovenaan zijn de grafkeldertjes afgesloten met een pseudo-gewelf of spits tongewelf.

De constructies van dit eerste type zijn robuuster dan de individuele grafkelders type 1b.

Verder zijn ze zorgvuldiger opgebouwd, steviger en hebben ze meestal steense muren.

Het baksteenformaat van deze oudste keldertjes gaat van 23 x 11 x 4,5 cm tot 30 x 14 x 6 cm.

¹⁷⁸ Deze indeling in twee types heb ik overgenomen uit de publicatie ‘OOST T., e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p 326-327’ en is gemaakt door archeologen Tony Oost, Johan Veeckman en Joke Bungeneers.

De iets recentere grafkeldertjes van het type 1b, die vaker voorkomen in de kathedraalbodem, zijn licht trapeziumvormig.

De minimumlengte van de constructies bedraagt 2 m en de minimumbreedte gaat van 60 cm aan het hoofdeinde tot 50 cm aan de voeten. De keldertjes zijn 80 cm tot 1 m hoog.

In tegenstelling tot hun rechthoekige voorgangers zijn de grafkelders bovenaan afgesloten met een tongewelf. Verder zijn de bakstenen muurtjes meestal halfsteens, maar soms ook steens opgebouwd.

Het baksteenformaat van dit type 1b is kleiner dan dat van type 1a en gaat van 16 x 8 x 3,5 cm tot 18 x 9 x 4 cm.

Naast deze twee types vinden we in de kathedraalbodem ook één grafkeldertje dat hier volledig van afwijkt. G14Z vormt een typologische uitzondering opgetrokken uit zorgvuldig opgebouwde muurtjes met steunbeertjes aan de buitenzijde van de grafkelder. Het gewelf is niet spits of half rond maar bijna vlak.

Het baksteenformaat van dit uitzonderlijke keldertje bedraagt 19 x 9 x 3,5 cm.

2de type, a en b

Vanaf de 16de eeuw vinden we, naast de individuele tombes in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, gemeenschappelijke grafkelders in de kerk van het Sint-Paulusklooster. Ook bij dit tweede type van Antwerpse grafkelders kan ik twee chronologische varianten onderscheiden, die ik aanduid met de letters a en b.

Het vroegste type 2a, uit de Sint-Pauluskerk, is bestemd voor meervoudige bijzettingen maar leunt toch nog relatief dicht aan bij zijn individuele voorgangers. Zo hebben de grafkelders nog geen trapje, in tegenstelling tot de jongere gemeenschappelijke grafkelders uit de kathedraal, maar zijn ze bereikbaar via een eenvoudig mangat onder een deksteen in de vloer. Net als de individuele kelders gaat het om rechthoekige, soms licht trapeziumvormige constructies met een tongewelf. Ook voor de ondersteuning van de kisten wordt er, naast houten of metalen steunstaven, teruggegrepen naar bakstenen steunmuurtjes op de bodem van de kelder.

De kelders zijn natuurlijk wel een heel stuk groter geworden met afmetingen van 100 tot 200 cm breed, 200 tot 300 cm lang en 160 tot 280 cm hoog.

Verder werd het tongewelf van deze kelders gebouwd met behulp van een formeel, waarvan de balkgaten vaak nog zichtbaar zijn ter hoogte van de gewelfaanzet.

Het gewelf heeft, net als de kelders, een oost-west oriëntatie maar wijzigt soms aan de zijde waar de toegang zich bevindt naar een noord-zuid oriëntatie door de aanwezigheid van een toegangsopening.

De bodem van dit type 2a grafkelders bestaat meestal uit een bakstenen vloertje. Daarnaast komen er ook veel kelders voor waar de vloer aangelegd is uit eenvoudige aangestampte aarde, eventueel met een mortellaagje. Tenslotte is er ook één kelder met een echt tegelvloertje.

Wat de interieurafwerking van de constructies type 2a betreft weet ik slechts van acht grafkelders uit de Sint-Pauluskerk met zekerheid dat de binnenwanden bepleisterd zijn.

Beschrijving van het interieur komt niet meer voor.

Naast de grafkelders die naadloos aansluiten bij het type 2a zijn er in de Sint-Pauluskerk ook enkele typologische uitzonderingen opgegraven.

Zo hebben grafkelders G18Kr, G6Mb, G3Kr, G1Pg en eventueel ook G12 en G13Mb een toegangsopening met een trapje, waardoor ze typologisch eerder bij het latere type 2b van gemeenschappelijk grafkelders uit de kathedraal passen. Of dit chronologisch overeenkomt en deze kelders effectief jonger zijn dan de kelders van het type 2a is bij gebrek aan voortgezet onderzoek niet te toetsen.

Een andere eigenaardigheid bij de grafkelders uit de Sint-Pauluskerk is de oriëntatie van de toegangsconstructies naar het oosten. Terwijl de toegangsopening zich doorgaans aan de westelijke zijde van de kelder bevindt, ligt bij grafkelders G18Kr, G6Zz, G7Zz en G12Nz de toegang aan de oostelijke zijde. Bij deze laatste grafkelder is het wel duidelijk dat de oorspronkelijke toegang van de kelder aan de reguliere westelijke zijde te vinden was.

Bij grafkelder G9Zz is er eenvoudigweg geen toegangsopening gebouwd. Het is wel duidelijk dat het gewelf van de kelder een latere bouwdatum heeft dan de rest van de constructie.

Deze afwijkende oriëntatie van de toegangsopening is vermoedelijk eerder te wijten aan praktische redenen bij de bouw van de kelders dan aan een heersende trend of doelbewuste keuze van de opdrachtgevers.

Andere afwijkingen binnen de grafkelders type 2a zijn de buitensporige afmetingen van sommige constructies. Deze afmetingen kunnen echter meestal verklaard worden door een achterliggende praktische reden en zijn, net als de grafkelders met oostelijke toegangsweg, waarschijnlijk niet als afzonderlijk type te begrijpen.

Bij het onderzoek dat gevoerd werd in 1990-1992, onder het hoogkoor van de Sint-Pauluskerk, kwam een heel ander type grafkelder aan het licht¹⁷⁹.

Deze grafkelder onder het hoogkoor heeft een reguliere vorm, normale afmetingen en een toegangsopening aan de westelijke zijde, het gewelf van de kelder is echter minder courant. In tegenstelling tot de tongewelven, die bij de andere grafkelders van de Sint-Pauluskerk regel zijn, is deze grafkelder volgens het opmetingsplan bovenaan afgesloten met een stervormig gewelf.

Andere anomalieën aan deze kelder zijn het plafond dat met een geometrisch patroon in reliëf versierd is, een doorgang naar een naastliggende ruimte afgesloten met een houten deur en elf verschillende namen en sterftedata van laat 19de eeuwse bijzettingen die op de muren van de grafkelder vermeld zijn.

In het begin van de 18de eeuw zien we de grafconstructies bestemd voor meervoudige bijzettingen ook in de kathedraal opduiken. De grafkelders komen typologisch goed overeen met de kelders uit de Sint-Pauluskerk maar evolueren wel verder weg van hun individuele voorgangers. Deze constructies noem ik dus grafkelders van het type 2b.

Zo wordt het eenvoudige mangat vervangen door een smalle, steile trap aan de westelijke zijde van de kelder¹⁸⁰ en schakelt men, voor de ondersteuning van de kisten, finaal over naar metalen steunstaven verankerd in de muren van de constructie.

Net als bij de grafkelders van het type 2a gaat het nog steeds om bakstenen constructies met een tongewelf. Ook de breedte en de lengte van de kelders blijft ongeveer gelijk, maar de gemiddelde hoogte wordt wel opvallend lager.

De binnenwanden zijn in vier van de zes gevallen bepleisterd en gewit, en ook bij dit type kelder komt beschildering van de muren niet voor.

Verder kan de vloer bestaan uit aangestampte aarde, een mortellaagje, bakstenen of een tegelvloertje.

De grote gemeenschappelijke grafkelder vooraan in het hoogkoor van de kathedraal, G1Hk, komt typologisch overeen met de grafkelders van het type 2b, en kunnen we omschrijven als een variant binnen dit type.

¹⁷⁹ Zie 5. 5. Archeologisch onderzoek Sint-Pauluskerk 1990-1992, p. 235.

¹⁸⁰ Behalve bij grafkelder G1Kr waarbij de toegangsopening onduidelijk is.

De constructie is wel een stuk groter, met een lengte van ongeveer 450 cm, een breedte van 338 cm en een hoogte tot 236 cm.

In tegenstelling tot de andere gemeenschappelijke kelders uit de kathedraalbodem heeft de kelder een monumentale toegang die bestaat uit een massief blok hardsteen, oorspronkelijk ingelegd met wit marmer, en een centrale cirkelvormige opening.

Door deze opening kwam men via een steile trap in een grote bakstenen grafkelder met een tongewelf.

Verder is het interieur van de kelder bepleisterd en gewit en bestaat de vloer uit aangestampte aarde.

Net als bij de andere kelders van het type 2b werden de kisten niet op de vloer geplaatst maar op ijzeren staven die ongeveer 30 cm boven het vloerniveau in de muur verankerd waren.

Wat was nu de drijfveer achter de verschuiving van individuele naar gemeenschappelijke grafconstructies? Bij gebrek aan verder onderzoek blijf ik voornamelijk aangewezen op giswerk.

Vond het kloosterideaal, dat het geloof als een groepsbeleving prijst, zijn weg tot in de begravingen? Werd de sociale betekenis van de familiale kring groter, zodat er meer vraag kwam naar grafkelders voor de hele verwantengroep? Of waren het economische en financiële redenen, zoals het besparen op materiaal, mankracht en werkuren bij het bouwen van één grote kelder, die de doorslag gaven?

Een fenomeen dat vermoedelijk een belangrijke invloed heeft gespeeld bij de overgang naar grafkelders voor meervoudige bijzettingen, was het tekort aan begraafruimte in de Antwerpse kerken.

Het geloof dat zowel het lichaam als de ziel doorleven na de dood, samen met het idee dat Gods barmhartigheid ook na het overlijden kan beïnvloed worden, maakte het van cruciaal belang dat de misoffers en gebeden zo dicht mogelijk bij de plaats van begraving werden uitgevoerd.

Het zielenheil van de overledene was dus afhankelijk van de begraafplaats. Wie het kon betalen koos dan ook voor een plekje in de kerk, of liever nog in de kloosterkerk waar men dagelijks kon rekenen op het gebed van de monniken.

De grote populariteit van de kerken als begraafplaatsen zorgde ervoor dat de densiteit van de beschikbare ruimte al gauw overschreden was. We moeten voor ogen houden dat Antwerpen

in de 16de eeuw een enorme bevolkingstoename kende. Van 47000 inwoners in 1496 gingen men, in nog geen eeuw tijd, naar 100259 inwoners in 1568¹⁸¹.

Een overschakeling van individuele kelders die voor enkelvoudig gebruik bestemd zijn, naar gemeenschappelijke kelders die gedurende een lange periode gebruikt werden, kan dan ook gezien worden als een logisch gevolg.

Dat deze gemeenschappelijke kelders voor het eerst voorkomen in de Sint-Pauluskerk, waarvan de oppervlakte veel beperkter is dan die van de kathedraal, hoeft daarbij geen toeval te zijn.

3de type

Verder in de 18de eeuw ontstaat er in een tweede Antwerpse kloosterkerk een derde type van grafconstructie.

Onder de pandgang van het toenmalige Sint-Augustinusklooster wordt een grafkelder gebouwd die de individuele en gemeenschappelijke constructie-elementen combineert. De grafkelder is veel groter dan de andere gemeenschappelijke grafkelders en bevat individuele tombes of loculi die constructief niet zo veel verschillen van de individuele keldertjes uit de kathedraal.

De loculi zijn echter niet de enige bijzonderheid aan deze kelder. Alle grafkelders die in deze inventaris besproken worden, met uitzondering van het keldertje G4S uit de Sint-Pauluskerk, zijn oost-west georiënteerd. De grote kelder van het Sint-Augustinusklooster wijkt hierop af en heeft een noord-zuid oriëntatie.

Het is goed mogelijk dat de toename van het hygiënisch bewustzijn in de loop van de 18de eeuw, na eeuwenlange hinder met begravingen in en rond de kerk en kloosters die stank en besmetting met zich meebrachten, leidde tot het onderverdelen van de grote grafkelder in individuele, afgesloten loculi.

Een verdere onderverdeling maken in verschillende types aan de hand van andere criteria, zoals bijvoorbeeld de personen die in de kelders zijn bijgezet, de specifieke opbouw en aard van de constructies, het feit of de grafkelder lang op voorhand werd klaargemaakt of pas

¹⁸¹ L. VOET, e.a., *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565*, s.l., s.d., p. 95-99.

nadat er door het overlijden van de opdrachtgevers vraag naar was, is door de beperkte omvang van de gegevens jammer genoeg niet echt mogelijk.

8. Vergelijking met andere grafconstructies binnen het voormalige hertogdom Brabant

Casus Breda

Om de gegevens in verband met de Antwerpse grafkelders binnen een breder kader te plaatsen en eventuele regionale overeenkomsten in het gebruik en de bouw van grafconstructies bloot te leggen zal ik in dit hoofdstuk een vergelijking maken met andere grafkelders die bij een archeologische opgraving onderzocht zijn.

De chronologische context waarbinnen deze vergelijking gemaakt is ligt voor de hand. Net als bij de grafkelders uit de inventaris behandel ik constructies die aangelegd zijn tussen de 14de en de 18de eeuw.

Een geografisch kader voor een vergelijking vastleggen was minder evident.

In Vlaanderen en Nederland zijn er enkele voorbeelden bekend van grafkelders die aan uitvoerig archeologisch onderzoek onderworpen zijn. Zo kan men in verband met de beschilderde grafkelders uit kerken in Brugge en Aardenburg meerdere publicaties en artikels raadplegen.

Op aanraden van prof. De Meulemeester heb ik een kleiner referentiekader gezocht.

Bij een vergelijking met grafkelders die, net als de stad Antwerpen, in het voormalige Hertogdom Brabant liggen, is de kans op rechtstreekse beïnvloeding namelijk veel groter.

Zo is de Zuid-Nederlandse gemeente Breda slechts 56 km van Antwerpen verwijderd.

Omdat er in Breda zowel in de kloosterkerk van Sint-Catharinadal als in de Onze-Lieve-

Vrouwekerk archeologisch onderzoek is uitgevoerd, waarbij verschillende soorten

grafconstructies aan het licht zijn gekomen, leek deze casus mij zeer geschikt voor een

vergelijking. Verder zijn er over beide opgravingen enkele artikels verschenen, is er door de

afdeling Archeologie van de gemeente Breda een intern rapport uitgegeven¹⁸², en bestaat er

daarbuiten nog uitvoerige literatuur in verband met deze twee religieuze gebouwen¹⁸³.

¹⁸² G. VAN DEN EYNDE en F. DE ROODE (ed.), *Het onderzoek van de grafkelder onder het Nassaumonument in de grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda*, Intern rapport afdeling Archeologie gemeente Breda, Breda, 1996

¹⁸³ Hierbij wil ik Hans de Kievith, Coördinator informatiebeheer archeologie van het Bureau Cultureel Erfgoed van de OntwikkelingsDienst Breda, bedanken voor mij vriendelijk voort te helpen en de nodige informatie te bezorgen.

Dit alles maakt de grafconstructies van de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk en het middeleeuwse Sint-Catharinadalklooster uit Breda zeer interessant om te vergelijken met de Antwerpse grafkelders.

De opgraving in het klooster van Sint-Catharinadal, uitgevoerd door de afdeling Archeologie van de gemeente Breda, ving aan in maart 1993 en werd pas afgesloten in januari 1994. De aanleiding voor deze opgraving moeten we zoeken in de nieuwbouw van een schouwburg 'Chassé Theater' op het terrein en de herinrichting van de bestaande kloosterkazerne. In de tweede fase van het onderzoek werd er gefocust op de bouwgeschiedenis van het middeleeuwse klooster. De opgravingen vonden in deze fase voornamelijk plaats in de voormalige kloosterkerk en op de binnenplaats van de kloosterkazerne.

Het Norbertinessenklooster van Sint-Catharinadal dateert uit 1308.

In 1314 wordt voor de eerste maal in de historische bronnen een kloosterkerk vermeld.

Deze eerste kerk bestaat uit een eenvoudige zaalkerk zonder koorgedeelte¹⁸⁴.

In de 15de en 16de eeuw ondergaan het klooster en de kerk enkele ingrijpende verbouwingen.

Het klooster wordt sterk uitgebreid en ook de kerk, die nog in de ouderwetse romaanse stijl gebouwd was, wordt vervangen door een groter kerkgebouw in gotische stijl.

Het einde van het klooster wordt bezegeld wanneer in 1646 het gebouw als school in gebruik wordt genomen. Vanaf het einde van de 17de eeuw worden er woningen verhuurd binnen het kloostercomplex en in de 18de eeuw gaat de voormalige kloosterkerk zelfs dienst doen als hooisluur. In de 19de eeuw tenslotte worden de gebouwen aangekocht om als kazerne dienst te doen¹⁸⁵, wat tot op heden de bijnaam 'kloosterkazerne' verklaart.

Belangrijk voor dit onderzoek is het feit dat er tijdens de archeologische opgraving verschillende begravingen binnen de kerk blootgelegd zijn.

De overledenen zijn meestal bijgezet in eenvoudige kistgraven.

Naast deze kistgraven komen er in de kerk ook enkele oost-west georiënteerde bakstenen grafkelders voor.

¹⁸⁴ A. CARMIGGELT, F. DE ROODE, J. SANDERS, *Het klooster Sint-Catharinadal, Archeologie, bouwhistorie en geschiedenis*, in: G. VAN DEN EYNDE (ed.), *Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda 2*, Den Haag, 1995, p. 29.

¹⁸⁵ G. VAN DEN EYNDE, A. CARMIGGELT, *Het middeleeuwse klooster Sint Catharinadal, opgravingen in en bij de Kloosterkazerne in Breda*, in: *Archeologie en Monumenten te Breda*, 1994, nr. 7-8, p. 2.

Er werden drie individuele grafkelders gevonden met een wit bepleisterd interieur waarvan er twee kelders een beschildering van rode kruismotieven vertonen.

Net als bij de beschilderde grafkelders uit de kathedraal worden de kruizen meestal één keer weergegeven op de oostelijke en westelijke wand en meerdere keren afgebeeld op de lange wanden. Ongewoon is het feit dat de grafkelders ook op de bodem beschilderd zijn met rode kruismotieven.

Hoewel dit nergens expliciet vermeld wordt, kan ik verder van de foto's en plannen die gepubliceerd zijn in de artikels rond de opgraving afleiden dat het ook hier gaat om quasi rechthoekig gemetselde constructies die bovenaan afgesloten zijn met een tongewelf¹⁸⁶. Ook de afmetingen van de kelders sluiten, met ongeveer 250 cm lengte op 75 cm breedte, vrij goed aan bij de grafkelders van het eerste type uit de kathedraal¹⁸⁷.

Uit welke periode deze grafkelders precies dateren is niet helemaal duidelijk. De twee beschilderde grafkelders liggen binnen de muren van de 14de eeuwse kerk en zijn mogelijk te linken aan dit eerste kerkgebouw. De derde en onbeschilderde grafkelder ligt buiten de contouren van de oudste kerk en zal vermoedelijk na de bouw van de gotische kerk tussen 1500 en 1502 te dateren zijn.

Deze data, van de 14de tot de 16 de eeuw, komen goed overeen met de vermoedelijke bouwdata van de individuele grafkelders uit de Antwerpse kathedraalbodem.

Ook buiten de kloosterkerk werden er begravingen aangetroffen op het domein.

Zo werd de noordzijde van het pandhof, nabij het kerkgebouw, in de 14de eeuw tijdelijk als begraafplaats gebruikt. Hier werden echter geen grafkelders aangetroffen.

Ook onder de kloostergang van de 14de eeuwse westvleugel van het complex is er bij een kleine proefopgraving een begraving aangetroffen uit de vroegste periode. Het gaat hier om een eenvoudig kistgraf.

Wie zijn nu de mensen die in het Sint-Catharinadalklooster hun laatste rustplaats vonden?

Wat de kloostergemeenschap zelf betreft bevatten de historische bronnen over Sint-Catharinadal slechts weinig informatie uit de beginperiode van het klooster. Het is moeilijk

¹⁸⁶ G. VAN DEN EYNDE, A. CARMIGGELT, *Het middeleeuwse klooster Sint Catharinadal, opgravingen in en bij de Kloosterkazernes in Breda*, in: *Archeologie en Monumenten te Breda*, 1994, nr. 7-8, p. 3. en A. CARMIGGELT, F. DE ROODE, J. SANDERS, *Het klooster Sint-Catharinadal, Archeologie, bouwhistorie en geschiedenis*, in: G. VAN DEN EYNDE (ed.), *Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda 2*, Den Haag, 1995, p. 29.

¹⁸⁷ Zie 7. Typologie, p. 285.

om een indruk te krijgen hoeveel kloosterlingen er tot ca. 1450 in het klooster gewoond hebben.

Pas in 1463 is er een volledige opsomming van de kloosterzusters. Er verblijven op dat moment twaalf zusters in Sint-Catharinadal¹⁸⁸.

Verder weten we door archiefonderzoek dat de zusters voor een belangrijk deel afkomstig zijn uit de gegoede burgerij van Breda, en ook de lokale adel had enkele dochters in het klooster. Anders dan de kloosters van Sint-Paulus en Sint-Augustinus in Antwerpen heeft Sint-Catharinadal een vrij gesloten karakter.

Hiervan getuigt bijvoorbeeld de kloosterommuring, die reeds uit de 14de eeuw dateert. Hoewel het klooster vanaf het midden van de 16de eeuw binnen de Bredase stadsmuren opgenomen is, blijft het complex dankzij deze ommuring afgescheiden van het stadsleven. Toch weten we uit historische bronnen dat ook burgers uit Breda in het klooster begraven werden.

In het totaal zijn er bij de opgraving ruim dertig graven aangetroffen.

In vergelijking met een schatting van het totaal aantal kloosterlingen in Sint-Catharinadal van de 14de tot de 17de eeuw, en rekening houdend met de grootte van het onderzochte aureaal, betekent dit een uitzonderlijk lage dichtheid van begravingen.

Aanwijzingen voor het ruimen van graven zijn tot op heden niet gevonden en ook een andere goede verklaring voor het lage aantal begravingen is niet voorhanden.

Aan de hand van de, weliswaar schaarse, gegevens in verband met de grafkelders uit Sint-Catharinadal kunnen we veronderstellen dat de individuele grafkelder beschilderd met rode kruismotieven op een witte achtergrond in, en waarschijnlijk ook buiten, het voormalige Hertogdom Brabant als een gebruikelijke grafconstructie binnen de periode van de 14de tot en met de 16de eeuw gezien mag worden.

Hoewel er in de kloosterkerken in Antwerpen geen aanwijzingen zijn van beschilderde grafkelders wordt er in Sint-Catharinadal aangetoond dat deze grafschilderingen ook binnen de kloosterstructuur voorkomen. Het ontbreken van grafkelders met muurschildering in de Antwerpse kloosterkerken zal dus eerder te wijten zijn aan de periode waarin deze kloosters bestonden, dan aan de wens van de kloosterlingen die na een leven in dienst van God geen behoefte meer voelden om hun deugdelijkheid en christelijkheid via de muurschilderingen ten toon te spreiden en God mild te stemmen bij het laatste oordeel.

¹⁸⁸ A. CARMIGGELT, F. DE ROODE, J. SANDERS, *Het klooster Sint-Catharinadal, Archeologie, bouwhistorie en geschiedenis*, in: G. VAN DEN EYNDE (ed.), *Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda 2*, Den Haag, 1995, p. 34-35.

We moeten hierbij wel voor ogen houden dat er ook in het Sint-Catharinadal burgers uit de gemeente Breda begraven werden. Het is dus eventueel mogelijk dat de beschilderde grafkelders toebehoorden aan rijke stadslui terwijl de zusters kozen voor een eenvoudige kistbegroaving. Dit zou dan aansluiten bij de gebruiken uit Antwerpen, waar de kloosterlingen van het Sint-Paulus- en Sint-Augustinusklooster in onversierde gemeenschappelijke grafkelders of eenvoudige kistgraven begraven zijn.

Verdere overeenkomsten met de onderzochte Antwerpse grafkelders en hun bijzettingen vinden we na het bekijken van de resultaten uit het paleopathologisch onderzoek. Net als bij de bijzettingen uit het Sint-Augustinusklooster en de kathedraal van Antwerpen vinden we onder de ziekteverschijnselen van de begravingen in Sint-Catharinadal typische ouderdomskwalen als osteoarthritis, wat de slijtage van de gewrichten tot gevolg heeft, de verbening van het bindweefsel of de ziekte van Forrestier en een verkromming van de beenderen door de Engelse ziekte of rachitisme¹⁸⁹.

Naast de grafkelders van het kloostercomplex Sint-Catharinadal zijn er nog grafconstructies opgegraven binnen de stad Breda.

De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk en het omliggende kerkhof hebben lang gediend als één van de plaatselijke begraafplaatsen van Breda. Het kerkhof werd gebruikt door het gewone volk, de kerk zelf door de heren van Breda.

Binnen het kader van de restauratie van de Grote kerk werd de familiegrafkelder van de eerste generatie Bredase Nassaus uitvoerig archeologisch onderzocht en gedocumenteerd.

Deze kelder werd, tijdens voorbereidende werkzaamheden voor de aanleg van een vloerverwarming begin maart 1996, aangetroffen in de noordelijke kooromgang vlak voor en gedeeltelijk onder het laatgotische grafmonument van de Bredase Nassaus.

De archeologische werken werden uitgevoerd in mei 1996, door de afdeling Archeologie van de gemeente Breda, in opdracht van het bestuur van de Stichting Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk Breda.

Hoewel de grafkelder veel ouder is dan de gemeenschappelijke kelders uit de Sint-Pauluskerk en de kathedraal, leunt hij typologisch toch dicht aan bij deze grafconstructies.

¹⁸⁹ A. CARMIGGELT, F. DE ROODE, J. SANDERS, *Het klooster Sint-Catharinadal, Archeologie, bouwhistorie en geschiedenis*, in: G. VAN DEN EYNDE (ed.), *Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda 2*, Den Haag, 1995, p. 39.

Zo gaat het net bij als de Antwerpse grafkelders van het tweede type¹⁹⁰ om een rechthoekige bakstenen constructie die aan de bovenzijde afgedekt is met een oost-west georiënteerd tongewelf.

Met afmetingen van 270 cm op 295 cm is de kelder breder dan de gemiddelde Antwerpse kelder. Het grondvlak leunt dan ook iets dichter aan bij een vierkant.

De aanwezigheid van een toegangstrap met twee grote treden aan de westelijke zijde van de kelder en de bescheiden maximale hoogte van 185 cm doen deze grafconstructie goed passen in het rijtje van de grafkelders type 2b, zoals ze vanaf de 18de eeuw in de kathedraal van Antwerpen voorkomen.

Ook de ondersteuningmethode van de kisten door middel van drie smeedijzeren staven die aan beide uiteindes in de muur ingemetseld waren en het bakstenen vloertje komen overeen met de Antwerpse bouwwijze.

Het formaat van de bakstenen in de Bredase grafconstructie gaat van 19 à 20 x 9 à 10 x 4,5 à 5 cm voor de muren, tot 22 à 23 x 11,5 x 5 cm voor het gewelf van de grafkelder. Deze formaten zijn beduidend groter dan de afmetingen van de gemeenschappelijke Antwerpse grafkelders.

Verder werd deze familiegrafkelder gemetseld en bepleisterd met een zeer harde mortel, met kalkinclusies, van erg goede kwaliteit. Naast deze bepleistering is het interieur niet verder afgewerkt of beschilderd.

De toegang tot de kelder was dichtgemetseld met een halfsteens muurtje.

Uitzonderlijk is het feit dat er zich in de zuidwand van de kelder een grote nis bevindt. Deze nis wordt gevormd door de ruimte tussen de naar elkaar toe uitgebouwde fundamente van de kolommen, die bovengronds aan weerszijden van het Nassaumonument staan.

De grafkelder van de eerste generatie Bredase Nassaus is in gebruik geweest vanaf het laatste kwart van de 15de eeuw tot in de eerste helft van de 16de eeuw.

Binnen deze periode zijn er volgens de historische bronnen tien personen in de grafkelder bijgezet.

Tijdens het archeologisch onderzoek werden er in de kelder stoffelijke resten van minstens zeventien personen teruggevonden.

Hiervan waren er acht overledenen intentioneel bijgezet, zes primaire begravingen en twee secundaire. De resten van de overige negen individuen worden als beschouwd als losse botfragmenten die later bij verstoring bijgevoegd zijn.

¹⁹⁰ Zie 7. Typologie, p. 285.

Van de acht intentioneel bijgezette individuen hebben de onderzoekers aan de hand van fysisch-anthropologisch onderzoek zeven individuen kunnen identificeren als leden van de Nassaufamilie¹⁹¹. Bij de primaire begravingen moeten Jan IV van Nassau (1410-1475), zijn vrouw Maria van Loon (1425-1502), hun zoon Engelbrecht II van Nassau (1451-1504), diens vrouw Cimburga van Baden (1450-1501) en Françoise van Savoye (voor 1486-1511), de eerste vrouw van Hendrik III van Nassau vernoemd worden. Van zowel Cimburga van Baden als van Françoise van Savoye blijft deze identificatie voorlopig wel onder enig voorbehoud. Onder de secundaire begravingen werden Engelbrecht I van Nassau, de stichter van de Bredase Nassaudynastie (1370-1442) en zijn vrouw Johanna van Polanen (1392-1445) herkend.

Het achtste individu betreft een vrouw, tussen 62 en 71 jaar bij overlijden, die nog niet geïdentificeerd werd.

Naast deze bijzettingen zijn er archeologisch-materiële en historische aanwijzingen dat er in de kelder nog twee personen bijgezet zijn.

Eén van deze bijzettingen is bekend door kistresten uit de kelder waarbij geen skeletresten in associatie gevonden zijn. Voortgaand op de grote afmetingen van de kist, gaat het hier om een mannelijke bijzetting met een lengte tussen 180 en 190 cm. Om wie het hier zou kunnen gaan is nog niet duidelijk.

De andere ontbrekende bijzetting is afgeleid van de historische bronnen waarin vermeld wordt dat ook Claudia van Chalon (1498-1521), de tweede vrouw van Hendrik III, in de kelder begraven is. Er zijn echter geen skeletresten teruggevonden die met deze persoon geassocieerd kunnen worden.

We kunnen aannemen dat de stoffelijke resten van deze individuen achteraf uit de kelder verwijderd zijn om elders opnieuw te worden begraven.

Drie van de acht intentioneel bijgezette personen werd begraven in een loden binnenkist met een houten buitenkist eromheen. Dit gebruik zien we terugkomen in een kistgraf dat gevonden werd in een stuk uitgehakte fundering van het doksaal van de Antwerpse kathedraal¹⁹².

De overledenen in de familiegrafkelder van de Bredase Nassaus werden allemaal met een west-oost oriëntatie begraven. De gewoonte om de doden te begraven met de voeten naar het oosten en het hoofd naar het westen was dus ook in deze gebieden gangbaar. Op die manier

¹⁹¹ G. J. R. MAAT, R. W. MASTWIJK, *Het fysisch antropologisch rapport, Identificatie-onderzoek van de grafkelder bij het Nassaumonument*, in: G. VAN DEN EYNDE en F. DE ROODE (ed.), *Het onderzoek van de grafkelder onder het Nassaumonument in de grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda*, Intern rapport afdeling Archeologie gemeente Breda, Breda, 1996, p. 39-49.

¹⁹² J. VEECKMAN, J. BUNGENEERS, *Dwarsligger in doksaalgraf*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1987, nr.2, p. 6.

kijken de gelovigen naar het oosten waar volgens de overlevering Christus zal verschijnen op de dag des oordeels.

Een ander begrafenisgebruik dat zowel in Breda als in Antwerpen terugkomt, is de gewoonte om het lichaam van de dode in de kist op een laag stro te leggen. Zoals ik reeds hoger in deze thesis aanhaalde, is deze traditie afkomstig van een gebod van Paus Innocentius I, dat de stervenden moest aanzetten tot nederigheid en boetedoening.

In tegenstelling tot de Antwerpse doden werden alle overledenen uit de Nassaukelder na hun dood gebalsemd. Dit is ongetwijfeld te verklaren door de zeer hoge status van de overleden individuen.

De gevonden skeletten werden naast het fysisch-antropologisch onderzoek ook onderworpen aan paleopathologisch onderzoek¹⁹³.

De Bredase Nassaus leden voornamelijk aan ouderdomsziektes als osteoarthritis, scoliose of een dwarse verkromming van de wervelkolom en DISH (diffuse idiopathic skeletal hyperostosis), een ziekte waarbij tijdens de veroudering bindweefsel- en kraakbeenstructuren verbenen.

Wat de grafgiften uit de kelder betreft is het resultaat erg mager. In heel de grafkelder zijn er geen grafgiften of andere uitzonderlijke vondsten aangetroffen.

Hierbij toont de adellijke familie van de Nassaus een gehoorzaamheid aan het Christelijke ideaal om ontdaan van alle wereldse goederen begraven te worden.

In andere graven van de Bredase Onze-Lieve-Vrouwekerk zijn er wel voorbeelden van bewust meegegeven grafgiften.

Zo werd er op de borst van Jan II van Polanen, een voorvader van de Nassaudynastie, die begraven ligt in een bovengrondse tombe in de noordelijke kruisomgang van de kerk, een roodfluwelen beursje met enkele zilveren muntjes gevonden¹⁹⁴. Deze gewoonte zou afkomstig zijn van tradities uit de antieke oudheid waarbij men de overledene geld meegaf om de veerman Charon te kunnen betalen voor de overtocht over de rivier tussen leven en dood. Ook in de Antwerpse grafkelders werd deze voortzetting van heidense tradities aangetroffen.

¹⁹³ G. J. R. MAAT, R. W. MASTWIJK, *Het fysisch antropologisch rapport, Identificatie-onderzoek van de grafkelder bij het Nassaumonument*, in: G. VAN DEN EYNDE en F. DE ROODE (ed.), *Het onderzoek van de grafkelder onder het Nassaumonument in de grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda*, Intern rapport afdeling Archeologie gemeente Breda, Breda, 1996, p. 39-49.

¹⁹⁴ M. W. VAN BOVEN, *Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda*, uitgeverij Luyten, Aalsmeer, 1987, p. 7 en p. 23.

De grafkelder is dankzij het archeologisch, bouwhistorisch en archiefonderzoek relatief precies te dateren.

De baksteenformaten (19 à 20 x 9 à 10 x 4,5 à 5 cm voor de kelder, 22 à 23 x 11,5 x 5 cm voor het gewelf) zijn beduidend groter dan die van de Antwerpse gemeenschappelijke grafkelders. Volgens een datering aan de hand van de afmetingen van de baksteen zou dit kunnen wijzen op een oudere bouwdatum van de kelder.

De formaten van bakstenen die bij de Nassaukelder zijn aangetroffen passen wel in het rijtje van de formaten die werden aangetroffen bij de individuele grafkelders uit de kathedraalbodem. Deze grafkelders zijn te dateren van de 14de tot de 16de eeuw.

Een datering in de tweede helft van de 15de eeuw, waar de baksteenformaten volgens bouwhistoricus J. Kamphuis op wijzen, lijkt dan ook erg aannemelijk¹⁹⁵.

Aan de hand van de historische gegevens is er een terminus ante quem vast te leggen voor de aanleg van de grafkelder in 1475, het jaar waarin Jan IV stierf en als eerste in de grafkelder bijgezet werd.

Het bouwhistorisch onderzoek wijst dan weer uit dat de aanleg van de kelder één bouwplan vormde met de bouw van de fundamenteën van de kolommen uit het westelijk deel van het hoogkoor¹⁹⁶. De aanleg van de grafkelder maakt deel uit van een groter bouwplan en moet dus niet gezien worden als geïsoleerde gebeurtenis die samenhang met de dood van Jan IV. De kelder is mogelijk ruim voor 1475 te dateren.

Als we rekening houden met het feit dat de grafkelder de oudere grafconstructie van Engelbrecht I (1370-1442) en Johanna van Polanen (1392-1445) verstoord heeft, waarna zij herbegraven werden in de nis van de nieuwe kelder, kunnen we ervan uitgaan dat de kelder onder opdracht van Jan IV is gebouwd tussen 1445, de sterftedatum van Johanna van Polanen en 1475, de sterftedatum van Jan IV zelf.

Het grafmonument boven de kelder is waarschijnlijk kort na de aanleg van de grafkelder opgericht

Een tweede en jongere grafkelder werd in 1526 aangelegd in opdracht van Hendrik III in de Prinsenkapel van de Grote kerk. Deze grafkelder bevat de lichamen van de volgende generatie uit de Nassaufamilie.

¹⁹⁵ J. KAMPHUIS, *Het bouwhistorisch onderzoek van de grafkelder*, in: G. VAN DEN EYNDE en F. DE ROODE (ed.), *Het onderzoek van de grafkelder onder het Nassaumonument in de grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda*, Intern rapport afdeling Archeologie gemeente Breda, Breda, 1996, p. 23.

¹⁹⁶ Het bouwhistorisch onderzoek werd uitgevoerd door Kamphuis, Bureau voor Bouwhistorisch Onderzoek in Delft.

Ook deze grafkelder werd in de winter van 1937-'38 reeds onderzocht, wanneer toenmalige Bredase burgemeester, B. van Slobbe, vanwege de heersende oorlogsdreiging op zoek ging naar schuilkelders voor de bevolking. De volledige resultaten van dit onderzoek heb ik jammer genoeg niet onder ogen gekregen.

Ik heb wel enkele gegevens kunnen opmaken uit de publicatie 'Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda' van M. W. van Boven¹⁹⁷. Zo is het duidelijk dat ook deze tweede grafkelder een nis had, dit maal in zuidoosthoek van de kelder, waarin de kisten van Hendrik III van Nassau (†1538) en zijn zoon René van Chalon (†1544) waren geplaatst. In de kelder zelf zijn Anna van Buren (†1558), de eerste vrouw van Willem van Oranje, en hun dochtertje Maria (†1553) bijgezet¹⁹⁸. Naast de kist van Anna van Buren stond een klein tonnetje dat haar ingewanden bevatte.

Net als bij de eerste generaties Nassaus zijn de lichamen van de overledenen uit de grafkelder gebalsemd na hun dood.

Verder is mij van de grafkelder bekend dat de constructie bovenaan wordt afgesloten met een tongewelf en een toegang heeft met een natuurstenen trap. Ook in deze grafkelder staan de kisten op ijzeren staven die in de zijmuren verankerd zijn.

Wat zeer uitzonderlijk mag genoemd worden is het feit dat deze gemeenschappelijke grafkelder op de zijmuren en op de kisten zelf beschilderd is met rode malteserkruizen.

Op de muur naast de nis was een Calvarie-tafereel geschilderd, volgens M.W. van Boven een bekend thema dat vaker in grafkelders aangetroffen is¹⁹⁹.

.

Naast deze voorouders van het Nederlandse vorstenhuis vonden ook de hofhouding van de Nassaus, de kanunniken van de kerk en de gegoede burgerij van Breda hun laatste rustplaats in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.

De kanunniken werden in het hoogkoor begraven, de gegoede burgers in het schip van de kerk.

Na de reformatie werd het hoogkoor de meest voorname plaats binnen het kerkgebouw om begraven te worden. Als gevolg hiervan werden de bestaande grafkelders van de kanunniken door de kerkvoogdij leeggemaakt en aan particulieren doorverkocht.

¹⁹⁷ M. W. VAN BOVEN, *Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda*, uitgeverij Luyten, Aalsmeer, 1987.

¹⁹⁸ De identificatie van de bijgezette lijken verliep met assistentie van prof. dr. A. J. P. van den Broek, hoogleraar in de anatomie aan de Rijksuniversiteit van Utrecht.

¹⁹⁹ M. W. VAN BOVEN, *Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda*, uitgeverij Luyten, Aalsmeer, 1987, p. 27.

Voor de opdrachtgevers die een eigen grafkelder in de kerk wilden waren er verschillende mogelijkheden. Een grafkelder kon gehuurd, gekocht of speciaal gebouwd worden.

Hoeveel grafkelders er zich nu precies bevonden in de Grote kerk van Breda, en of er hierbij ook individuele kelders voorkwamen is moeilijk te achterhalen.

Uit het boek van M. W. van Boven²⁰⁰ kan ik opmaken dat het voornamelijk of uitsluitend om familiegrafkelders gaat, daar er nergens sprake is van een individuele grafkelder, en dat het aantal kelders in de kerk toch zeker boven de dertig moet hebben gelegen.

Van Boven vermeld verder dat het begraven in en rond de kerk vanaf de Franse periode tussen 1810 en 1813 verboden was, maar wijst evengoed op het feit dat dit verbod in Breda niet nageleefd werd²⁰¹. De Bredanaars die in het bezit waren van een eigen grafkelder in de kerk lieten zich daar nog steeds bijzetten.

Pas in 1828 werd de laatste dode in de Grote kerk begraven. Charles Claude Kamerling werd op 16 november bijgezet in de familiegrafkelder bij de sacramentskapel.

Vanaf 1 januari 1829 werd dan toch een algemeen verbod op het begraven in de kerk opgelegd. De eigenaars van de familiegrafkelders uit de Grote kerk, die door het verbod hun grafkelder verloren zagen gaan, kregen als schadeloosstelling een stukje toegewezen op het nieuwe kerkhof buiten de stad²⁰².

We moeten bij deze vergelijking voor ogen houden dat de steden Antwerpen en Breda een verschillende religieuze geschiedenis hebben gekend.

Terwijl Antwerpen na de reformatie een bolwerk werd van de katholieke Contrareformatie vierde het protestantisme in Breda nog steeds hoogtij.

Zo werd de Antwerpse kathedraal het toonbeeld van katholieke praalzucht, terwijl de Grote kerk van Breda vanaf 1637 definitief in handen van de protestanten kwam, en een soberder ideaal volgde²⁰³.

Ondanks deze verschillen toont deze vergelijking dat de twee belangrijkste Antwerpse types van grafconstructies in de Zuid-Nederlandse stad Breda vertegenwoordigd zijn.

Zowel de (meestal) beschilderde individuele kelder als de grotere gemeenschappelijke grafkelder zijn in deze stad gebouwd en gebruikt.

²⁰⁰ M. W. VAN BOVEN, *Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda*, uitgeverij Luyten, Aalsmeer, 1987.

²⁰¹ M. W. VAN BOVEN, *Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda*, uitgeverij Luyten, Aalsmeer, 1987, p. 18.

²⁰² M. W. VAN BOVEN, *Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda*, uitgeverij Luyten, Aalsmeer, 1987, p. 19.

²⁰³ M. W. VAN BOVEN, *Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda*, uitgeverij Luyten, Aalsmeer, 1987, p. 40.

De twee grafkelders van de Nassaufamilie komen ondanks hun vroegere bouwdata goed overeen met de gemeenschappelijke Antwerpse kelders uit de kathedraal en de Sint-Pauluskerk.

Ook bij de individuele grafkelders van het Sint-Catharinadalklooster zijn de gelijkenissen met de grafkelders van het eerste type uit de kathedraal treffend.

Bij zowel het eerste als het tweede Antwerpse type van grafkelder komen vorm en afmetingen van de kelders, materialen, en eventueel de ondersteuningmethode van de kisten, de toegang en het vloertje van de constructies overeen met de Bredase voorbeelden.

Daarnaast zijn ook begrafenisgebruiken, als het meegeven van munten met de dode, het beschilderen van de binnenzijde van de kelders met rode kruismotieven op een witte achtergrond en het te grave dragen op een bedje van stro, in beide steden courant.

Zowel in de Grote kerk van Breda als in de kathedraal van Antwerpen is het verder de gewoonte om de kanunniken van de kerk in het hoogkoor te begraven.

Het lijkt mij onaannemelijk deze overeenkomsten tussen de verschillende grafconstructies volledig aan het toeval te wijten.

Het is dan ook denkbaar dat de bouwers van deze grafkamers uit gespecialiseerde ambachtsslui bestonden, die tussen de verschillende steden rondtrokken, en zo bouwmethodes en begrafenisgebruiken verspreiden. Voor de gemeenschappelijke grafkelders mogen we aannemen dat de Bredase Nassaukelders voorlopers van de Antwerpse varianten zijn geweest. Het prestige van de opdrachtgevers van deze tombes heeft vermoedelijk gegoede burgerij en edellieden tot ver in tijd en ruimte geïnspireerd tot het laten maken van gelijkaardige graftombes.

Terwijl één van deze gemeenschappelijke grafkelders in Breda nog beschildering met rode kruismotieven op een witte achtergrond vertoont, zoals zijn individuele tijdsgenoten, lijkt die gewoonte na het overdragen van deze bouwwijze naar Antwerpen volledig verdwenen.

Uiteraard gaat het hier slechts om één van meerdere mogelijke invloeden.

Verder is het interessant om te bedenken dat het in Antwerpen misschien net als in Breda de gewoonte was om grafkelders tijdelijk te verhuren of door te verkopen. Dit maakt het probleem van de identificatie van de Antwerpse bijzettingen ongetwijfeld nog lastiger omdat een grafsteen op die manier verouderd kan zijn ten opzichte van de bijzettingen in de kelder.

9. Algemeen besluit

Het belangrijkste doel van deze licentiaatverhandeling is op een duidelijke en overzichtelijke manier gegevens inventariseren van drie belangrijke opgravingen uitgevoerd door de afdeling Archeologie van de stad Antwerpen. Op die manier wordt deze informatie opengesteld voor eventueel verder onderzoek.

De aard van dit onderzoek bracht heel wat moeilijkheden met zich mee.

Door gegevens te verwerken, die verzameld zijn bij reeds lang afgehandelde opgravingen, heb ik geen vat gehad op de gewonnen informatie. Terwijl de onderzoekende archeologen een breed spectrum aan onderzoeksvragen voor ogen hielden, richtte mijn onderzoek zich volledig op de blootgelegde grafconstructies.

De focus van de opgravingen lag doorgaans bij de bouwgeschiedenis van de kerk en kloostergebouwen, de gegevens in verband met de grafkelders zijn vaak beperkt.

Met uitzondering van de grafconstructies in het hoogkoor van de kathedraal, zijn alle grafkelders na het archeologisch onderzoek afgebroken. Meer details en technische informatie zijn dus niet meer te vinden.

Ook het occasioneel uitblijven van verdere onderzoeken op het materiaal uit de opgravingen laat veel vragen open over zaken als de exacte datering, bijzettingen, de constructiewijze en precieze aard van de gebruikte bouwmaterialen.

De belangrijkste conclusie na het bekijken van de inventaris is misschien het feit dat er drie types van grafkelders onderscheiden kunnen worden.

Het eerste type bestaat uit de individuele grafkelder. Dit type is meestal 'a fresco' met rode kruismotieven beschilderd en omvat chronologisch twee subtypes.

Het jongste type is licht trapeziumvormig en bovenaan afgesloten met een half rond tongewelf.

Het oudste type is rechthoekig, zorgvuldiger opgebouwd, steviger, breder en heeft een pseudo-gewelf of spits tongewelf.

Het tweede type van grafkelder is gemeenschappelijk en niet beschilderd. Ook hier kunnen we een chronologisch onderscheid maken.

De oudere gemeenschappelijke grafkelders zijn afkomstig uit de Sint-Pauluskerk. Deze kelders zijn rechthoekig, bovenaan afgesloten met een tongewelf en bereikbaar via een eenvoudig mangat zonder trapje, onder een deksteen, vanuit de kerk.

De jongere varianten van deze kelders komen voornamelijk vanaf de 18de eeuw voor in de kathedraal. Het gaat nog steeds om een bakstenen constructie met tongewelf, al worden de kelders opvallend lager en wordt het mangat vervangen door een steile toegangstrap.

Het derde type tenslotte bestaat uit een algemene grafkelder die onderverdeeld is in individuele loculi. De grafkelder is beduidend groter dan de andere gemeenschappelijke grafkelders en heeft, in tegenstelling tot de twee vorige types die steeds oost-west georiënteerd zijn, een noord-zuid oriëntatie.

Het materiaalgebruik voor de opbouw van de grafkelders blijft over de verschillende eeuwen relatief homogeen. Het gaat steeds om bakstenen constructies met af en toe gerecycleerd materiaal als brokstukken van metselwerk, natuursteenfragmenten en tegels.

Hoewel de afmeting van een baksteen nooit een exacte aanduiding is voor de ouderdom, lijkt de stelling: "hoe groter de baksteen, hoe ouder" toch van toepassing te zijn op de Antwerpse grafkelders. De grootste maten van bakstenen die in de inventaris voorkomen zijn afkomstig van de individuele grafkelders uit de kathedraal, die het oudste type vormen. De kleinste maten zijn afkomstig van de grote kelder onder het Sint-Augustinusklooster, die het jongste type uit de inventaris vertegenwoordigt.

De voornaamste mortelsoorten die gebruikt zijn bij de bouw van de grafkelders zijn een harde witte tot bleekgrijze mortel voor de kathedraal, een relatief zachte en zavelige kalkmortel voor de Sint-Pauluskerk en een lichtgele mortel voor het Augustijnenklooster.

Hoewel de grafconstructies meestal willekeurig verspreid in de kerkbodem aangelegd zijn, tonen de kistgraven en bepaalde groepen van kelders toch de planmatige aanpak van de doodsgrovers.

De kistgraven liggen in parallelle rijen boven, naast en achter elkaar, de groep grafkelders voor het hoogkoor van de Sint-Pauluskerk zijn in twee rijen van zes kelders achter elkaar gebouwd en de grafconstructies uit het hoogkoor van de kathedraal liggen in kruisvorm.

De belangrijkste motivatie achter deze planmatigheid moeten we niet ver zoeken. De beschikbare grafgrond moest optimaal renderen. Hoe meer begravingen, hoe meer geld de kerk in ontvangst kon nemen.

Ook bij de grafkelders die willekeurig verspreid lijken te liggen doorheen de kerk is er een belangrijke constante: de oost-west oriëntatie van de constructies. Op die manier hadden de bijzettingen, die in de lengterichting van de kelders werden geplaatst, de obligate oriëntatie met de voeten naar het oosten en het hoofd naar het westen. De gelovigen kijken naar het

oosten waar volgens de overlevering Christus zal verschijnen op de dag des oordeels. Priesters werden vanaf de 17de eeuw andersom begraven, zodat ze net als tijdens hun leven het gezicht naar de gelovigen gericht houden en de tussenpersoon vormen tussen Christus en zijn volgelingen.

Wat de datering van de grafkelders betreft blijf ik meestal aangewezen op giswerk. Archeologische en historische gegevens, analyse van de baksteenformaten en datering van de grafvondsten brengen soms toelichting, maar een precieze datering van de constructies is zeldzaam.

De individuele grafkelders uit de kathedraal zijn ruim te dateren van de 14de tot de late 16de of zeer vroege 17de eeuw. De grafkelders uit de Sint-Pauluskerk komen voornamelijk uit de 16de en 17de eeuw. De gemeenschappelijke grafkelders uit de kathedraal zijn vermoedelijk aangelegd in de 18de eeuw. De grote grafkelder met individuele loculi uit het voormalige Sint-Augustinusklooster is dankzij een combinatie van archiefonderzoek en archeologische aanwijzingen nauwkeurig te dateren tussen 1740 en 1762.

Als we kijken naar het hoge aantal bijzettingen dat opgegraven werd per gemeenschappelijke grafkelder uit de kathedraal of de Sint-Pauluskerk²⁰⁴, en het gebruik om de oudere bijzettingen na verloop van tijd te ruimen en plaats te maken voor nieuwe begravingen, kunnen we veronderstellen dat deze gemeenschappelijke grafkamers een relatief lange periode gebruikt werden. De grote grafkelder uit het Sint-Augustinusklooster bleef vermoedelijk in gebruik tot 1796, het jaar dat het klooster onder het Franse regime geconfisceerd werd.

Voor deze grote grafkelder onder de pandgang van het voormalige Sint-Augustinusklooster konden er, dankzij grafplaatjes op de voorzijde van de loculi, van de twaalf gevonden graven, negen geïdentificeerd worden. De bijgezette personen uit de kelder zijn allemaal lekenbroeder of pater van het 18de eeuwse Sint-Augustinusklooster geweest.

De identificatie van de overledenen uit de grafkelders van de twee andere kerken brengt veel meer moeilijkheden met zich mee.

Allereerst is er het probleem van de relatieve anonimiteit van het graf. Er werd wel een gedenkteken of grafplaat ergens in de kerk opgesteld, maar niet noodzakelijk in de buurt van

²⁰⁴ Tot drieëntwintig bijzettingen in één grafkelder (G6Mb uit de middenbeuk van de Sint-Pauluskerk).

het graf. Het is dus zeer moeilijk om de vermelde namen aan een bepaalde grafkelder te linken.

Verder wordt er op de grafplaten geen onderscheid gemaakt tussen een kistgraf of een grafkelder en is er een mogelijkheid dat de kelders, zoals we in Breda zagen, tijdelijk verhuurd of doorverkocht werden. Op die manier kan een grafsteen dus verouderd zijn ten opzichte van de bijzettingen in de kelder.

Een bijkomende moeilijkheid is het feit dat er bij herstellingen van de kerkvloer gebruik werd gemaakt van grafstenen uit andere, reeds afgebroken, kerken en kerkhoven.

Tenslotte worden er in de Sint-Pauluskerk verschillende kelders hergebruikt als ossuaria waardoor het problematisch wordt om de oorspronkelijke bijzettingen te onderscheiden.

We kunnen natuurlijk veronderstellen dat het enkel gaat om gegoede burgerij, rijke kooplui, plaatselijke adel en geestelijkheid. Een graf in de kerk was namelijk aanvankelijk een privilege voorbehouden aan bisschoppen, priesters, monniken en enkele bevoorrechte leken, later konden enkel diegenen die voldoende kapitaalkrachtig waren zich een plekje in de kerkgrond kopen.

De prijs van een begraafing in de kerk varieerde naar gelang de aard van de kerk of de plaats in het kerkgebouw.

Wie in een kloosterkerk begraven wilde worden, waar men voor de verlossing van de ziel kon rekenen op het dagelijks en ononderbroken gebed van de paters, moest daar veel geld voor neertellen. Ook een plaatsje in het hoogkoor was beduidend duurder dan een grafplaats elders in de kerk.

Af en toe kan er op basis van de kledij van de dode informatie over de bijzetting worden gewonnen. Zo bewaren de wollen of zijden stoffen van de priesterkazuifels veel beter dan de linnen of katoenen doodshemden van de leken.

Een andere aanwijzing voor de identiteit van de dode is een kroontje van koperdraad met bloemen en bladeren uit papier of zijde, dat symbool stond voor de maagdelijkheid van de overledene, en enkel werd gedragen door kinderen of ongehuwden.

Van de bijzettingen uit de gemeenschappelijke grafkelders van de kathedraal en de Sint-Pauluskerk is het mij, door gebrek aan informatie over de opdrachtgevers, niet duidelijk of het om verwanten gaat.

Het is onmiskenbaar dat leken en priesters in één grafkelder begraven konden worden. Het zou dus kunnen gaan om families die verwant waren met een geestelijke.

Ook de veelvuldige combinatie van kinderskeletten en volwassenen binnen één grafkelder doet vermoeden dat het om familiegrafkelders gaat.

Wat de houding van de doden in het graf betreft lijkt de, reeds hoger beschreven, west-oost oriëntatie het enige aspect met een bepaalde symbolische waarde. De overledenen werden meestal met de armen naast het lichaam en de handen naast de dijen, op het bekken, of gevouwen in de schoot gevonden. In enkele uitzonderlijke gevallen lagen de handen gevouwen op de borst.

Bij de grote grafkelder, die naast de Sint-Augustinuskerk gevonden werd, zijn de vormelijke eigenschappen van de constructie en de functionele invulling van de ruimte duidelijk belangrijker geacht dan de symbolische waarde van de ligging der doden. In tegenstelling tot de standaard west-oost oriëntatie voor leken, en oost-west oriëntatie voor geestelijken, zijn de doden met het hoofd naar voren in de loculi geschoven wat uitkomt in een zuid-noord oriëntatie of noord-zuid oriëntatie. Toch is er ook hier geen sprake van willekeurige bijzettingen. De strikte scheiding tussen paters en lekenbroeders werd na het overlijden in standgehouden waardoor de zuidelijke zijde van de kelder voorbehouden was voor paters, terwijl de lekenbroeders aan de noordelijke zijde lagen.

Bij de zaken die uit de grafkelders werden gerecupereerd, worden vooral grafvondsten vermeld die niet als echte grafgiften te interpreteren zijn.

Onderdelen van de doodskist, resten van verstoorde constructies en afval uit de ophogingslagen zijn in verschillende grafkelders te vinden.

Een andere belangrijke categorie van vondsten zijn textielresten van de kledij van de dode, soms met schoeisel of hoofddekseel erbij, en de bekleding van de kist.

Binnen de Christelijke traditie is er in feite geen plaats voor grafgiften. De gelovige werd verondersteld zich na zijn dood te onthechten van aardse bezittingen en de wereld te verlaten zoals ze die betreden hadden, ontdaan van alle materiële goederen.

Toch blijkt het ook bij een kerkelijke begraving de gewoonte te zijn geweest om de dode van enkele zaken te voorzien in het graf.

De religieuze voorwerpen als crucifixen, reliekhangers, medaillons, stoffen schapuliertjes en paternosters kaderen nog binnen de christelijke context.

Heel anders is het echter voor de munten en kammen die in de grafkelders van de kathedraal, de Sint-Pauluskerk en het Augustijnenklooster blootgelegd werden. Deze artefacten zijn namelijk een indicatie van het voortleven van tradities uit oudere niet-christelijke culturen waarbij de bescherming van de overledene en zijn nabestaanden wordt nagestreefd.

Het lijkt natuurlijk merkwaardig dat heidense tradities zo sterk bleven doorleven binnen een zeer christelijke context. We kunnen hierin misschien een weerspiegeling zien van de

onzekerheid van de middeleeuwse kerkganger die bereid was in het christendom te geloven, maar toch liever het zekere voor het onzekere nam bij zijn voorbereiding op het hiernamaals. Het feit dat alle gevonden munten klein zijn, met een lage geldwaarde, en dat het bij de kammen gaat om gebruiksvoorwerpen en niet om sierkammen die eventueel een onderdeel van de haartooi vormen, sterkt het geloof dat de symbolische waarde van deze artefacten primeerde.

Verder werden er ook persoonlijke bezittingen van de doden meegegeven in het graf. Zo zijn er onder andere een manicureset, een pijpenstopper, een pijpaarden beeldje van het kindje Jezus, een armband en verschillende soorten aardewerk teruggevonden.

Een gewoonte die voor ons vreemd lijkt, maar voor onze voorouders blijkbaar als zeer normaal werd aangenomen, is het gebruik om de doden in hun kist te versieren.

Bij een ander begrafenisgebruik, dat werd aangetroffen in de grafkelders, werden stro, houtkrullen en ook asse en houtskool op de bodem van de kist onder de dode gelegd. De betekenis achter dit gebruik moeten we zoeken bij Paus Innocentius I, die regeerde van 401 tot 417 AD. Deze kerkvorst schreef de stervenden een strikte boeteceremonie voor, waarbij de zieke op een ondergrond van asse en stro gelegd werd als teken van nederigheid en boetedoening. De traditie werd uiteindelijk aangepast naar het gebruik om asse en stro in de kisten van de overledenen te leggen.

Tenslotte zijn er in enkele grafkelders artefacten blootgelegd die getuigen van een medische ingreep. Er zijn bijvoorbeeld sporen gevonden van een behandeling waarbij chronische infecties van de ledematen worden tegengegaan door koperen plaatjes in te brengen in het zieke gedeelte. Deze behandeling is afkomstig uit 'De Re Medica', een uitgave die werd gepubliceerd in 1478 aan de hand van het werk van A.C. Celsus, een Romeins auteur uit het begin van onze tijdrekening.

We moeten bij al deze gegevens, die uit de inventaris naar voor gekomen zijn, wel steeds voor ogen houden dat er slechts een kleine toplaag van de Antwerpse elite is vertegenwoordigd in de resultaten. De begrafenispraktijken hebben ongetwijfeld grote verschillen gekend doorheen de verschillende sociale lagen van de maatschappij.

Ook op het geografische vlak gaat het om erg kleinschalige resultaten. De drie kerken die ik in deze verhandeling bespreek liggen allemaal in de Antwerpse binnenstad.

Het is niet onmogelijk dat de grafkelders die in andere, niet onderzochte, Antwerpse kerken en kloostercomplexen liggen een nieuw licht op de situatie zouden kunnen werpen. En ook binnen de besproken kerken zijn er delen die niet onderzocht zijn.

We mogen deze inventaris dan ook niet als representatief beschouwen voor de volledige stad, al geeft het ongetwijfeld een goed beeld van de Antwerpse grafconstructies van de 14de tot de 18de eeuw.

Om deze geografische beperktheid tegen te gaan heb ik de resultaten uit het Antwerpse vergeleken met resultaten uit de gemeente Breda, waar bij archeologische opgravingen ook enkele grafkelders onderzocht zijn.

De belangrijkste conclusie uit deze vergelijking bestaat ongetwijfeld uit het feit dat verschillende types van grafkelders zowel in Antwerpen als in Breda aangetroffen werden. De individuele grafkelder en de gemeenschappelijke grafconstructie komen in beide steden voor.

Ook grafgebruiken, als het meegeven van munten, het 'a fresco' beschilderen van het interieur met rode kruismotieven op een witte achtergrond en het te graven dragen van de doden op een ondergrond van stro, zijn in beide steden teruggevonden. De parallellen tussen grafconstructies en bijhorende grafgebruiken in Antwerpen en Breda lijken te groot om aan het toeval te wijten.

In een poging om een verklaring te vinden voor deze overeenkomsten, kunnen we een hypothese maken in verband met de bouwvakkers die deze grafkelders vervaardigden. Het zou hier immers kunnen gaan om gespecialiseerde vaklui die in gelijktijdige periodes in verscheidene kerken van de stad, en ook over een grotere regio, ingeschakeld werden om grafconstructies te bouwen. Deze metselaars zouden dan verantwoordelijk zijn voor de verspreiding van de bouwmethodes en grafgebruiken.

De evolutie in de loop van de 16de eeuw in Antwerpen, van de individuele grafconstructie naar een kelder bestemd voor meervoudige bijzettingen is binnen deze context misschien iets beter te begrijpen. Naast het streven om de ondergrond economischer te gebruiken, omwille van het gebrek aan beschikbare grafruimte, hebben er misschien andere factoren meegespeeld. Zo is het niet ondenkbaar dat het prestige van de Bredase Nassaufamilie, wiens eerste gemeenschappelijke tombe reeds uit de 15de eeuw dateert, de gegoede burgerij en edellieden tot ver in ruimte en tijd geïnspireerd heeft tot het laten maken van gelijkaardige graftombes. Uiteraard gaat het hier slechts om één van meerdere mogelijke invloeden, en blijven deze veronderstellingen zeer hypothetisch.

10. Bibliografie

AERTS, W., e.a., *De binnenrestauratie van kruisbeuk en koor van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, in: *Monumenten en Landschappen*, jg. 9, 1990, nr. 5, p. 12-22.

ARIES, P., DE ROO-RAYMAKERS, R., *Het uur van onze dood, duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*, Elsevier, Amsterdam, 1987.

Aspecten van het monastieke leven in de Nederlanden, centrum voor kunst en cultuur, Sint-Pietersabdij Gent, Gent, 1980.

Augustiniana: tijdschrift voor de studie van Sint-Augustinus en de Augustijnenorde, Leuven, 1951-1990, nr. 1-41.

Augustinus van kerk tot concertgebouw, informatiebrochure van de Stad Antwerpen, 2002.

BAUER, R., DE SMET, M., HAEMERS, D., *Onze-Lieve-Vrouwekathedraal Antwerpen: kerk in de stad, stad in de tijd*, Universitaire Pers, Leuven, 2001.

BELLENS, T., *Romein onder Augustijnen*, in: J. VEECKMAN en T. BELLENS (ed.), *Vijftig jaar stadsarcheologie in Antwerpen. Wat nu?*, Antwerpen, 2002, p. 33-36.

BELLENS, T., VEECKMAN, J., *Romein onder augustijnen: onderzoek in het voormalig Antwerps augustijnenklooster (Antw.)*, in: J. M. BLAISING, e.a. (ed.), *Archaeologia Mediaevalis* 26, Gent, 2003, p. 91-92.

BELLENS, T., VEECKMAN, J., *Archeologisch onderzoek naar het voormalig augustijnenklooster in de Kammenstraat*, in: J. VEECKMAN (ed.), *Berichten en Rapporten over het Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg 6 (BRABOM 6)*, Antwerpen, 2005, p. 225-228.

BELLENS, T., VANDENBRUANE, M., *Het Allerheiligenklooster van de Antwerpse augustijnen (prov. Antwerpen): archeologische en fysisch-antropologische gegevens*, in: *Relicta 2*, Brussel, 2006, p. 197-234.

Bouwen aan bouwgeschiedenis, recent onderzoek naar de bouwchronologie van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal (tent. cat.), Antwerpen, 1994.

Bouwen door de eeuwen heen, Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Deel 3na, Stad Antwerpen, Snoeck-Ducaju & Zoon n.v., Gent, 1976.

Bouwen door de eeuwen heen, Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Deel 3nb, Stad Antwerpen, Snoeck-Ducaju & Zoon n.v., Gent, 1979.

BUNGENEERS, J., OOST, T., VEECKMAN, J., *De opgravingen in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen (Antw.)*, in: J. DE MEULEMEESTER, e.a. (ed.), *Archaeologia Mediaevalis 11*, s.l., 1988, p. 51-55.

BUNGENEERS, J., *De bodem van de O.L.Vrouwekathedraal te Antwerpen geeft zijn geheimen prijs: het vondstenmateriaal (Antw.)*, in: J. DE MEULEMEESTER, e.a. (ed.), *Archaeologia Mediaevalis 12*, Namur, 1989, p. 15-16.

BUNGENEERS, J., OOST, T., VEECKMAN, J., *De opgravingen in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen (Antw.)*, in: J. DE MEULEMEESTER, e.a. (ed.), *Archaeologia Mediaevalis 12*, Namur, 1989, p. 45-47.

BUNGENEERS, J., OOST, T., VEECKMAN, J., *Onze-Lieve-Vrouwekathedraal Antwerpen, Opgravingscampagne 1987-1988*, in: *Cultureel jaarboek stad Antwerpen 1988*, Antwerpen, 1989, p.156-157.

BUNGENEERS, J., OOST, T., VEECKMAN, J., *Archeologisch onderzoek 1987 - 1990*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1990, nr. 9-10, p. 14-19.

BUNGENEERS, J., *De geschiedenis van het gebouw, De Romaanse Onze-Lieve-Vrouwekerk*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 103-106.

CARMIGGELT, A., DE ROODE, F., SANDERS, J., *Het klooster Sint-Catharinadal, Archeologie, bouwhistorie en geschiedenis*, in: G. VAN DEN EYNDE (ed.), *Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda 2*, Den Haag, 1995, p. 28-39.

CLIJMANS, F., *Antwerpsche kerken en haar kunstschaten*, Antwerpen, 1942.

DE BOE, G., VERHAEGHE, F. (ed.), *Death and Burial in Medieval Europe - Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference - Volume 2 (IAP rapporten 2)*, Zellik, 1997.

DE CLERCQ, L., SCHUDEL, W., *Beschilderde grafkelders gered*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1989, nr. 6, p. 3-4.

DECLERCQ, L., e.a., *Archeologisch onderzoek: op zoek naar de eerste Sint-Pauluskerk*, in: *Sint-Pauluskerk van Antwerpen, Periodiek informatieblad over de restauratiewerken en de archeologische opgravingen*, 1990, nr. 1, p. 4.

DECLERCQ, L., *Conservatie en restauratie van graftekens en begraafplaatsen in de praktijk*, in: *Bloemen, noch kransen, De Gentse begraafplaatsen: historiek en toekomst*, Universitair Colloquium, Gent, 1993.

DE MECHELEER, L., *De orde van de Dominicanen, Monasticon*, Algemeen Rijksarchief, Brussel, 2000.

DE MUNCK-MANDERYCK, M., DE WITTE, H., *Onder het hoogkoor van de Brugse O.-L.-Vrouwekerk*, in: *Open Deur*, jg. 12, 1980, nr. 2, p. 58-63.

DE POOTER, H., *Water weren, De lange geschiedenis van de vloerophogingen in de kathedraal*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1987, nr. 2, p. 8.

DERYCKE, Y., *Daar is een kind verdronken...*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1990, nr. 8, p. 7-8.

DE WIT, J., DE BOSSCHERE, J., *De kerken van Antwerpen*, Nederlandse Boekhandel, Antwerpen, 1910.

DE WITTE, H., *Stadsarcheologisch onderzoek te Brugge (W.-VL.)*, in: J. DE MEULEMEESTER, e.a. (ed.), *Archaeologia Mediaevalis 11*, s.l., 1988, p. 61-64.

DE WITTE, H. (ed.), *Brugge onder-zocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek*, Brugge, 1988.

DEZUTTER, W. P., *De beschilderde grafkelders uit Aardenburg*, in: *Zeeuws tijdschrift*, jg. 21, 1971, nr. 2, p. 54-56.

DIECKMANN, A., *Opgravingen Sint Paulus*, in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1994, nr. 1-2, p. 2-18.

GRIETEN, S., *De geschiedenis van het gebouw, De kathedraal in de 17de en de 18de eeuw*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 125-142.

HAAZEN, J., *Grafschilderingen in de O.L.-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, in: *ANTWERPEN, tijdschrift van de stad Antwerpen*, jg. 23, 1977, nr. 2, p. 93-97.

HENDRICKX, J., *Het Dode Gevaar? Begraven en hygiëne te Antwerpen van de 16de tot de 18de eeuw*, in: *'n Propere tijd!?, Onleefbaar Antwerpen thuis en op straat 1500-1800* (tent. cat.), s.l., 1988, p. 26-36.

HOFFMAN - KLERKX, E. L., *Sprekende graven*, Uitgeverij Kwadraat, Utrecht, 1987.

HOLLESTELLE, J., *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Gysbers & Van Loon, Arnhem, 1976.

JANSSENS, A., *Sint Pauluskerk te Antwerpen en haar kunstbezit*, Antwerpen, 1971.

JANSSENS, P. A., e.a., *Het wetenschappelijk onderzoek van de geraamten, gevonden in de kathedraal te Antwerpen*, in: *Fonds Informatief*, jg. 2, 1990, nr. 7, p. 9-13.

JANSSENS, P., VEECKMAN, J., *Doden uit de kathedraalbodem: antropologisch en paleopathologisch onderzoek*, in: *Blik in de bodem, Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen*, Antwerpen, 1992, p.113-120.

JANSSENS, P., e.a., *Onder de kathedraal, Het antropologisch en paleopathologisch onderzoek*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 339-343.

KAA., *Onze-Lieve-Vrouwekapittel: Capsa 2 dominorum, I (I). Stichtingsoorkonde van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel, (1124)*. Uitgegeven door: VAN DEN NIEUWENHUIZEN, J., *De archieven van het Onze-Lieve-Vrouw Kapittel te Antwerpen (1124 - 1801) in het kathedraal en diocesaan archief (Kapittelschriften 9)*, s.l., 1969, p. XI-XVI.

KAMPHUIS, J., *Het bouwhistorisch onderzoek van de grafkelder*, in: G. VAN DEN EYNDE en F. DE ROODE (ed.), *Het onderzoek van de grafkelder onder het Nassaumonument in de grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda*, Intern rapport afdeling Archeologie gemeente Breda, Breda, 1996, p. 17-24.

KOCKEROLS, H., *Pratiques funéraires du Moyen Âge, Images d'un heritage*, in: *Les Cahiers de l'urbanisme*, 2005, nr. 56, p. 55-59.

LICHTENBERG, L., *Speurtocht in de kerkvloer*, in: *Scarabee*, 1996, nr. 20, p. 27-32.

MAAT, G. J. R., MASTWIJK, R. W., *Het fysisch antropologisch rapport, Identificatie-onderzoek van de grafkelder bij het Nassaumonument*, in: G. VAN DEN EYNDE en F. DE ROODE (ed.), *Het onderzoek van de grafkelder onder het Nassaumonument in de grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda*, Intern rapport afdeling Archeologie gemeente Breda, 1996, p. 39-49.

OOST, T., e.a., *Onder de kathedraal, Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 307-338.

OOST, T., VEECKMAN, J., BUNGENEERS, J., *Opgraven in de kathedraal*, in: *Antwerpen, Tijdschrift der stad Antwerpen*, jg. 35, 1989, nr. 1, p. 20-28.

PALINCKX, K., *De opgravingen in de Sint-Pauluskerk* (seminariewerk universiteit Gent), Gent, 1991.

PEETERS, F., *Sint-Augustinuskerk te Antwerpen*, Veritas, Antwerpen, 1930.

PERSOONS, G., *Chronologie van Sint-Paulus-Predikherenkerk te Antwerpen*, Antwerpen, 1976.

PRIMS, Fl., *De grote lijnen van de geschiedenis van de Sint-Pauluskerk*, Vereniging van de Geschiedkundige kringen van België, Antwerpen, 1947.

PRIMS, Fl., *Gids van de O.L.Vr.kerk te Antwerpen*, Antwerpen, 1948.

De Restauratie van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen, 1965-1983, 1984-1989, Antwerpen, 1989.

Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen, 1987-1991, nr. 1-11.

SIRJACOBS, R., *Sint-Pauluskerk Antwerpen, Historische gids*, Sint-Paulusvrienden, Antwerpen, 1999.

SMETS, I., *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Ludion, Gent - Amsterdam, 1999.

SORBER, F., *Textilia uit de kathedraalbodem*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 332.

SPRUIT, R., *De dood onder ogen, Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremieren en rouw*, Uitgeverij De Haan, Houten, 1986.

STEENMEIJER, R., *De restauratie van het interieur van de Sint-Pauluskerk*, in: *Sint-Paulus-Info*, 1996, nr. 63, p. 1280-1285.

TIMMERS, J. J. M., *Christelijke symboliek en Iconografie*, Bussum, 1974, 2de herziene druk.

VAN BALEN, K., *De analyse van mortels als hulpmiddel voor de archeologie*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 318.

VAN BOVEN, M. W., *Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda*, uitgeverij Luyten, Aalsmeer, 1987.

VAN BRABANT, J., *Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen, Grootste gotische kerk der Nederlanden*, Mercurius, Antwerpen, 1972.

VAN DAMME, J., *De eerste architect van de Sint-Pauluskerk: Domien de Waghmakere of Rombout II Keldermans?*, in: *Sint-Pauluskerk van Antwerpen, Periodiek informatieblad over de restauratiewerken en de archeologische opgravingen*, 1990, nr. 2, p. 3-4.

VAN DAMME, J., *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Snoeck-Ducaju & Zoon, Antwerpen, 1994.

VAN DEN EYNDE, G., CARMIGGELT, A., *Het middeleeuwse klooster Sint Catharinadal, opgravingen in en bij de Kloosterkazerne in Breda*, in: *Archeologie en Monumenten te Breda*, 1994, nr. 7-8.

VAN DEN EYNDE, G., DE ROODE, F. (ed.), *Het onderzoek van de grafkelder onder het Nassaumonument in de grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda*, Intern rapport afdeling Archeologie gemeente Breda, Breda, 1996.

VAN DEN NIEUWENHUIZEN, J., *Gids voor de kathedraal van Antwerpen*, Antwerpen, 1957.

VAN DEN NIEUWENHUIZEN, J., *Aubertus Miraeus*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1990, nr. 8, p. 6-7.

VAN HINTE, J., *Grafschilderingen en symboliek*, in: *Fibula*, jg. 7, 1966, p. 46-59.

VAN LANGENDONCK, L., *De geschiedenis van het gebouw, Het verhaal van de bouw*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 107-124.

VAN STRYDONCK, M., *Radiometrische datering van materiaal afkomstig uit de opgravingen*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 314.

VEECKMAN, J., *Hoe werd er in de kathedraal begraven?*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1987, nr. 2, p. 6-8.

VEECKMAN, J., BUNGENEERS, J., *Dwarsligger in doksaalgraf*, in: *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen*, 1987, nr. 2, p. 7-8.

VEECKMAN, J., BUNGENEERS, J., OOST, T., *Van kerk tot kathedraal, Voorlopige gegevens over de opgravingen in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal*, in: *Cultureel jaarboek stad Antwerpen 1987*, Antwerpen, 1988, p. 177-181.

VEECKMAN, J., *Graven voor de eeuwigheid, Beschilderde bakstenen grafkelders in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, in: *Cultureel jaarboek stad Antwerpen 1988*, Antwerpen, 1989, p. 160-163.

VEECKMAN, J., BUNGENEERS, J., OOST, T., *Archeologie in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal*, in: *Cultureel jaarboek stad Antwerpen 1989*, Antwerpen, 1990, p. 86-90.

VEECKMAN, J., BUNGENEERS, J., *De opgravingen in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen (Antw.)*, in: J. DE MEULEMEESTER, e.a. (ed.), *Archaeologia Mediaevalis 13*, Gent, 1990, p. 35-37.

VEECKMAN, J., *Archeologisch onderzoek in Sint-Pauluskerk*, in: *Sint-Paulus-Info*, 1991, nr. 49, p. 807-809.

VEECKMAN, J., *Kerkarcheologie, graven in gewijde bodem*, in: *Kwintet*, 1991, nr. 4, p. 2-4.

VEECKMAN, J., BUNGENEERS, J., OOST, T., *Archeologisch onderzoek in Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal levert uniek studiemateriaal*, in: *Scarabee*, jg. 1, 1992, nr. 2, p. 53-57.

VEECKMAN, J., *Sint Pauluskerk in de Archeologische schijnwerper*, in: *Kwintet*, 1995, nr. 28, p. 28-29.

VEECKMAN, J., *Archeologisch onderzoek in de stad Antwerpen (Antw.)*, in: J. DE MEULEMEESTER en F. HUBERT-MOYSON (ed.), *Archaeologia Mediaevalis 19*, Gent, 1996, p. 79-81.

VEECKMAN, J., *Onderzoek in de Antwerpse Sint-Pauluskerk (Antw.)*, in: J. DE MEULEMEESTER en F. HUBERT-MOYSON (ed.), *Archaeologia Mediaevalis 19*, Gent, 1996, p. 81-82.

VEECKMAN, J., *Archeologisch onderzoek in de Sint-Pauluskerk: een middeleeuws klooster komt terug tot leven*, in: *Sint-Paulus-Info*, 1996, nr. 20, p. 1230-1240.

VEECKMAN, J., *Verder graven naar het verleden van de Sint-Pauluskerk*, in: *Sint-Paulus-Info*, 1996, nr. 63, p. 1286-1289.

VEECKMAN, J., *Een klooster komt weer tot leven, Archeologisch onderzoek in de Antwerpse Sint-Pauluskerk*, in: *Openbaar kunstbezit in Vlaanderen*, jg. 34, 1996, nr. 3, p. 38-39.

VEECKMAN, J., *Meer onderzoek in de Sint-Pauluskerk*, in: *Infoblad Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1996, nr. 1, p. 6-7.

VEECKMAN, J., *Post-medieval mortuary practices in Antwerp (Belgium)*, in: G. De Boe en F. Verhaeghe (ed.), *Death and Burial in Medieval Europe - Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference - Volume 2 (IAP rapporten 2)*, Zellik, 1997, p. 71-75.

VEECKMAN, J., *Verder onderzoek in de Antwerpse Sint-Pauluskerk (Antw.)*, in: S. DEMETER, e.a. (ed.), *Archaeologia Mediaevalis 20*, Brussel, 1997, p. 17-18.

VEECKMAN, J., BELLENS, T., *Tussen kerk en toren, Archeologisch noodonderzoek naar het voormalig augustijnenklooster*, in: *Antwerpsche Tijdinghen*, 2002, nr. 2, p. 65-66.

VEECKMAN, J., *Archeologie in Antwerpen*, Antwerpen, 2002, 2de druk.

VEECKMAN, J., BELLENS, T., GEERTS, K., *De laatste reis, Een archeologische kijk op dood en begraven*, Antwerpen, 2003.

VEECKMAN, J., GEERTS, K., BELLENS, T. (ed.), *Archeologie in Antwerpen, Een chronologische bibliografie*, Antwerpen, 2004.

VERBEECK, N., *Opgravingen in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen* (seminariewerk universiteit Gent), Gent, 1991.

VOET, L., e.a., *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565*, s.l., s.d.

VOET, L., *Antwerpen in kerkelijk perspectief*, in: W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, p. 13-21.

<http://www.augustinus.be>, 5 mei 2006